

LINGUISTICA

SERIES A

STUDIA ET DISSERTATIONES, 12.

KABÁN ANNAMÁRIA

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS STÍLUS
A KEZDETEKTŐL
A FELVILÁGOSODÁS KORÁIG**

Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1993

LINGUISTICA

SERIES A.

STUDIA ET DISSERTATIONES, 12.

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS STÍLUS A KEZDETEKTŐL
A FELVILÁGOSODÁS KORÁIG**

SZEMIOTIKAI, SZÖVEGNYELVÉSZETI MEGKÖZELÍTÉS

LINGUISTICA

SERIES A

STUDIA ET DISSERTATIONES, 12.

KABÁN ANNAMÁRIA

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS STÍLUS
A KEZDETEKTŐL
A FELVILÁGOSODÁS KORÁIG**

Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1993

Lektorálta: Kemény Gábor

A könyv kiadását támogatta

a **SOROS ALAPÍTVÁNY**

ISBN 963 8461 68 3

ISSN 0238 8642

© Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1993

Felelős kiadó: Kiefer Ferenc

A nyomdai munkálatokat a

LÁSZLÓ ÉS TÁRSA BT nyomdaüzeme végezte

Felelős vezető: László András

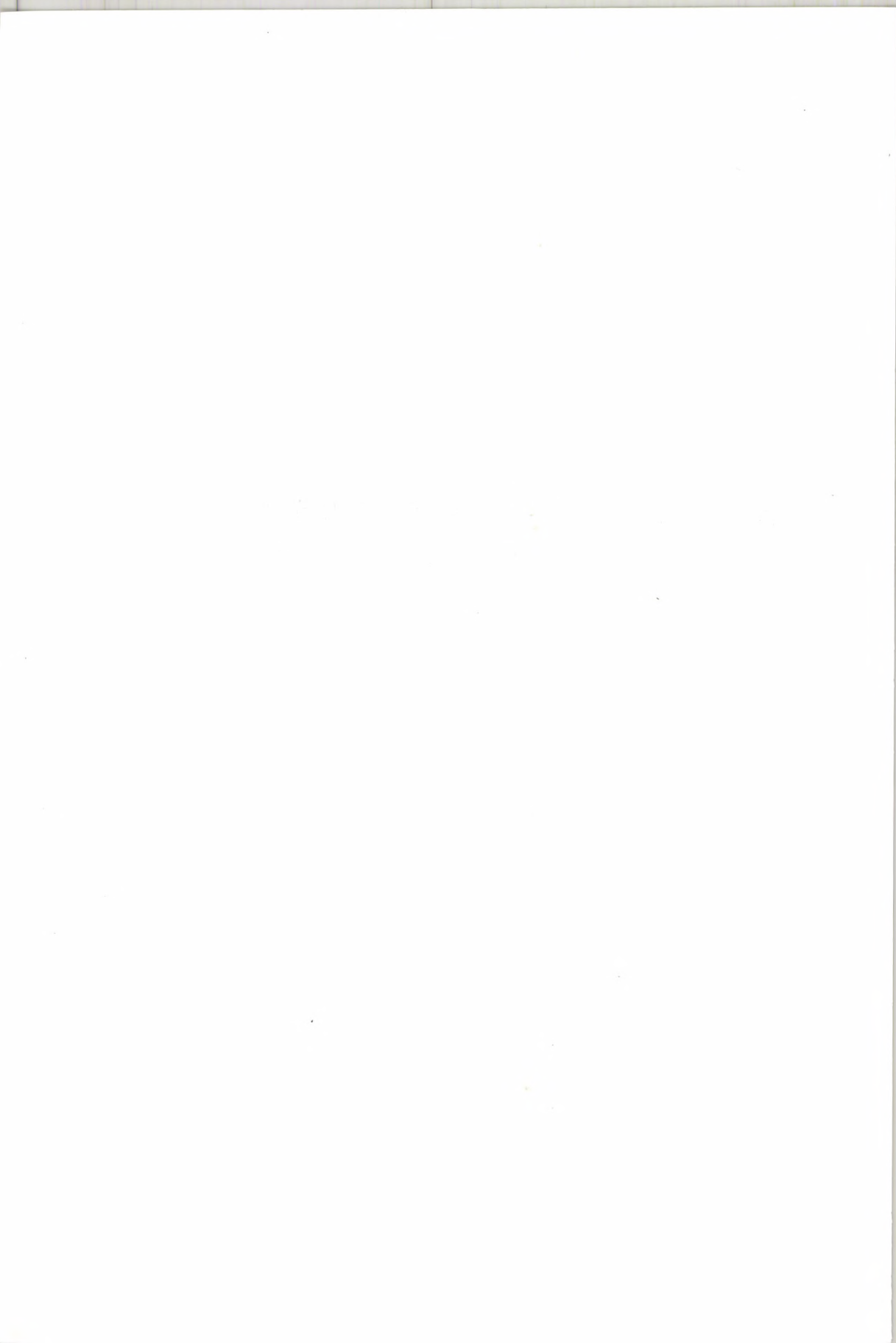
TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ.....	5
ELMÉLETI KÉRDÉSEK.....	9
1. A funkcionális stílusok.....	9
1.1. Fogalmának korábbi megközelítései	9
1.2. Szemiotikai megközelítés	12
1.2.1. Pragmatikai kérdések.....	14
1.2.2. Szövegnyelvészeti, szövegtipológiai kérdések	18
2. A tudományos stílus	21
2.1. A tudományos stílus külső meghatározói	22
2.2. A tudományos stílus nyelvi jellemzői	25
3. A vizsgálat módszereiről.....	27
3.1. Szövegpragmatikai elemzés.....	27
3.2. Szövegszemantikai elemzés.....	28
3.3. Szövegszintaktikai elemzés	28
A MAGYAR TUDOMÁNYOS STÍLUS A FELVILÁGOSODÁS KORÁIG.....	33
1. A magyar tudományos stílus előzményeiről	33
2. A magyar tudományos stílus kialakulása a reneszánsz korban	34
2.1. Művelődéstörténeti áttekintés.....	34
2.2. Az első magyar nyelvű tudományos művek szövegstilisztikai jellemzése	38
2.3. Melius Péter: <i>Herbarivm</i>	43
2.3.1. Szövegpragmatikai elemzés.....	43
2.3.2. Szövegszemantikai elemzés.....	44
2.3.3. Szövegszintaktikai elemzés	46
2.3.4. Szókincstani elemzés.....	54
3. A magyar tudományos stílus a barokk korban	66
3.1. Művelődéstörténeti áttekintés.....	66
3.2. Magyar nyelvű tudományos művek szövegstilisztikai jellemzése	70
3.3. Apáczai Csere János: <i>Magyar Encyclopaedia</i>	75
3.3.1. Szövegpragmatikai elemzés.....	75
3.3.2. Szövegszemantikai elemzés.....	77
3.3.3. Szövegszintaktikai elemzés	77
3.4. Pápai Páriz Ferenc: <i>Pax Corporis</i>	85
3.4.1. Szövegpragmatikai elemzés.....	85
3.4.2. Szövegszemantikai elemzés.....	87
3.4.3. Szövegszintaktikai elemzés	88

4. A tudományos stílus a késő barokk korban	95
4.1. Művelődéstörténeti áttekintés.....	95
4.2. Magyar nyelvű tudományos művek szövegstilisztikai jellemzése	96
4.3. Bod Péter: <i>Magyar Athenas</i>	101
4.3.1. Szövegpragmatikai elemzés.....	101
4.3.2. Szövegsemantikai elemzés.....	103
4.3.3. Szövegszintaktikai elemzés	104
ÖSSZEGEZÉS	111
JEGYZETEK.....	115
SZAKIRODALOM	117
TÁRGYMUTATÓ	125
SUMMARY	127

„Minden dolgoknak és tudományoknak kezdete tsekélységből származott.”

(Miskoltzy Ferenc: *Manuale Chirurgicum*. Győr, 1742.)

ELŐSZÓ

A tudományos stílus vizsgálata eléggé elhanyagolt területe a nyelvtudománynak. Mind fogalmának tisztázásával, mind pedig konkrét korszakokhoz kötött elemzésével még sok mindenben adós a szakirodalom. Ezért szentelek viszonylag nagyobb teret a fogalom tisztázásának is, hiszen az általános tudományelmélet alapkövetelménye, hogy pontosan meghatározott és egységes szemléletet tükröző fogalmakkal és terminológiával dolgozzunk. Vagyis előbb bizonyos elméleti hipotéziseket állítok föl, amelyeket a konkrét nyelvi anyag vizsgálata során gazdagítani, esetleg módosítani lehet, és csak ezek után keríték sort a magyar tudományos stílus fejlődésében első korszaknak számító periódus vizsgálatára: a kezdetektől a felvilágosodás koráig.

A nemzetközi nyelvtudomány eddig elért eredményeit szem előtt tartva is szakítanom kell az empirikus adatok elemzéséből kiinduló hagyományos felfogással, és feltétlenül nyitnom kell egy átfogó elméleti megközelítés felé, amelynek a legátfogóbb szemiotikai alapvetésűnek kell lennie. A modern szemiotikai kutatások ugyanis bebizonyították, hogy a nyelv nem rendszerében él elsősorban, hanem használatában. Tehát a sajátos nyelven kívüli pragmatikai tényezők, a sajátos közléshelyzet határozza meg a nyelvi rendszerből való válogatást. A kommunikáció szempontjából pedig a szöveg a legmagasabb rendű nyelvi egység, és ennek rendelődik alá a többi (mondat, szó, hang). Így a nyelvi és stilisztikai vizsgálatnak természetesen a legteljesebb egység vizsgálatából kell kiindulnia, és csak ez után keríthet sort az építőelemek vizsgálatára.

Tanulmányomban arra vállalkozom tehát, hogy a tudományos stílust mint egyik funkcionális stílust a legátfogóbb keretben, a szemiotikára alapozott szövegvizsgálatban közelítsem meg. Ezt a szövegvizsgálatot több szerző is kommunikációelméletinek tekinti, ami néha a diszciplínát megnevező műszóban is kifejezésre jut. Például Schmidt (1982) a szövegkommunikáció interdiszciplináris tanulmányozásának nevezi.

A funkcionális stílusokra általában kidolgozott szemiotikai keretben jellemzem a tudományos stílust, elkülönítem a tudományos közléshelyzetet meghatározó nyelven kívüli tényezőket (például a tudomány mint a kultúra része, a tudomány mint tudatforma, a tudományos gondolkodás kialakulása, a közlő – író – és befogadó – olvasó – jellemzése), valamint a tudományos stílus nyelvi jellemzését.

Az elméleti hipotézisekből először is módszertani következtetéseket vonok le, amelyeket tételesen is megfogalmazok, és amelyek a vizsgált korszak tudományos szövegeinek az elemzésére szolgálnak. Ebben a keretben elemzem a magyar tudományos szövegeket a kezdetektől a felvilágosodás koráig. Előbb a korszak tudományos

stílusát meghatározó nyelven kívüli tényezőket, a művelődéstörténeti körülményeket tekintem át. A tárgyalás keretét így a művelődéstörténeti korszakok (középkor, reneszánsz, barokk, késő barokk) alkotják. Az egyes korszakok tudományos stílusának nyelvtudományi, azaz szöveggrammatikai jellemzése során pedig a tudományos műveket kommunikációs egységként, azaz szövegként vizsgálom.

Kutatási tárgynak a magyar nyelvű, nyomtatásban megjelent, világi tudományos műveket tekintem, nem feladatomban tehát sem a latin nyelvű világi tudományos, sem a magyar nyelvű teológiai irodalom, sem pedig a kéziratban maradt magyar nyelvű tudományos szövegek elemzése.

Természetesen, amikor tudományos művekről írok, semmiképpen sem a mai értelemben vett szaktudományi írásokat értem rajtuk, hiszen ebben a korban még szépirodalom, tudomány, tudománynépszerűsítés egybeesődik. Vannak olyan művek, amelyekben a szépirodalmi jelleg nagyobb szerepet kap, és vannak olyanok, amelyek már a mai tudományos művek objektivitásához közelítenek. A legtöbbnek viszont jellemzője, hogy nem a szűk szakmai réteghez szól, hanem általában a széles olvasóközönséghez, őket szeretné szakismeretekkel ellátni. Voltaképpen ez is magyarázza olvasmányosabb jellegüket. De az olvasmányosabb jelleget indokolja talán az is, hogy ezek az első kísérletek egy-egy tudományág magyar nyelvű megszólaltatására.

Terjedelmi okok miatt a sokrétű nyelvi vizsgálat lehetőségeiről le kellett mondanom. Így például a tudományos stílus egyik fontos összetevőjével, a szakszókincssel rendszerszerűen nem foglalkozom. A kor szakszókincsének elemzése terén egyébként is már szép eredmények születtek (l. pl. Szabó 1861, Simai 1908, Tolnai 1929, Koválovsky 1955, Pais 1955, Csűrös 1960, Dukáti 1960, Kovács 1964, B. Gergely 1983). A magyar nyelvtörténeti szótár pedig a szavak első előfordulását is pontosan jelzi. Vizsgálatomat a tudományos stílus mindmáig elhanyagolt összetevőjére, a szövegszerkezetre összpontosítom. Ezt kívánja meg a szemiotikai érdekű megközelítés is, amely szerint előbb a kommunikáció szempontjából legteljesebb egység, a szöveg vizsgálatából kell kiindulnunk. S lehetséges, hogy ennek a vizsgálatnak a fényében újraértékelődik a szöveg alkotóelemeinek, a mondatnak, a szókincsnek a vizsgálata is.

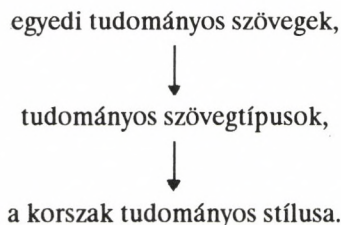
Szövegszerkezeti vizsgálataimban arra keresek választ, hogy a magyar tudományos stílus kialakulása szempontjából első korszaknak tekintett periódusban a tudományos stílus szövegszerkesztésének milyen szabályszerűségei alakultak ki. Voltak-e már olyan sajátos szövegszerkezeti stratégiái, amelyek a tudományos közléshelyzetben a kommunikáció sikerét biztosítják? Vagyis az írók képesek-e már a kezdetek kezdetén a tudományos anyag logikus elrendezésére? Van-e a gondolat elrendezésének valamilyen szabályos formája, és ezt milyen szöveg- és mondatszerkezet valósítja meg?

Kérdés tehát, hogy a kezdeti periódusban, az első tudományos szövegek megszületésekor elkülöníthetők-e valamiféle szövegtípusok, s ha igen, mi jellemzi ezeket.

Mindehhez a korszak reprezentatív tudományos műveinek egyfajta szövegelemzését végzem el, amelyek egybevetésével kideríthetők a különbségek, sajátosságok. Ezek az elemzések modellnek is tekinthetők, amelyek alapján a többi, a dolgozatban terjedelmi okok miatt nem elemzett tudományos művet is besorolom valamelyik szövegtípusba. A lényeg természetesen az, hogy a korszak tudományos szövegtípusairól képet alkothassunk.

A tudományos stílus, mint látni fogjuk, szöveg feletti kategória (szövegtípus, stílustípusként felfogott funkcionális stílus). Megközelítésében az adekvát módszer a szövegfeletti minőségnek megfelelő vizsgálat lehetne (l. pl. Szabó 1982), de mert a szövegnyelvészetben az ennek megfelelő vizsgálatot még nem dolgozták ki, a közvetlen, konkrét szövegvizsgálat szempontjai szerint járok el (l. pl. Fucks–Lauter 1965, Deme 1971, Békési 1982, Brown–Yule 1983). Így a konkrét szövegelemzésekkel nyert sajátosságok felmérésével levonhatók bizonyos általános következtetések, amelyek az elvonatkoztatás alacsonyabb fokán az egyes tudományos szövegtípusokra (az érvelő, leíró, tanácsoló, elbeszélő típusra), az elvonatkoztatás magasabb fokán pedig a korszak tudományos stílusának egészére jellemzőek.

A szépírói stílus vizsgálatának analógiájára (Szabó 1979) mindezt a következő sé-mával szemléltetem:

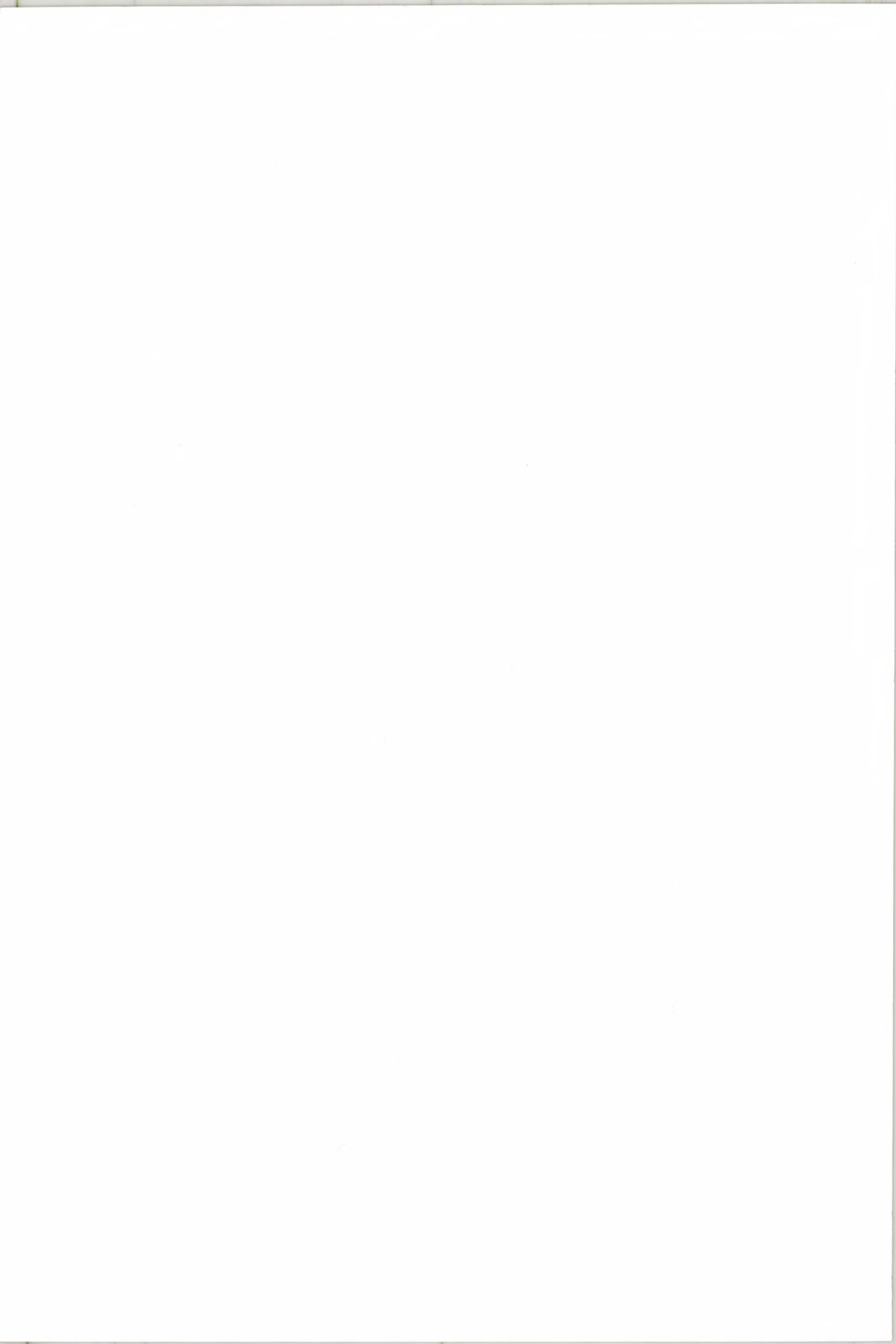
Voltaképpen vizsgálataimmal a tágabb értelemben vett stílustörténet egyik ágának, a tudományos stílus történetének szolgáltatok adatokat.

Kolozsvár, 1987. december 16.

* * *

Kandidátusi értekezésem átdolgozott változatát teszem közzé. Köszönettel tartozom tudományos irányítómnak, Szabó Zoltán professzornak, valamint B. Gergely Piroska egyetemi docensnek értékes tanácsaikért és útmutatásaikért, a könyv szaklektorának, Kemény Gábor tudományos főkutatónak hasznos észrevételeiért, bíráló megjegyzéseiért, valamint az MTA és a Nyelvtudományi Intézet vezetőségének a könyv megjelenésében nyújtott támogatásáért.

Budapest, 1992. március 10.

ELMÉLETI KÉRDÉSEK

1. A funkcionális stílusok

Mínthogy a funkcionális stílusok vizsgálata eléggé újkeletű, mind a műszóhasználat, mind a fogalom lényegének megítélésében igen különbözőek a vélemények.¹

A funkcionális stílus műszó nem egyértelműen elfogadott. Vannak, akik belső nyelvtípusnak, stílusrétegnek, stílustípusnak nevezik. A továbbiakban a funkcionális stílus műszót használom.

A fogalom tisztázásához szükséges a nyelvi rendszer felől közelítenem a tőlem vizsgált szűkebb fogalomhoz, s elhelyeznem a funkcionális stílusokat egyrészt az irodalmi nyelv története, másrészt pedig a funkcionális stilisztika vizsgáladási körébe, és csak ezek után keríthetek sort a javasolt szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés fölvázolására.

1.1. Fogalmának korábbi megközelítései

Közismert, hogy minden nyelv belsőleg tagolódik. Ezek a belső típusok is – mint a nyelv egésze – történeti és társadalmi képződmények. E belső nyelvtípusokat Benkő Loránd szerint (1960: 29–30) két tényező határozza meg: a típusoknak a társadalomhoz való viszonya és e típusoknak a belső nyelvi jellege. *Ilyen értelemben ezek a belső nyelvtípusok – állapítja meg a szerző – egyrészt külső okokra visszamenő fejlődés eredményei, és így a nyelvközösségnek bizonyos csoportjaihoz, mégpedig földrajzi, gazdasági, társadalmi, művelődési szempontból tagolódó csoportjaihoz kapcsolódnak, másrészt viszont ezek a típusok egymáshoz, illetve a föléjük tartozó nyelv egészéhez viszonyítva bizonyos nyelvi sajátosságokkal rendelkeznek.*

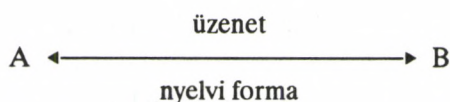
A nyelv belső tagolódását jól szemlélteti Coteanu (1973) felosztása. Eszerint minden nyelv egy kettős rendszer (diaszisztéma), amely irodalmi nyelvre és népnyelvre tagolódik. Mindkettő tovább tagolódik művészi és nem művészi változatokra. Az irodalmi nyelv nem művészi változatai közé sorolja a tudományos és a hivatalos stílust.

Az egyes funkcionális stílusok tehát az irodalmi nyelv keretében vizsgálhatók. A diakrónia síkján az irodalmi nyelv kialakulása egy kis magból induló, de állandóan

tartó folyamat, amely a vízszintes tagolódás (nyelvjárások) szempontjából integrálódás, függőleges síkon (az egyes stílusok: szépirodalmi, tudományos, hivatalos, publicisztikai stb.) pedig differenciálódás (Bárczi 1949).

Az irodalmi nyelv belső tagolódása folytán kialakult nyelvi alakulatoknak stílusbeli változatokként való felfogására már a XX. század elején történtek kísérletek. Kretschmer (1916) például az *Umgangssprache* (köznyelv) nyelvváltozaton belül három stílári fokozatot különít el: (1) szónoki, előadói nyelv, (2) társalgási, mindennapi érintkezési nyelv, (3) familiáris köznyelv. De igen nagy ösztönzést jelentett ilyen téren a funkcionális szemléletű stilsztika kialakulása, amelyben elsősorban Ballynak és tanítványainak (Marouzeau, Cressot) volt fontos szerepe. Számomra a szemléletmód a jelentős. A nyelvi valóságra épít, azaz központba helyezi a nyelvi, stílári és nyelven kívüli eszközöknek a mondanivaló kifejtésében játszott funkcióját. A stílust pedig a nyelvi stílári variánsok közötti különböző tényezőktől függő válogatás eredményének tekinti.

Ezt a funkcionális szemléletmódot fejleszti tovább Jakobson (1960) egyrészt a közlési folyamat mindegyik tényezőjéhez rendelt funkcióval, másrészt pedig a két alapvető elrendezési módnak, a szelekciónak és a kombinációnak a felvételével. Nagyjából hasonló Guiraud (1957) koncepciója is, miszerint egyik legsokrétűbb kérdés az egyes stílusokat kialakító tényezők kérdése. A stílusok sajátosságai tulajdonképpen válogatás hatására alakulnak ki. Ez azt jelenti, hogy az egyén vagy társadalmi csoport egy meghatározott közléshelyzetben jól meghatározott nyelvi formát választ ki. Azaz „A” meghatározott módon továbbít egy üzenetet „B”-nek:

E négy fogalom között bonyolult viszonyhálózat alakul ki. Ki az *A*? Milyen véleménye van *A*-nak önmagáról és *B*-ről? Hogyan viszonyul *A* és *B* az üzenethez és a nyelvhez általában.

A nyelvnek mint funkcionáló egésznek varianciavizsgálatához elsősorban a prágai nyelvészeti iskola képviselői, az orosz formalisták, a román szakirodalomban Coteanu járult hozzá. A prágai iskola hívei szerint a funkcionális stílusok a nemzeti nyelv változatai, amelyeket a társadalom különböző tevékenységi szféráiban betöltött funkciójuk különböztet meg. Ezeknek a stílusoknak a nyelvi jellegzetességei több tényezőtől függenek: a közlés céljától, tartalmától, feltételeitől és formájától (Vachek 1975).

Havranek osztályozását továbbfejlesztve Vachec (1975: 103) az irodalmi nyelv funkcionális stílusait a következő szempontok szerint különíti el:

- (1) a beszélő (közlő) viszonya az üzenet tartalmához
- (2) a beszélő (közlő) viszonya a címzethez
- (3) az üzenet közléséhez szükséges közeg kiválasztása

A harmadik szempont alapján elkülöníti az írott és a beszélt változatot.

A második szempont szerint lehet ráható és nem ráható változat. A ráható változat pedig tovább csoportosítható propagandisztikus (szónoki) és nem propagandisztikus (utasítási stílus, pl. utasítások, rendeletek stílusa) változatokba.

Az első szempont tulajdonképpen az üzenet megszervezésének formájára vonatkozik. Ilyen értelemben elkülöníti:

(1) az egyszerű közlő stílust (pl. egyszerű elbeszélés, narráció vagy leírás), amelynek lényege az egyszerű megszervezési mód, és nem törekszik teljességre, pontosságra;

(2) az érvelő (argumentatív) stílust, amely pontosságra, teljességre törekszik, és van írott és beszélt változata;

(3) az újságírói vagy informáló stílust, kevésbé törekszik pontosságra és teljességre, tulajdonképpen az első kettő közötti átmeneti kategória;

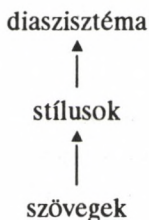
(4) a tartalmat háttérbe szorító formát (pl. dekadens és formalista stílusok).

Sajnos Vachek nem törekszik teljességre, csak az elveknek megfelelő példák felsorolásáig megy el, és ezért nagyon sok nála az átmeneti kategória.

Galperin (1958) az angol irodalmi nyelvnek hat stílusát különíti el: a művészt, a társalgásit, a publicisztikait, a szónokit, a tudományost és a hivatalost.

Budagov (1962: 46) szerint pedig csupán két stíluspár létezik: beszélt-írott, illetve szépirodalmi-tudományos.

A román szakirodalomban Coteanu (1973) foglalkozott a funkcionális stílusokkal. Meghatározása szerint a funkcionális stílusok a nyelv aktualizált részrendszerei. A román irodalmi nyelvnek három stílusát különíti el: a művészt, a tudományost és a hivatalost. Nagyobb érdeme azonban, hogy a funkcionális stílusokat a nyelv stilisztikai hierarchiájának megfelelő pontján helyezi el:

Fábián, Szathmári és Terestyéni (1959) a funkcionális stílusok felosztását Riesel stilisztikájának első kiadása alapján adja. Azaz először elkülönítik az írott és a beszélt változatot, és ezen belül az egyes funkcionális stílusokat:

(1) az írott stílusok:

- a) a tudományos stílus
- b) a publicisztikai stílus
- c) a hivatalos stílus
- d) a szépirodalmi stílus

(2) a beszélt stílusok:

- a) a társalgási stílus
- b) a szónoki stílus

A funkcionális stílusok imént vázolt osztályozásaiban mutatkozó eltérések elsősorban a fogalom egyoldalú megközelítéséből adódnak.

1.2. Szemiotikai megközelítés

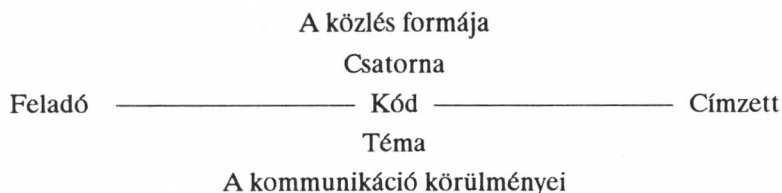
A funkcionális stílus fogalmának tisztázásához célszerűnek látszik egy tágabb szemiotikai, kommunikációelméleti, szövegnyelvészeti megközelítés. Ezekben a stílusokban ugyanis olyan szabályszerűségek mutatkoznak, amelyek nem vezethetők vissza csupán a grammatika rendszerére, és amelyek nem tanulmányozhatók csupán nyelvészeti eszközökkel, mert bennük éppen olyan momentumok játszanak fontos szerepet, mint a kommunikációs helyzet adta sajátosságok, egy meghatározott kommunikációs célra irányuló stratégia. Péter Mihály (1971) is úgy látja: *egy olyan fejlődési szakasz körvonalai bontakoznak ki, amelyben a nyelv lényegének mélyebb megismerése éppenséggel a nyelven kívüli tényezőkhöz fűződő kapcsolatainak (mindenekelőtt a társadalomhoz és a pszichikumhoz) további tisztázását igényli, a megelőző korszaknál magasabb szinten.* A nyelvészeti stilisztika szerinte szerves részét alkotja annak a szélesebb problémakörnek, amelyet a nyelv funkcionális varianciájának nevezhetünk.

Ha egy általánosabb keretbe próbálom elhelyezni a nyelv stílusait, a szemiotikai rendszerből kell kiindulnom, és megkeresnem sajátos funkcióit.

A nyelv (mint általános szemiotikai rendszer) – nem nyelv oppozícióban a nyelv alapvető funkciója a közlés.

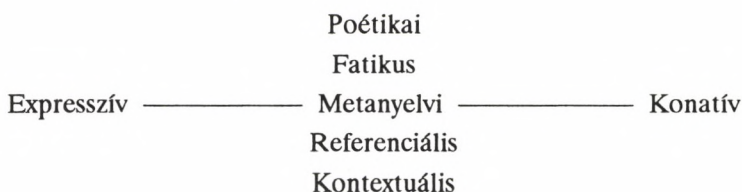
A nyelv – más szemiotikai rendszer oppozíció mindkét tagjának közös funkciója marad a közlő funkció, de emellett a nyelvnek sajátos funkciói is kialakultak. Jakobson (1960) a közlési folyamat minden eleméhez meghatározott funkciót rendelt. Minden egyes nyelvi közlemény megszerkesztettségét az uralkodó funkció szabja meg.²

Végül pedig a *nyelv – funkcionális stílus* oppozícióban, ahol a funkcionális stílus a nyelv részrealizációja, a funkcionális stílusoknak a vázolt funkciók mellett (Jakobson 1960) vannak sajátos funkciói is, amelyeket a kommunikáció konkrét társadalmi helyzete határoz meg. Ezért ilyen vonatkozásban sokkal többet ígér Dell Hymes (1962) modellje:

Tehát ő a következő kérdésekre próbál fényt deríteni egy üzenet vagy üzenettípus kapcsán: Ki mondta? Kinek mondta? Milyen szavakat használt? Mondta-e, vagy írta? Miről beszélt? Hol mondta? Milyen nyelven?

A hét kommunikációs tényezőhöz hét funkciót rendelt:

A közlemény jellegét itt a funkciók hierarchiája dönti el.

Tehát egy nyelvi közlemény teljes megértése feltételezi bizonyos kommunikációs célra irányuló stratégia megértését is. Vagyis egy nyelvet anyanyelvi fokon ismerő beszélő kompetenciájának nemcsak grammatikailag helyes mondatok képzésére és megértésére kell kiterjednie, hanem arra is, hogy az illető mondat vagy szöveg megfelelő szituációban került-e fölhasználásra. Ezt nevezi Hymes (1963) nyelvészológiai kompetenciának, Wunderlich szerint ez nem más, mint azoknak a társadalmi követelményeknek és előírásoknak a rendszere, amelyek a beszélő kommunikációs magatartását irányítják. Ez teszi lehetővé, hogy a célnak megfelelő beszédhelyzetet létesítsünk.

Mindebből természetszerűleg következik, hogy a nyelvészeti vizsgálatot ki kell egészítenem elsősorban pragmatikai és szövegnyelvészeti szempontokkal.

A pragmatikai aspektus érvényesítése nem véletlenül kötődik a szövegnyelvészethez, hiszen a kommunikáció szempontjából a legteljesebb egység a közlemény, a szöveg.

1.2.1. Pragmatikai kérdések

A pragmatikai alapsémának megfelelően a meghatározott nyelvszociológiai szerepben fellépő adót és vevőt és a közlőhelyzetet kell megvizsgálnom.

A kommunikáció ezen tényezői között a közlőnek és a befogadónak van döntő szerepe, hiszen jelenlétüktől válik lehetővé a kommunikáció, vagyis a közlemény megalkotása és befogadása.³ A közlemény megalkotása és befogadása, megértése természetesen több tényezőtől függően állandóan változik. Egyetlen befogadás sem lehet azonos egy másikkal, ugyanis ezeket mindig meghatározzák a kommunikáció külső és belső tényezői. Külső tényező például a hely, idő. Belső tényezők pedig a közlő és befogadó biológiai, szociológiai meghatározói. Ezek a tényezők együttesen komplex hálózatot alkotnak, amelyek hatnak minden egyes kommunikációs aktusra. Eszerint a nyelvi stílusok között az adó, a vevő és a kommunikációs helyzet által meghatározott grammatikai és szemantikai eltérések mutathatók ki. Ezek az eltérések az adott variáns vonatkozásában szociolingvisztikai normának számítanak, és így egy szociolingvisztikai variáns nyelvi részrendszernek, *specific codes Within a given particular language* (Van Dijk 1972) számít, amelyet egy meghatározott társadalmi helyzetben használnak.

A nyelv tehát ilyen szubkódok rendszere. Ezek a szubkódok vagy funkcionális stílusok bizonyos szociális viselkedési normától függenek. Ezt nevezi Fishman (1975) szerephelyzetnek. Minden egyes kommunikációs aktus során a beszélők között meghatározott viszony, szerep alakul ki, amely befolyásolja a nyelvi megnyilatkozást.

A nyelv tehát a viselkedés és tevékenység kategóriáiban ragadható meg. Vagyis nem az információk átadásának valóságon kívül lebegő, áttetsző közege, hanem magának a valóságnak tényleges ható eleme. Ez a nézet Vigotszkijnál és a késői Wittgensteinnál körvonalazódott. Az analitikus nyelvfilozófia elvetve a nyelv jelrendszer voltának abszolutizálását, ennek alapján dolgozta ki a mindennapi nyelv elemzésének hasznos módszereit.

Három tudományterület: a logikai szemantika, a kognitív pszichológia és a komputer tudomány vizsgálja azt, hogy van-e olyan általános episztemológiai struktúra, amely a szöveg és olvasó, illetőleg a közlő és befogadó találkozását meghatározza. A *frame, world, schema* stb. műszo között az a közös elv húzódik meg, hogy a mentális apparátus olyan percepciók technikával dolgozik, amely a valóság tényeit nem pusztán adatokként értékeli, hanem egy előzőleg létező egész jellegű struktúrában értékeli azokat.

A gondolat legkorábbi megfogalmazása G. Bateson (1973) nevéhez fűződik. Ő bizonyos kommunikációs formák önállóságát felfedezve megpróbálta leírni annak a metakommunikatív helyzetnek a logikáját, amely az önállóságot, az aktuális világtól

való *leválasztottságot* létrehozza. Kimutatta, hogy a *frame*, a keret egy olyan bonyolult kommunikációs technika, amely a világról meglévő információ sajátos tárolási és aktiválási módja. Funkciója, hogy a valóság végtelen folyamatából leválasztva utánozhatóvá és elsajátíthatóvá tegyen bizonyos, az emberek számára különösen lényeges jelenségeket.

A legjelentősebb világelmélet a Hintikkáé (1971). Ő próbálta meg a világelmélet következetes filozófiai és episztemológiai levezetését. A lehetséges világ tehát olyan mentális rendszer, amely közvetíti a jelentések valóságvonatkozását, ezzel megszünteti a jelentés és referencia közvetlen kapcsolatát. Az emberi jelentésteremtő folyamatok primér alapeleme szerinte a lehetséges világ. Az intencionáltság nem más, mint egy intencionális belső, fogalmi konstrukció alapján történő rendezése az extenzionális valóságnak.

Bánréti (1979) tovább viszi a gondolatot. Szerinte egy szöveg interpretációja olyan kérdéseket vet fel, hogy melyek azok a dolgok a világban, illetve a beszélőnek a világról kialakított elképzeléseiben, amelyek megfeleltethetők a szöveg kifejezéseinek. A beszélőnek a világ dolgairól alkotott képét a beszélő *világ-modelljének* nevezi. A *beszélő világ-modellje* tehát elméleti konstrukció. Azt jelenti, a szerző szerint, hogy a beszélő felfogását is kifejezve vonatkoztatja a világra a nyelv kifejezéseit, úgy ahogy a dolgokat ő látja. A továbbiakban szemügyre veszi, hogy milyen tulajdonságokat rendelhetünk a beszélő világmodelljéhez. A dolgok egy-egy lehetséges (a beszélő számára elgondolható) elrendezését, adott idői és térbeli feltételek mellett a filozófiából átvett terminussal lehetséges világoknak nevezi. A beszélők partikuláris modelljei azokban az elvekben, amelyek szerint elrendezik a lehetséges világokat, sokban különbözhetnek egymástól.

Egy szöveg elemzésének kereteiben nem feltétlenül tudjuk eldönteni, valóban azok-e, olyanok-e a tények, ahogy a beszélő közli, hogy egy hitt, szándékozott vagy emlékekben szereplő tény valóban eleme lenne egy másik ténynek vagy sem.

A kognitív pszichológia és a mesterséges intelligenciavizsgálatok próbálják megvilágítani az egyes közlemények alkotásának, megértésének, memorizálásának vagy reprodukálásának lényegét. Ezt a szövegstruktúrák és kognitív struktúrák kapcsolatának felderítésével végzik.

A pragmatika kognitív elméletének egyik feladata annak a körvonalazása, hogy miként vagyunk képesek hatással lenni a tudáskeretekkel kapcsolatos megértésre. A szöveg megértés pszichológiai modellje Miller (1979) nevéhez fűződik.

Petőfi (1975) a szöveg megértés Miller által alkotott pszichológiai modelljének megfelelő interpretációs apparátust dolgoz ki, az úgynevezett szövegstruktúra-világstruktúra elméletet (német elnevezésének rövidítése alapján TeSWeST), amelyet formalizál. A TeSWeST keretében végrehajtott elméleti szövegfeldolgozásban szerinte a következő dolgok játszanak fontos szerepet:

A szimbólumok magyarázata a következő: T egy természetes nyelv valamely közlés helyzetben létrejövő szövege, (T) ennek a szövegnek a befogadóban létrejött perceptuális képe (ahol a *percepció* terminus kizárólag szenzoriális felfogást jelent), TR a (T) perceptuális képnek a befogadó által kialakított reprezentációja, TSIR a TR jelentésstruktúrájának kanonikus reprezentációja, (< ..., mi, ... >) egy olyan specifikus modellsor, amelynek alapján T megalkotható vagy interpretálható (ez a modellsor hasonló a (T)-hez, csupán a befogadó számára hozzáférhető), < ... miR, ... > a (< ..., mi, ... >) modellsor kanonikus reprezentációja, TCOR egy TR-nek megfelelő lehetséges természetes nyelven kívüli korrelátum (egy tényálláskomplexum): A ← B.

Van Dijk (1977) tovább fejleszti a szöveg megértés kognitív elméletét. Szerinte a pragmatikai megértés azoknak a folyamatoknak a sorozata, amelyek során a nyelvhasználók egyedi konvencionális cselekvéseket, azaz illokuciós erőket rendelnek hozzá egymás megnyilatkozásához. A kérdés így az, hogy aktuálisan honnan tudja a hallgató, hogy amikor a beszélő kijelent valamit, ígéretet tesz-e, tanácsol vagy éppen séggel fenyeget. Felvetődik tehát az, hogy milyen információknak kell a hallgató rendelkezésére állnia ahhoz, hogy képes legyen ilyen hozzárendeléseket elvégezni.

Ezek az információk szerinte a következők: a megnyilatkozás grammatikai, paralingvisztikai sajátosságai, a kommunikatív kontextus jellemzői: ismeretek, hiedelmek a bekövetkező közlés típusáról, a megelőző beszédaktusokból levezetett tudáshiedelmek, valamint az általános világtudás egyéb fajtái (tudáskeretek). A megnyilatkozásoknak mint bizonyos beszédaktusoknak megértése az említett információk különböző fajtáinak használatát magában foglaló folyamaton alapul. Az egyedi észlelhető indexek megértését Van Dijk egy általánosabb tudás terminusaiban is megadja: a megértés ugyanis általános fogalmakat, kategóriákat, szabályokat és stratégiákat involvál.

A pragmatikai megértés sémája szerinte a nyelvi kommunikációs folyamat kezdő kontextusához tartozik, mégpedig ahhoz az állapothoz, amelyet egy beszédaktus végrehajtása változtat meg. A kezdő kontextus, amelyre vonatkozóan egy beszédaktus interpretálandó, az információnak három fajtáját foglalja magában:

- I. általános szemantikai információ (memória, tudáskeretek),
- II. a közvetlenül megelőző eseményekből származó végső információ,
- III. az összes megelőző interakció-struktúrára vonatkozó globális információ.

Mindebből tehát azt a következtetést vonja le, hogy a pragmatikai kontextusok struktúráltak. A gyors kognitív feldolgozás megköveteli a kontextus hierarchikus struktúrállását. Ez a hierarchia a társadalmi struktúra vonatkozásában határozható meg: a beszédaktusok a társadalmi interakció nélkülözhetetlen részei.

Ily módon a szerző a társadalmi kontextus elemzését az általános társadalmi kontextus szintjéhez sorolja.

Montague (idézi Petőfi 1970) megtette az első lépéseket a pragmatikai aspektus formális leírása felé. Ebben a következő kontextusindexek figyelhetők meg: a beszélő (*én, mi*), a hallgató (*te, ti*), a kommunikáció helye (*itt*), a kommunikáció ideje (*most, tegnap*), a kommunikációban deiktikusan jelzett tárgy (*ez a szék*), a megfelelő nyelvi kontextus.

Ezeknek a pragmatikai információknak fontos szerepük van az egyes funkcionális stílusok szempontjából, ugyanis egy megnyilatkozáshoz csak akkor tudunk denotátumot rendelni, ha tudjuk, hogy a lehetséges világok melyikéhez (a reális, a hitt, a tudott, az elképzelt) és ott milyen kontextushoz tartozik.

Ilyen értelemben tehát fel kell vázolnom a tipikus közléshelyzeteket (tudományos, hivatalos, szépírói stb.) meghatározó pragmatikai információkat, amelyek megszabják a nyelvi rendszerből való válogatást, vagyis az egyes aktualizált nyelvi részrendszerek, funkcionális stílusok alakulását. Az egyes stílusok partikuláris modelljei nagy mértékben különböznek egymástól azoknak az (ismeretelméleti, nyelvi) elveknek a megválasztásában, amelyek szerint elrendezik a tényleges világ dolgait, jelenségeit.

Az elmondottakat figyelembe véve a következőképpen foglalnám össze véleményemet a funkcionális stílusokról: szerintem a funkcionális stílusok a nyelv részrendszerei. A stílus szót itt nem a megszokott jelentésben használom, vagyis mint amikor például egy mű stílusáról beszélek, hanem sokkal általánosabban, mégpedig stílusréteg, stílustípus jelentésben. Mindig a kommunikáció társadalmi érdeke alakítja a nyelvnek mint rendszernek a felhasználását. Közismert hasonlattal élve, ahogy az élővilágban a funkció szüli a szervet, itt is a sajátos kommunikációs cél, a társadalmi funkció alakítja a nyelvhasználatot. *A nyelv nem rendszerében él elsősorban, hanem használatában* – írja Deme (1972: 25). Természetesen használatában is rendszerként működik. Hjelmlev is (1967: 271) föl hívta a figyelmet, hogy a legkisebb részrendszer is teljes egészet alkot, természetesen nem izolált rendszert. Minden egyes részrendszer léte csak a többihez viszonyított sajátos funkciójával igazolható. Konnotatív szemiotikájában felvázolta azokat a konnotátorokat (connotators), amelyek az egyes részrendszereket jellemzik.

1.2.2. Szövegnyelvészeti, szövegtipológiai kérdések

A szemiotikai, kommunikációelméleti megközelítésből természetesen következik, hogy a funkcionális stílusok szemiotikai szövegelméleti szempontból vizsgálhatók a legjobban, hiszen a közlés szempontjából a szöveg a teljes egység, és a stílus ennek egyik alkotó eleme (szintje, rétege stb.).

Az újabb szövegelméletekből világosan kiderül, hogy a stílus jellegetesen szövegsajátosság, stílusa csak a szövegnek van. Igaza van Sandersnek (1973: 79) abban, hogy *nem lehet stílusról beszélni addig, amíg el nem érünk a szövegszinthez*. A szöveget alkotó különböző nyelvi elemeknek nincs stílusa, csak stiláris értékük van. Szabó (1974: 141) szerint pedig *minthogy a stílus a szöveg sokféle viszonyának fókusza, és kapcsolatban áll a szövegalkotás módjaival is, érthető, hogy a stílusnak nemcsak kifejező, hanem szövegszervező funkciója is van*. Hogy a stílus és a szöveg egymást feltételező szerves egységet alkot, azt a szöveg fogalmának néhány olyan meghatározása is igazolja, amelyik a stílust mint a szöveg jellegetes tartozékát tartja számon.

Így például Harweg (1972: 71) szerint *a stílus a szövegalkotás módozata*. Cassirer (1975: 28) úgy véli, hogy a stílust a szöveg alkotja. Anderson (1975: 15, 26) a stílust a szövegek egyik megkülönböztető sajátosságának tartja. Más szóval a stilisztikai különbségek a szöveghez kötődnek, és ezt kontextuális jegyek, valamint az üzenet tartalma határozza meg. Ehhez hasonlóan Van Dijk (1972: 92) is úgy véli, hogy a stílus a szöveg felszíni formáiban lévő változatos szemantikai egységekből nő ki. Egy másik meghatározása szerint viszont a stílus nem más, mint egy rendszer szabályainak egy adott szövegben való fölhasználása (uo. 166). Sokat mond számomra Breuernek (1974: 38, 144) a két fogalom pragmatikai értelmezése is. Szerinte a szövegek kommunikációs tettek, azaz bizonyos visszahatások (reagálások) eredményei, pontosabban a közlőnek meglévő szövegekre való reagálásai. Ennek az értelmezésnek megfelelően a stílust viselkedési normák nyelvi realizációjának tekinti, olyannak, amely megfelel a legcélszerűbb nyelvi viselkedésnek, ami nélkül a szöveg alkotója nem lenne képes más szövegekre reagálni.

Szabó (1982a) szerint a szövegnél és a neki megfelelő stílusnál magasabb szint a szövegfelettség. A funkcionális stílusok ugyanis konkrét közleményekből, szövegekből elvonatkoztatott, általánosított szövegfeletti kategóriák, és így a nekik megfelelő stilisztikai kategória a közleménytípusok stílusa, amely a stilisztikai jellemzésnek nevezhető stilisztikai ág kutatási tárgya.

Minden szövegnek vannak tipikus vonásai, hiszen bármilyen nyelvi közlés csak akkor válik érthetővé, ha a megnyilatkozó egyén alkalmazkodik a kommunikációnak társadalmilag kialakított tipikus formáihoz. Mind a szóbeli, mind az írásbeli közlésnek minden nép körében hagyományos formái, módozatai alakultak ki. Minden szó-

vegfajtának pedig megvan a sajátos struktúrája, ezt nevezi Balázs (1985) szuperstruktúrának, amely elvontabb szint, mint a szöveg makrostruktúrája. Szerinte a szövegfajták elhatárolásának négy fő tényezője van: a szöveg megalkotója, értője, az ábrázolt valóság és maga a szöveg. E négy tényező közül az első kettő: vagyis a szöveg alkotója és értője, az olyan szövegekben kerül előtérbe, amelyeknek célja az érveléssel való meggyőzés, ha pedig a statikus állapotában szemlélt dolog tulajdonságai és a vele kapcsolatos körülmények kerülnek szóba, akkor a szöveg leíró jellegűvé válik. Amikor bizonyos cselekvések és események sorát mondjuk el, szövegünk elbeszélő jellegű; végül pedig, ha valamely jelenséggel kapcsolatos állásfoglalásunkat emeljük ki, megnyilatkozásunk értékelő jelleget ölt. Így attól függően, hogy melyik funkció játszik uralkodó szerepet, érvelő, leíró, elbeszélő, valamint értékelő szövegtípusokat különít el.

Majdnem mindegyik szövegfajtában szerephez jut mindegyik funkció, csak más-más arányban és sorrendben. Éppen ez az arány és sorrend lehet a meghatározója a szövegszerkezeti struktúráknak minden egyes szinten.

A szövegek típusokba sorolása nem új. Föllelhető az irodalom hagyományos műfajfelosztásában, de megtalálható Hjelmslev *Prolegoménájában* is (1967). Hjelmslev hívta fel a figyelmet a szöveg szemiotikai összetettségére. Felismeri a konnotatív aspektust, így a nyelv nem marad egyszerűen külsődleges kommunikációs egység, hanem jelölő funkcióját olyan viszonylatok hálózatában fejt ki, amelynek forrása és terméke is egyben az ember és társadalom, a természet és kultúra.

Breuer (1974) szövegnyelvészeti munkájában, amely szemiotikai alapvetésű, szintén eljut egy szövegtipológiáig. Ehhez átveszi Morris (1955) osztályozását is. A tárgyalási, értékelési módok osztályozási szempontjai egyrészt a jelzési módok, másrészt a jelzési célok.

Igen jelentős Schmidt (1973: 126) a beszédtekre és a modális logikára építő szövegtipológiája is, amelyet mint egy proposíció és ennek megfelelő illokúciós lehetőség közötti viszonyt fog fel, olyannak tekinti, amelyikben a nyelvi jelenség egy illokúciós mutatóban (indikátorban) azonosítható.

A szövegtípus ilyen szerkezetként való felfogása mellett jelentős a megnyilatkozási formák meghatározására tett kísérlete. Szerinte a diszkurzusok az állásfoglalási kommunikációs rendszer részrendszerei (például a tudományos diszkurzustípus). Schmidt a szöveget mint alkotási folyamatot fogja föl, és ehhez egy szöveg-előállítású modellt állít fel. Ebből következően a szövegtípusok pragmatikai jellegűek is. Így van mindennapi, tudományos, szépirodalmi stb. diszkurzustípus. Továbbá vannak beszéd-típusok, amelyek kommunikációs cselekvésbeli partnerek közötti viszonyt feltételeznek. Ennek alapján beszélhetünk monológusról és dialógusról, a szövegtípus lehet narráció, expozíció, performáció stb., az idetartozó mondattípusok pedig a következők: kijelentés, kérdés, parancsolás.

Végül pedig a megnyilatkozási formák illokuciós ereje szerint elkülöníthető az informálás, önkifejezés, konfliktus, reflexió stb., valamint a kommunikációs tettek illokuciós lehetőségei, megígérés, parancsolás, kívánság stb.

A két utóbbi szövegtípológiából azonban hiányzik az átfogó szemiotikai szempont. Ezért sokkal többet nyújtanak a londoni iskola szövegtípológiái.

Lux (1981) a kontextus sajátosságai révén létrejövő szövegtípusokat vizsgálja, tehát a szövegtípus és a pragmatikai tényezők közötti viszonyt próbálja feltárni. Ehhez fölhasználja a londoni iskola regiszternyelvészetét, amely szerint a regiszter nem más, mint a sajátos külső körülmények által meghatározott szövegtípus.

Lux a szövegtípusokat helyzeti egységeknek tekinti, mivel különböző helyzetek (pl. iskolai oktatás, tudományos előadás) határozzák meg őket. Az egyes szövegtípusok szerint három tényező szerint különíthetők el: (1) *a field, a valóságra való vonatkozás* (pl. reális, fiktív), (2) *személyek közötti viszony* (pl. meggyőzni akaró, érvelő, bizalmas, udvarias), (3) *a forma* (pl. előadói, felolvasói, értekezés, levél).

A nyelvi megnyilatkozás valójában nem más, mint egy viselkedési lehetőség kódolása egy jelentéslehetőségbe. A viselkedési potenciált nemcsak nyelvileg lehet megvalósítani, hanem más úton is, ezek részei egy átfogóbb viselkedési stratégiának.

A nyelvi rendszert különböző funkciók szerint lehet felhasználni:

(1) A nyelv kifejez valamit, ez a beszélő tapasztalata a való világról, ez a fogalmi, társadalmi funkció.

(2) A nyelv arra szolgál, hogy társadalmi viszonyokat alakítson ki, és tartson fenn, ez az interperszonális funkció.

(3) A nyelv sajátos közléshelyzetben működik, ez a szövegfunkció, ez készíti a közlőt, hogy szöveget alkosson.

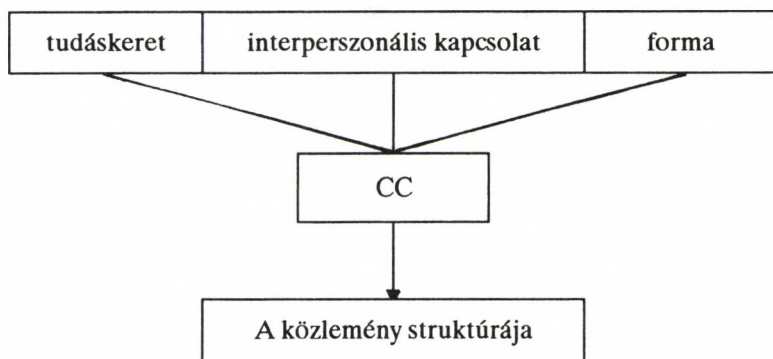
Az első valójában a közlő tudásanyagára vonatkozik, az interperszonális komponens a beszélőnek a közléshelyzetre utaló, tehát a befogadóra is tekintettel levő viszonyát fejezi ki. A szöveggkomponens a beszélő szövegalkotó képességét jelenti.

A nyelv társadalmi kontextusa tehát a következőképpen strukturálódik: a tudáskeret, a társadalmi funkciók, a mód. A közléshelyzet szemiotikájának leírására tehát a tudáskeret, a társadalmi funkciók és a mód kategóriáit használhatjuk.

Szűken értelmezve a tudáskeret egyszerűen csak a tárgykör. Az, hogy miről beszélünk, általában csak részkérdése annak, hogy mit cselekszünk, amiben persze a nyelv is részt vesz. Az interperszonális kapcsolatok valójában a szerepstruktúrát jelzik. Vannak olyan társadalmi szerepek, amelyek kimondottan a nyelv által jönnek létre, például kérdező, választó, ellenkező.

A közléshelyzetet meghatározó harmadik tényező a forma, ahogyan a közlést megszervezzük, tehát például didaktikus, felhívó, tanácsoló forma.

Az elmondottakat a következő táblázatban összegezhethetjük:

A szövegtípusokat tehát a nyelven kívüli, pragmatikai tényezők és a belső nyelvi ismérvek figyelembevételével jellemezhetjük. Ilyen értelemben a funkcionális stílusok, tehát a tudományos stílus vizsgálatakor is, el kell különítenünk a külső pragmatikai és a belső nyelvi vizsgálatot.

2. A tudományos stílus

Egyik fontos funkcionális stílus a tudományos stílus. E stílust a vázolt szemiotikai keretben jellemzem. Eszerint a tudományos stílus funkcióit a kommunikáció konkrét társadalmi helyzete határozza meg. Feladatom tehát azoknak a külső tényezőknek a fölvázolása, amelyek a tudományos közléshelyzetet meghatározzák, és ezek után keríthetek sort a tudományos stílus nyelvi ismérveinek vizsgálatára. Ilyen alapon konkrét szövegekre alkalmazva – de szerintem mutatis mutandis szövegtípusok és a nekik megfelelő funkcionális stílusok tanulmányozására is átvihetően – Petőfi (1971) az elemzés kontextuális és kotextuális szintjét különíti el. Az elsőbe a külső, a másodikba a belső összefüggések tartoznak. A kontextuális vizsgálat során tehát a tudományos stílus külső, azaz elsősorban pragmatikai meghatározóit veszem szemügyre, a kotextuális elemzés során pedig a tudományos stílus belső, azaz nyelvi, stiláris sajátosságait mutatom be.

2.1. A tudományos stílus külső meghatározói

A tudományos stílus összefügg sok külső tényezővel, amelyek a tudományos stílust meghatározó tényezők is (például a közölt tartalom, a tudományos téma szövegen kívüli vonatkozásai, a kérdéses tudomány jellege, a közlő személye, nyelvi műveltsége, tudományos felkészültsége stb.). Ehhez az értelmezéshez jó analógia az irodalmi irányzat és stílus közötti összefüggés, hiszen az irányzati stílus egyik része az irodalmi irányzatnak, vagyis szerves egységet alkot az irányzatot alkotó olyan tényezőkkel mint *az eszmei tényezők, az ábrázolt világ, valamint műfaji-kompozíciós tényezők* (Markiewicz 1968: 162). Ehhez hasonló tényezőkkel kell számolnunk a tudományos stílus leírásában is.

A tipikus közlőhelyzetet meghatározó tényezők a következők:

(1.) Az elsődleges külső tényezők:

(1.1.) A közlés tartalmának külső vonatkozásai, társadalmi szférája

(1.2.) A sajátos beszédminőségre való irányulás (ami szerintem a hagyományos és konvencionális stílusformákra való vonatkozást jelenti)

(2.) A másodlagos külső tényezők:

(2.1.) Az író általános és nyelvi műveltsége

(2.2.) Az író viszonya a közlés tartalmához

(2.3.) Az olvasó általános és nyelvi műveltsége

(2.4.) Az író és olvasó közötti viszony

(2.4.1.) Fordított kapcsolat léte vagy hiánya

(2.4.2.) Személyes kapcsolatok

(2.5.) A közlés anyaga

A következőkben vázolom ezeknek a külső tényezőknek a működését a tudományos közlőhelyzetben.

(1.1.) A tudomány tudatforma. A legkorszerűbb álláspontok szerint a tudományos és művészi visszatükrözés vizsgálatát a kultúra keretében kell elhelyeznünk. Ma már nemcsak a történetiség hívei állítják előtérbe a kultúra kérdését, hanem azok is, akik a különböző formális iskolák vagy a strukturalizmus és szemiotika felfogásából indulnak ki. Lotman (1973) szerint, *a kultúra valamennyi nem örökletes információ, az információ szervezési és megőrzési módjainak összessége. A kultúra a megismerés érzékeny és bonyolultan szervezett mechanizmusa.*

Az emberiség kultúrája szerinte mint jelszerű és nyelvi kultúra épül fel, ezért olyan másodlagos rendszer, amely az adott közösségben elfogadott valamilyen természetes nyelvre épül, és amely belső szervezettsége alapján újratermeli a nyelv struktúráját. Csak a jelek valamilyen rendszerére lefordított dolgok válhatnak az emlékezet tulajdonává.

Az ember a létért folytatott harc során két folyamatba kapcsolódik be: az anyagi-tárgyi értékek fogyasztásába és az információátrolásba. Az embernek mint biológiai létezőnek elegendő az első, viszont a társadalmi lét mindkettőt feltételezi. Ha az egyes ember biológiai létezése szempontjából elegendő is bizonyos természeti szükségletek kielégítése, közösség nem létezhet kultúra nélkül.

Az emberiség történetét vizsgálva bármilyen messzi múltba is hatoljunk, a közvetlen termelés mellett az embereknek mindig jutott erejéből művészetre, elméleti gondolkodásra.

A tudomány éppúgy, mint az irodalom, közlés, megismerés. Csakhogy az irodalom másként tölti be a közlés funkcióit. Közbeiktatja a fikciót, vagyis a képzelet rendezőelvét (Markiewicz 1968). A kettő közötti különbséget már a régi görögök észrevették. Platon szerint a költők hazudnak, a tudomány ellenben az igazságra törekszik. A tudomány értelmi, a művészet érzelmi természetű. Ezért a tudomány a logika, a művészet a képek eszközeivel él.

Valóban, bár mind az irodalom, mind a tudomány anyaga a valóság, és mindkettő megismerési folyamata az érzékiből indul el, nagy különbség mutatkozik a feldolgozás, a megjelenítés, az általánosítás módjában.

A tudomány nem a semmiből pattant ki, hanem hosszú és nehéz folyamat eredményeképpen válik a megismerés önálló módjává. A megismerés tudomány előtti módjait prototudományos megismerési módoknak tekinthetjük. A tudományos gondolkodásnak bizonyos kezdeti formái már jelentkeznek ezekben a módokban.

Wartofsky (1977) szerint a megismerésnek három tudomány előtti módja létezett: az antropomorf magyarázat, az induktív általánosítás és a technikai szabály.

Az első esetben a magyarázat olyan képzeletbeli vagy feltételezett entitások segítségével történik, amelyeket valódi létezőknek vélnek, és amelyeknek *természete* vagy tulajdonságai megmagyarázzák az egyébként felfoghatatlan természeti jelenségeket. Vagyis emberi és személyes cselekvéseket és szándékokat keresnek a természeti jelenségek mögött, és a természeti erőket élőnek, tudatosnak, szándékosnak ábrázolják. Ezek a mítoszok és mágiák.

A második esetben a tapasztalat vagy cselekvés sémáit általánosítják explicit módon megfogalmazott, leíró törvények prototípusaiként. Az antropomorf indítékokból cselekvő és a *TE* fiziognómiai jellegzetességeivel bíró személyes entitások helyett az ismert természeti anyagok alapján felfogott, fizikai elvek működnek független magyarázó eszközként. A természeti jelenségek magyarázata során sem folyamodnak többé akarattal rendelkező istenekhez, hanem olyan *elemekhez*, mint a víz, a levegő, a tűz és a föld vagy ezek kombinációi.

A harmadik esetben a törvények preskriptív vagy normatív megfogalmazását végzik el, amely szükségszerűséggel, isteni vagy emberfeletti státussal, a lokális emberi célokat meghaladó objektivitással ruházza fel a törvényeket. E tudomány előtti for-

mulák fontossága abban rejlik, hogy a törvényerejű szükségszerűség, vagyis a normatív törvény és az isteni szentesítés fogalma behatol a tudományos gondolkodásba. A tudomány arra törekszik, hogy megállapítsa a *helyes működési módot*, és ezt úgy fogja fel, mint a működés *istenti módjának* utánzását. Az ipari mesterember a természet működési módját másolja, és ennek segítségével a természettel összhangban munkálkodik. Sikeres tevékenységét tehát ennek az isteni vagy természeti *módnak* az érzete biztosítja.

A megismerés tudomány előtti módjai csírájukban már tartalmazzák a kifejlődött tudománynak az elméleti magyarázatokra, tapasztalati vagy leíró törvényekre vonatkozó tágabb fogalmait, valamint a természeti szükségszerűség és a determinizmus fogalmát.

A gondolkodás magasabb rendű megszemélyesítő, valamint tudományos formái közötti harc az emberiség fejlődésének hajnalán fejlődött ki először, és ez nem más, mint a dezanropomorfizáló tendenciák jelentkezése. A görög fejlődés ily módon megteremti a tudományos gondolkodás alapjait. Minél sikeresebben halad előre visszatükröződési módja dezanropomorfizálásában és ennek fogalmi feldolgozásában a tudomány, annál áthidalhatatlanabb lesz a szakadék a tudományos és a művészi visszatükröződés között.

A klasszikus ókor végén azok az antropomorfizáló tendenciák jutottak túlsúlyba, amelyek lényegében véve a középkori gondolkodáson is úrrá lettek. Az antropomorfizáló elv ellen széles fronton csak a reneszánsz idején indul új támadás.

Az objektív tudományosság imént vázolt és napjainkban is érvényes jellemvonása tehát nem más, mint a következetesen keresztülvitt *dezanropomorfizált* természet-szemlélet. A modern tudományos gondolkodás azonban Lévi Strauss szerint csak *egy lehetséges gondolkodás, csak az adott civilizáció gyakorlata és előfeltevés-rendszere által determinált, történeti szemléletmód*, amely Európában a XIV-XV. századtól kezdve alakult ki.

(1.2.) A tudományos stílust a világos, logikus, pontos, tömör, egyértelmű beszédminőségre való törekvés jellemzi.

(2.1.) Az író magas tudományos felkészültséggel rendelkezik.

(2.2.) Ami az írónak a közlés tartalmához való viszonyát illeti, erre az emocionálitás gyenge foka a jellemző.

(2.3.) Mind az író, mind az olvasó magas műveltséggel rendelkezik.

(2.4.) Az író és olvasó közötti fordított kapcsolat szempontjából a tudományos közlés szabály szerint monológ jellegű. A közvetlen reakció a közlés pillanatában hiányzik, csupán időben eltolódva jelentkezik. Az író a tudományos művet úgy alkotja meg, hogy a várt reakciót kiválthassa. Ezért pontosságra, teljességre, részletes magyarázatra, egyértelműsége, következetes felépítésre törekszik.

(2.5.) A közlés anyaga szerint a tudományos stílusnak lehet írott vagy beszélt változata.

2.2. A tudományos stílus nyelvi jellemzői

Ezek a nyelven kívüli tényezők meghatározzák a tudományos stílus nyelvi megszerkesztettségét, amelyről itt elsősorban átfogó képet adhatok, hiszen részletes elemzése értekezésem további feladatai közé tartozik.

A tudományos gondolkodásban és nyelvi megszerkesztettségben egyaránt érvényesül a valóság szabatos leképezésének követelménye. Ez azt jelenti, hogy a tudományos nyelvhasználat tükrözi az egyetemes logikai viszonyokat és a valóság vizsgált tartományainak a belső logikáját, viszonyhálózatát, vagyis a tudomány nyelvét a szabatos, egyértelmű és normatív szóhasználat és mondat-, illetve szövegszerkesztés jellemzi. Zeman László (1978: 316) szerint: *Nyilvánvaló, a nyelv nemcsak ráció és logikum, de a tudományosság épp csak az így elhatárolt változatához kötődhet, amely következképp az irodalmi nyelv leginkább normatív alakzatát képviseli.* Mivel a tudományos nyelv a racionális szubsztancia optimális kifejezője, legfőbb ismerve a pontosságra való törekvés. Tömörtségét elsősorban magas szillogisztikus sűrítettségi foka adja.

A tudományos szövegszerkesztésre a logikai következetesség és a részek közötti összefüggés jellemző. A szövegépítkezés két fő formája a deduktív, illetve az induktív logikai építkezés. A matematikai gondolkodásra például az axiomatikus-deduktív struktúra a jellemző, amely a meghatározásokban (definíciókban) és bizonyításokban figyelhető meg.

A tudományos stílus, de bármely funkcionális stílus nyelvi megszerkesztettségét az összehasonlító módszerrel vizsgálhatjuk a legjobban. Az összehasonlító munka során a tudományos stílust egybevetethetjük a nyelv rendszerével, amelyből a válogatás történt, de sokkal többet ígér, ha a nyelv stílusbeli hierarchiájának azonos szintjén elhelyezkedő másik funkcionális stílussal vetjük egybe. Trubeckoj hívta föl a figyelmet arra, hogy a viszonylag hasonló dolgok közötti oppozíciók figyelemre méltóbbak.

Ilyen szemléletmód alapján állította fel Solomon Marcus (1977) a tudományos és a költői kommunikáció közötti ötvenkét oppozíciót. Például:

TUDOMÁNYOS KOMMUNIKÁCIÓ

1. Racionális
2. Kifejthető
3. Általános és egyetemes jelentések
4. Objektív jelentések
5. Mesterséges kifejezések használata
6. Tranzitív

KÖLTŐI KOMMUNIKÁCIÓ

- Emocionális
- Szavakkal nem interpretálható
- Egyedi és lokális jelentések
- Szubjektív jelentések
- A természetes nyelvek kifejezéseinek használata
- Intranszítív

Hasonló szemléletmód alapján állította fel Hart (1976: 524) is a köznyelv és a tudományos nyelv közötti oppozíciókat.

KÖZNYELV

1. Szemléletes
2. Sztereotip
3. Intuitív
4. Diszkontinuus
5. Ego-, etnocentrikus
6. Konnotatív
7. Metaforikus
8. Expresszív

TUDOMÁNYOS NYELV

- Absztrakt
- Egységesített
- Diszkurzív
- Logikus
- Objektív
- Denotatív
- Funkcionális
- Nem emocionális

Ezek az oppozíciók természetesen nem a tudományos és a költői, illetőleg a köznyelvi kommunikáció konkrét formáira vonatkoznak, hanem egy eszményített típusukra.

Tanulmányomban ezért a vizsgált korszak tudományos szövegeinek vizsgálatával igyekszem majd az egyes szövegtípusokra általában jellemző sajátosságokat fölvezetni.

3. Valójában a tudományos stílus nem is egységes. Erről azonban a szakembereknek a véleménye különböző. Egyik szélsőséges álláspontot Lapyeva (1966) képviseli, aki szerint valamennyi tudományos mű stílusa egységes. Pontosabban a különböző tudományos művek a nyelvi megformáltság szempontjából – a műszókincset nem számítva – azonosak, tehát stilisztikai szempontból is csak részkülönbségek figyelhetők meg. Sokkal elfogadhatóbb azonban azoknak a véleménye, akik többkevesebb változatot különítenek el a tudományos stíluson belül. Például a technikai és a humán jellegűt.

A legelfogadhatóbb nézet szerint pedig a tudományos stíluson belül több szövegtípust különböztethetünk meg. A tudományos író közlendőjét (a szöveget) ugyanis mindig meghatározott elvek, célok szerint rendezzi, válogat a pragmatikai és kognitív tényezőknek megfelelően a közléstechnikák lehetőségeiből. Célja lehet a leírás, elbeszélés, tanácsolás, érvelés stb. Így sajátos szövegtípusokat alakíthat ki, amelyeknek jól meghatározott szövegszerkezeti stratégiája van.

3. A vizsgálat módszereiről

A tudományelmélet alapkövetelménye, hogy a kutatás tárgya, elmélet és módszer szoros egységben legyen. Az eddig kifejtett elméleti alapozásból tehát következnie kell a vizsgálat módszereinek és a tanulmány további felépítésének.

Értekezésem tüzetes részében a magyar tudományos stílus fejlődésének főbb mozzanatait vázolóan föl a felvilágosodás koráig. Minthogy a stílus elsősorban szövegek alapján tanulmányozható, feladatom a XVI-XVIII. századi tudományos műveknek mint szövegeknek a megközelítése. A XVI-XVIII. század valamennyi nyomtatásban megjelent magyar nyelvű tudományos művét megvizsgáltam, és besoroltam valamelyik szövegtípusba, de a részletes szövegvizsgálatot, elsősorban terjedelmi okok miatt, csak négy reprezentatív művön mutatom be. A négy tudományos művet úgy igyekeztem kiválogatni, hogy valamennyi korszakot és szövegtípust képviselje.

Szövegelemzéseim szövegsemiotikai alapvetésűek – l. pl. Plett (1983), Petőfi (1978), Eco (1970). A szövegeket szövegpragmatikai, szövegsemantikai és szöveg-szintaktikai szempontból elemzem (az elemzések során a három megközelítési módot 3.1-3.3. számozással tagolom).

3.1. Szövegpragmatikai elemzés

A szöveg pragmatikai megközelítése során az illető szöveg keletkezésének külső körülményeit villantom föl. Itt elsősorban a társadalmi-művelődéstörténeti háttérről, a szerzőről, valamint az akkori címzetről kell szólnom. Ezek a külső tényezők meghatározzák a szöveg terjedelmét, kohézióját.

A pragmatika szintjén a szövegalkotás fő tényezője a szövegalkotás és a szövegbefogadás aktusa. A közlő és befogadó személye biztosítja a szöveg kohézióját. Ez azért fontos, mert vannak olyan szövegek, amelyekről nem lehet minden további nélkül azt mondani, hogy koherensek. De a lényeg az, hogy a közlő a saját szempontjából összefüggő szövegnek érzi őket. Más kérdés, hogy a befogadó is meg tudja-e látni ezt a kapcsolatot. Ahhoz, hogy összefüggő, koherens szövegnek fogja fel, ki kell töltenie az üres részeket a saját kommunikációs repertóriumából, előfeltevéseiből, előismereteiből. Tehát ahhoz, hogy a befogadó egy szöveget koherensnek érezzen, nemcsak az illető nyelvet kell ismernie, hanem a közlővel közös előismeretekkel kell rendelkeznie. Minél inkább függ egy szöveg bizonyos előfeltevésektől, a felfogásbeli különbség veszélye annál nagyobb. Ez fokozott mértékben áll azokra az írott szövegekre, amelyek esetén a konkrét közléshelyzetbeli ellenőrzés lehetősége nem adott.

A helyzetet még inkább nehezíti, ha a szövegalkotás és befogadás között nagyobb idő telik el, és így időközben változik (például szűkül vagy bővül) az előfeltevések hálózata. Ezzel magyarázható a szövegelemzések történeti fejlődése és időbeli viszonylagossága.

3.2. Szövegszemantikai elemzés

Szemantikai értelemben a szöveg olyan jelölő, amely valamit jelöl. A szövegnek mint jelnek a valóságra vonatkozása a társadalmi kommunikáció által meghatározott, vagyis szerintem, a szövegpragmatika meghatározza a szövegszemantikát és a szövegszintaktikát.

Szemantikai szempontból a szöveg terjedelme nem a hosszúságnak, hanem a jelölt dolgok és helyzetek egységének a függvénye. Nem véletlenül beszélünk orvosi, jogi, szociológiai szövegekről, ugyanis a szöveg terjedelmét a referencia azonossága határozza meg. A szöveg referenciális egységét a szöveg egyfajta témájával azonosíthatjuk. A téma a szöveg vagy szövegegység szemantikai alapját képezi. Szemantikai szinten tehát a szöveget összefüggővé témájának azonossága teszi. Ha a téma megváltozik, a szöveg is más lesz. Ez akkor következik be, ha a második téma nem kötődik az első téma egyetlen jelentésegységéhez sem.

Ilyen alapon mindegyik elemzett szövegnek megállapítom a főtémáját és ezen kívül az altémáit is.

Szemantikai szempontból a szövegkoherencia alapvető feltétele, hogy a szövegben egymást követő nyelvi jelek jelentésének olyan összetevői legyenek, amelyek egymással összeegyeztethetők. A szemantikai kohézió jól kitapintható elemei azok a szavak, amelyek ugyanarra a valóságelemre vonatkoznak, vagyis bizonyos jelölők jelöltjei azonosak.

3.3. Szövegszintaktikai elemzés

Szemiotikai szempontból a szövegvizsgálat harmadik szintje a szövegszintaxis. Szemiotikai értelemben a szintaxis a jelek egymáshoz kapcsolódását jelenti. Ez a kapcsolat nem véletlenszerű, hanem jól meghatározott szabályai vannak. Szintaktikai szempontból tehát egy szöveg nyelvi jelek jól elrendezett sorából áll. Ezek a kombinatív szabályok valójában megegyeznek a szövegszerkezetet kutató szöveggrammatikával.

A szöveg általában mondatok egybekapcsolódásával jön létre. Azért általában, mert az is megtörténhetik, hogy a szöveg egyetlen mondatból, egyetlen szóból, sőt

egyetlen fonémából áll. Természetesen a tipikus mégiscsak a több mondatból épülő szöveg. És akkor azoknak a mondatoknak nyelvi, nyelvhasználati, azaz szövegszintaktikai szabályok szerint kell egybekapcsolódnuk. Ezért a szövegszintaxis szintjén azokat a legalapvetőbb szintaktikai szabályokat kell meghatározni, amelyeket a szöveg megszerkesztésekor a szerző követ.

Természetesen a szöveg szintaktikai szerkezetének vizsgálatán nem a hagyományos mondattani elemzést értem, hanem sokkal tágabban, a szöveg szintjére vetítve értelmezem. Vagyis a valóság, a valóságot tükröző gondolat és a gondolat nyelvi formájaként keletkezett szöveg hármasságában fogom föl. Hiszen *a nyelvi megformálás – a hallgató számára – a gondolaté is egyben, egyik szöveg a mozzanatok puszta időrendjét adja, a másik okszerű kapcsolatot is jelez. A mondatok kapcsolata mögött a gondolat szerkezete is más és más* – írja igen találóan Deme (1974: 56).

Egy szöveg mondatokból épülése a születő gondolatot szolgálva alakul olyanná, amilyen, *a keletkezett alakulat azonban nem esetleges, hanem általában jól tipizálható, mégpedig nyelvészeti szempontból. A gondolat modellálásának ugyanis, és egyáltalán a szövegalkotásnak több és többféle domináns módja van, amely kortól, műfajtól, témától, szerzőtől függően változik. Így a szöveg épülhet mondatok közötti grammatikai kapcsolatra, kihagyásokra, asszociációra, ritmusra, témafejlődésre stb.* – állapítja meg igen találóan Békési is (1986: 7).

Minden szöveg mondatainak kapcsolódása, s ezáltal a szöveg teljes felépítése meghatározott közlési célra irányuló stratégia, amelyet a sajátos közlőhelyzet határoz meg. Az egyes helyzetekhez a valóság dolgainak egy halmaza, egy területe tartozik. A közlő a tényleges világ dolgairól, jelenségeiről bizonyos előfeltevések (korhoz kötöttség, a közlő tudásvilága, szándéktípusai, az elérni kívánt hatások, a vevőre vonatkozó feltételezések stb.) alapján alakítja ki sajátos *világmodelljét* (Bánréti 1979). Az író közlendőjét (a szöveget) mindig meghatározott elvek, célok szerint rendez, válogat a pragmatikai és kognitív tényezőknek megfelelően a közléstechnikák lehetőségeiből. Ezek szerint minden szöveg szerkezete a pragmatikai momentumoktól függően alakul (l. pl. Brown–Jule 1983).

Az egyes szövegek vizsgálata során tehát arra keresek választ, hogy a szerzők hogyan adják át, miként tagolják-viszonyítják gondolataikat, gondolataik részeit, vagyis, hogy miféle nyelvi-nyelvhasználati eszközei vannak a gondolat modellálásának. A szövegvizsgálat során tehát a teljes műre figyelek, azokra a szerkesztési alaptípusokra, amelyek a mű egészére leginkább jellemzőek, Longacre (1972) terminológiájával élve *a domináns szövegépítkezési módot* kutatom, amely a szöveget meghatározza.

Minden elemzett szöveg pragmatikai megközelítésekor kiderül, hogy az író szándéka, problémamegoldó stratégiája szempontjából milyen szövegtípusok különíthetők el, a szintaktikai vizsgálat során pedig fölvezetem ezeknek a szövegtípusoknak a szerkezetét.

Mint hogy a közlés olyan válogatási és adaptációs tevékenységet jelent, amely a nyelvi rendszert a kommunikáció céljainak megfelelően működteti, a szöveget alkotó mondat is mint a közlemény funkcionális részegysége általános kommunikációs és műfaji kötöttségű törvényszerűségeket mutat. Így a mondatok belső szerkezeti sajátosságait is a közlésbeli kötöttségeken belül kell megvizsgálnom, hiszen a különböző mondatformák jellegét és a szövegben betöltött funkcióját is a közlés szempontjából teljesebb egység, a szöveg típusa határozza meg. Vagyis az objektív valóságnak ugyanazt az összefüggését a közléstípustól függően más-más szintaktikai szerkezettel fejezhetjük ki. Károly Sándor (1970) ezt így fogalmazza meg: *Az, hogy a mondani-valómat egy vagy két mondatba foglalom, hogy ugyanazt a valóságrelációt egyszerű mondatnál vagy két mellérendelő főmondatnál, illetőleg egy fő- és egy mellékmondatnál fejezem ki, nem eleve a valóság által megszabott, hanem a beszéd körülményei, a beszélőnek és hallgatónak az igényei és szükségletei, a tagolás problémája révén.*

A közlő tehát a szövegen át még a mondat szintjén is kitapinthatóan állást foglal a valósággal és a befogadóval szemben. Osztályozhatjuk tehát a mondatokat abból a szempontból is, hogy milyen magatartást váltanak ki a vevőben, mi a szándéka a közlőnek a befogadó magatartása szempontjából. Szándéka lehet egyszerűen az, hogy a befogadó tudomásul vegyen valamit (kijelentő mondat), hogy végrehajtsa valamit (felszólító), vagy pedig felvilágosítást adjon (kérdő). A jelzett mondatfajták funkcionális értéke természetesen csak a szövegben felmért gyakoriságuk mutatói alapján igazolható.

A mondat szerkezeti vizsgálat során arra kereselek tehát választ, hogy a vizsgált szövegeknek vannak-e, és ha vannak, melyek a jellemző, adekvát mondat szerkezeti sajátosságai, törvényszerűségei.

A mondat szerkezeteknek azokat a sajátosságait vizsgálom, amelyek a kommunikáció sorsát befolyásolják. Ezeket nem elsősorban és kizárólag a mondatra tekintem jellemzőnek, hanem a mondat egységeket mint a szöveg részeit vizsgálom. Így a feltárt funkcionális sajátosságok szövegbeli érvényességének mennyiségileg bizonyítható kimutatásával a szöveg egészére általában jellemző mondat szerkezeti sajátosságokat adom meg. Mindehhez a Demétől (1971) és Békésitől (1982) kidolgozott módszert veszem alapul.

Tisztáznom kell először is, hogy Deme mit ért mondat egységen. Írott szövegről lévén szó, kezdetét a mondat eleji nagybetű, végét pedig a mondatzáró írásjelek valamelyike jelzi. Tehát nem azonosítható sem a hagyományos elnevezésű összetett, sem pedig a többszörösen összetett mondat fogalmával. A mondat egység állhat egyetlen mondat egységből (hagyományos elnevezéssel: tagmondatból) is, és akkor a mondat egység egyben mondat egység is, de állhat valóban két vagy több mondat egységből, és ekkor az összetett, illetőleg a többszörösen összetett mondat azonos.

A mondategészek vizsgálata során a következő kérdésekre igyekszem választ keresni: (1) mekkora a mondategészek összeszerkesztettségének erősségi foka, (2) melyek a tipikus kapcsolásfajták. Az elemzés során a mondatszerkezeti sajátosságokra Demétől kidolgozott módszert használom. A fentebb vázolt célnak megfelelően – az összeszerkesztettségnek és az ezt megvalósító kapcsolásfajtának kimutatására – a tőle körvonalazott öt szempont közül vizsgálataimat csak háromra korlátozom. A mondategészek összeszerkesztettségének felmérésére a mondathosszúság és a szerkesztettség mutató, valamint a tömbösödés kérdését vizsgálom meg, a tipikus kapcsolásfajták felderítésére pedig a mondatkapcsolások mennyiségi és minőségi vizsgálatát végzem el.

A mondathosszúságot a mondategészekben foglalt mondategységek számával mérem. Az azonos tagmondatszámú, tehát azonos hosszúságú mondategészeket egy-egy mondathosszúsági csoportba vonom. Vagyis a két mondategységből álló mondategészeket a kéttagúak, a három mondategységből állókat pedig a három tagúak hosszúsági csoportjába, és így tovább. Önmagában természetesen egyetlen mondategészre sem jellemző az, hogy hány mondategység van benne. Egy szövegegységre vetítve azonban már az összeszerkesztettség szempontjából fontossá válik a benne foglalt különféle hosszúsági csoportok megterheltsége. Vagyis arra keresek választ, hogy milyen arányú az egyes szövegegységekben az egytagú, a két tagú, a három tagú stb. mondatok gyakorisága. Mert ha egy szövegben például csak egyszerű mondat, vagy legalábbis 80-90%-ban, egyszerű mondat fordul elő, azt jelenti, hogy a mondategészek összeszerkesztettségének foka nagyon alacsony, tehát mondhatni, hogy a szöveg szétesik mondatokra.

A tömbösödés vizsgálata további fontos adatokat nyújthat a szövegegység mondategészeinek szerkesztettségére. A tömb ugyanis átmeneti nagyságrend a mondategész és a mondategység között, azaz a mondategység felől nézve szerkesztmény (több mondategységet foglal magába), a mondategész szemszögéből pedig csak alkotórész. Tehát a mondategységnek (tagmondatnak) olyanszerű kapcsolata ez, mint amilyen az egyszerű mondatban a szószerkezet. Vagyis tömböt két vagy több olyan mondategység alkot, amely szorosabban egymáshoz kapcsolódik, és szembenáll a mondategésznek egy másik, illetőleg többi tömbjével. Példaként a három mondategységből álló mondategészeket említtem. Abban az esetben, ha mindhárom mondategység főmondat, a következő tömbösödési lehetőségek figyelhetők meg: $(F-F)-F$ illetőleg $F-(F-F)$. Más a helyzet, ha nemcsak főmondatok vannak, hanem ezekhez mellékmondatok is kapcsolódnak. Ebben az esetben természetes, hogy az alárendelő viszonyú mellékmondat mindig azzal a főmondattal alkot egy tömböt, amelyikhez kapcsolódik. Ha a három mondategység között csak egy alárendelő mellékmondat található, akkor két tömböt alkotnak: $(F/m)-F$, vagy $F-(F/m)$. Ha viszont a három mondategység közül kettő alárendelő mellékmondat, akkor természetesen csak

egyetlen tömbben helyezkednek el: $F/m-m$, ebben az esetben két egyenértékű alárendelő mellékmondat van. De lehet: $F/m_1/m_2$, az alárendelő mellékmondatnak is van egy alárendelő mellékmondata.

A tömbösödést csak a felső szintig érő egységek alapján vizsgálom. Azt tekintem tehát önálló tömbnek, amelyben legalább egy főmondat helyzetű mondategység van, vagyis az alárendelő mellékmondatok közötti tömbösödéésre nem leszek tekintettel.

A tömbösödés érdemleges vizsgálatára a kettőnél több mondategységből álló mondategységek szolgáltatnak reális alapot, ugyanis az egyetlen mondategységből álló mondategész csakis egy tömb lehet, a két mondategységből épülő mondategész szintén túlnyomó többségében egyetlen tömb.

Először a zsúfoltsági viszonyokat vizsgálom meg, vagyis azt, hogy egy tömbre hány mondategység esik. Az értékeket mondathosszúsági csoportokra szétválasztva adom meg. Minden hosszúsági csoportban kiszámítom a vizsgált szövegegység alapján a tényleges zsúfoltsági mutatót (Z_t), vagyis azt, hogy konkrétan az illető szövegegységben átlagban hány mondategység esik egy tömbre, majd pedig az elvi mutatót (Z_e), amely az elvileg lehetséges zsúfoltságot jelenti. A kettő hányadosa pedig megadja a kihasználtsági fokot (K), azt, hogy arra a mondathosszúsági csoportra kiszámított lehetséges tömbönkénti mondategységek közül mennyi valósul meg a konkrét szövegben.

A kapcsolásokat két szempontból vizsgálom, számszerűen és minőségüket tekintve.

A mennyiségi vizsgálat során a szövegegységek összes kapcsolásainak számából és az azokat magukba foglaló mondategységek számából, ezek hányadosával megalkotom a szöveg bonyolultsági mutatóját: B .

Minőségüket tekintve a kapcsolásformákat úgy osztályozom, mint a hagyományos nyelvtanban: mellérendelőkre és alárendelőkre. A mellérendelők állományában a szokásos kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető, magyarázó típus különül el. Az alárendelők állományában pedig az állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói és jelzői.

Az egyes mondatfajták részesedési arányával jellemezni tudom az illető szövegegységet. Ezért a szövegegységek egészére kiszámítom a mellé- és alárendelő kapcsolásfajták részesedési arányát is. A jelzett mondatfajták funkcionális értéke pedig gyakoriságuk mutatói alapján adható meg.

A szövegelemzésekkel tehát arra deríttek fényt, hogy a tudományos író szándék-típusa, probléma-megoldó stratégiája milyen sajátos struktúra-szervezési módokat képes már abban a korban kialakítani. A szöveg- és mondatszerkezeti sajátosságok fölmérésével az illető korszak magatartásformáit, probléma-megoldó stratégiáit igyekszem föltérképezni.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS STÍLUS A FELVILÁGOSODÁS KORÁIG

1. A magyar tudományos stílus előzményeiről

A magyar irodalmi írásbeliség első korszaka az 1530-as évekig, az első nyomtatványok megjelenéséig tart. Erre a periódusra a középkori kultúra egyetemessége, a művészet, irodalom és tudomány sajátos egysége a jellemző. Mivel a művészetet és tudományt külön tudatformaként nem ismerték, irodalom és tudomány határai összemosódtak.

Jelentős azonban ez a korszak, hiszen az elején alakul ki a magyar nyelvű irodalmi írásbeliség, születnek első szövegműveink. Az iskolázás fejlődésével, a pécsi (1367) majd az óbudai (1384) egyetem létrehozásával megszorodnak a könyvek az országban. Növekedik és tartalmában gazdagodik a káptalani és kolostori könyvtárak állománya. A könyv uralkodó formája azonban a középkor végén is még a latin kódex, de mellettük már terjed a magyar nyelvű kódex és a nyomtatott latin könyv is. Mind az első szövegművek, mind pedig a magyar nyelvű kódexek szövegei első szövegezési kísérletnek tekinthetők.

Fontos kérdés, hogy a magyar irodalmi írásbeliség milyen forrásokból alakult ki. E tekintetben a legelfogadhatóbbnak Horváth (1931) véleménye látszik. Szerinte két forrás különíthető el. Az egyik az élő magyar nyelv és népköltészet, a másik pedig a latin nyelvű irodalom. Az élő nyelvből és népköltészetből szavak, kifejezések és stílusalakzatok kerültek be az írott szövegekbe. Az engem közelebből érdeklő szövegszerkezetek forrása csakis a latin nyelvű irodalom lehetett. A tudományos stílusra jellemző bonyolult szöveg és mondat szerkezetek ugyanis az élő nyelvben nem voltak meg. Jó példa erre a *Bod-kódex* szöveg- és mondat szerkezete, amelyből csak egy rövid részletet idézek:

... Mit haznalt minekwnk ez velagi eletnek bewsege, Awagy mit adott minekwnk ez velagi kazdagsagoknak maga hanyasa, El multanak mindenek, mikeppen az arnek, Es mikeppen az hayo, folyo vizen el menwen, semmi nyomot nem hagy, Meg faradoztonok, Azert az alnoksagnak, es vezedelmeknek vtan, es iartunk nehez vtakon, vrnak kediglen vtat, meg nem esmertwk, Pelda. Mert ez velag olyan,

*miképpen az madaraz, ki az madaraknak zepen enekeluen, kezereyti őket be mennye az törbe. awag az enyőbe, Mely madarokat, mikoron meg fogya a madaraz, rettenetesen meg öldösi őket, Ezen keppen vagyon ez velagrol, Ki ez velagi marhakat edesekke tezi, de az kint meg nem mutatya, kit erdemlene ő erettek, Ime azért mely kegyetlen ellensege embereknek ez velag. De bizonyaba ezt meg nem győzheti ember egyebbel, ha nem csak az alázatossággal. (Budapest, 1987, 43.)**

A magyar irodalmi műveltség szempontjából páratlan kezdeményt jelent ez a kódexirodalom. Fejlődéstörténeti jelentőségére nézve Horváth (1931) szerint csak a XVIII. századi felvilágosodás mérhető hozzá, amely éppoly kezdeményező a világi európaiság *nosztrifikálásában*, mint ezek a vallási szellemű európaiságéban. De az csak korszerű megújulás, ez első magvetés. Magvetés a szó igazi értelmében, hiszen először próbálták meg magyarra átültetni a nagy múltú latin nyelvű irodalmi hagyományt, az egyházi, vallásos irodalmat, a keleties nyelvezetű Bibliát. Kemény nyelvi és stílári próbát jelentett ez a fordításirodalom, hiszen egy csiszolatlan, kiműveletlen nyelven kellett megszólaltatnia a műveket.

Az élő magyar nyelvi minták, valamint a latin irodalomból eltanult szövegezési módok ötvözésével ezek a teológiai szövegek egyfajta stílusgyakorlatnak foghatók föl, amelyek átöröklődtek a következő századokra, és minden bizonnyal hatással voltak a már magyar nyelvű világi tudományos művek stílusának kialakulására is.

2. A magyar tudományos stílus kialakulása a reneszánsz korban

2.1. Művelődéstörténeti áttekintés

Az európai kultúrának a középkort követő nagy korszaka a reneszánsz,⁴ amely a polgárság új társadalmi és politikai törekvéseinek, világi ideológiájának és élet-szemléletének, nagy tudásvágyának, valamint ízlésének és művészetének a kifejezője. A modern tudomány is ekkor kapja meg új alapjait. A tudomány most kezdi önállósulását a többi tudatformától, és óriási eredményeket ér el. Az ember és a természet kerül az érdeklődés középpontjába. Tudósok sora kezdi kutatni az ember anatómiá-

* Itt és a továbbiakban a régi szövegekben a mellékjeleket a mai használatnak megfelelően módosítottam.

ját és a természet törvényeit, bátor felfedezők indulnak útra, hogy megismerjék a világ ismeretlen részeit, egymást követik az új technikai vívmányok.

Az értelmiségi emberideál a homo doctus, azaz a tudós. A külföldi egyetemeken végzett magyar humanista értelmiségi réteg kulturális eszményei sem mások, érdeklődési köre rokon a külföldiekével, olvasmányai a korabeli tudományok egészére kiterjednek. Művelni azonban csak azokat a tudományokat művelik, amelyeket az elmaradt hazai feudális viszonyok, hivatásuk és szabadidejük megengedett, illetve megkívánt. Hiányzott ugyanis a tudományos alkotás igazi otthona, az egyetem. Pázmány Péter 1635-ben emeli egyetemi szintre a nagyszombati kollégiumot. Az oktatás nyelve azonban a latin.

A magyar reneszánsz korai szakaszában a világi tudományok terén még csak latin nyelvű művek születtek. Ekkor alakul ki a történetírás, a jogtudomány és a filológia. A történelem humanista feldolgozását olasz humanisták végezték el. A feldolgozások közül Antonio Bonfini művét kell kiemelnünk, amely *Hungaricarum rerum decades IV et dimidia* címmel jelent meg. A korszak jogtudományát csupán egyetlen mű képviseli: Werbőczy *Tripartituma*. A mű teljes címe: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii in chlyti regni Hungariae*. A mű 1517-ben jelent meg. Werbőczy a magyar nemesi szokásjog koncepciózus, tudományos összefoglalását, rendszerezését nyújtja.

A legsajátosabban humanista tudományág, amely valójában a humanizmus korának szülötte: a filológia. Minden igazi humanista többé-kevésbé filológus is volt. A humanista tudomány forrásainak, az antik latin és görög szerzők munkáinak felkutatása, kiadása, romlott, hibás szövegrészek helyreállítása, helyes értelmezése és kommentálása, a görög auktorok munkáinak latinra fordítása a legmagasabbra értékelt humanista tudósi feladatok közé tartozott.

A filozófia terén ugyan az ortodox teológiai gondolkodás ritkán tett lehetővé önálló eszmélkedést, Laskai Csókás Péter Erdélyben működő tanár és prédikátor személyében azonban a filozófiának is akadt művelője.

A filozófia terén ugyan az ortodox teológiai gondolkodás ritkán tett lehetővé önálló eszmélkedést, Laskai Csókás Péter Erdélyben működő tanár és prédikátor személyében azonban a filozófiának is akadt művelője. *De homine illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus* címen adta ki filozófiai traktátusát 1585-ben Wittenbergben. A mű természetesen latin nyelvű.

Megindul a természettudományi, főképp orvosi tanulmányok sora is. Kezdetben ezek is kizárólag latin nyelvűek. A kor magyar tudósai között jelentős hely illeti meg Balsaráti Vitus János sárospataki tanárt, korának híres magyar orvosát. Hazai működése során írta latin nyelven a pestisről szóló tanulmányát *De remediis pestis prophylacticis* címen, amely 1564-ben látott napvilágot.

A reformáció évtizedei azonban a magyar kultúra megújulását jelentik. Az azonos tudományos eszmék és törekvések szolgálata összekovácsolta a humanistákat. Egymás számára írt, valamint a nemzetközi érdeklődésre is számító műveiknek, általában a tudománynak a nyelve továbbra is a latin maradt, de a XVI. század második felének humanizmusában új jelenségként, megkezdődik az átváltás az anyanyelv használatára. Ez azért is lehetséges, mert ebben a korszakban a magyar nyelv gyors ütemben halad a nagykorúvá válás, az irodalmi rangra emelkedés útján.

A nyelvjárások fölül emelkedő írott nyelvi norma létrehozása számos tényező együttes eredménye. E folyamatban a tovább szélesedő világi értelmiségi réteg, a deákság szerepe volt a legfontosabb. Elsősorban az ő írásaikban kezd kifejezősége bizonyos törekvés a feltűnő nyelvjárási alakok kerülésére, s egy közérthető írott nyelv használatára. Nem egyetlen nyelvjárás emelkedett az irodalmi nyelv rangjára, hanem a különböző nyelvjárások kereszteződtek, és azok ötvöződésével, a feltűnőbb nyelvi alakok lekopásával alakultak ki egy-egy nagyobb területre kiterjedően a nyelvjárások fölül emelkedő írott nyelvváltozatok. A nyelvi normák megszilárdulásához és a helyesírás bizonyos fokú egységesítéséhez jelentősen hozzájárultak a XVI. században működő magyar nyomdák, amelyek szélesebb olvasóközönségre számítván kerültek a szokatlan nyelvi alakokat, és viszonylag következetes helyesírás létrehozására törekedtek.

A XVI. század elejétől, amikor a könyvnyomtatás egész Európát meghódította, a magyar humanisták szemében is irodalomnak igazán már csak az számított, amit nyomtatásban adtak ki. 1535 előtt könyvek természetesen csak külföldi nyomdáknál láthattak napvilágot, főleg Bécsben és Krakkóban, ugyanis Magyarországon csupán 1535-ben létesült állandó nyomda Újszigeten, amelyet hamarosan több is követ (a XV. századi kísérletektől itt most eltekintek). A nyomdák elszaporodása mindenképpen serkentőleg hatott a kor irodalmi életére, így a tudományos művek létrejöttére is. Csak néhány fontosabb nyomdát sorolok fel: 1550-ben Kolozsváron létesült nyomda, előbb Hoffgreff György, majd Heltai Gáspár irányításával. Hoffgreff halála után Heltainak volt óriási szerepe a színvonalas magyar nyelvű nyomtatványok, köztük számos tudományos mű megjelentetésében. Heltai helyesírási szempontból átfut minden hozzá beérkezett kéziratot. Némi hangtani ingadozás tapasztalható a nála nyomtatott művekben, de ezek nem nagy jelentőségűek. Bár a Heltai használta nyelv nem egyezik meg minden téren a mai irodalmi nyelvhasználattal, mégis mint különböző nyelvjárásokat kiegyenlítő nyelv, amely egy bizonyos nyelvjáráson alapul, a nyelvjárás fölötti nyelvváltozat igényével lép fel.

1564-ben indul be a debreceni nyomda, ahol Huszár Gál, Török Mihály, Hoffhalter Rafael és Komlós András váltogatják egymást. Ezért a debreceni nyomdánál nem is beszélhetünk olyan egységes helyesírási rendszerről, amilyen a kolozsvári nyomdánál Heltai idejében kialakult.

Hoffhalter Debrecen után Váradra, Gyulafehérvárra költözik nyomdájával, s itt jelentet meg számos értékes könyvet. Fia Alsólindvára, majd ismét Debrecenbe viszi a nyomdát. 1558-ban Huszár Gál Magyaróvárt hoz létre nyomdát. Nyomdája vándor-nyomda. 1561-ben már Debrecenben nyomtat, 1573-ban pedig Komjátiban dolgozik. A Huszár Gál nyomtatványaiiban található helyesírás elég egységes. Helyesírása azonban keverék: a kancelláriai és a mellékjeles helyesírás vegyítésével viszonylag következetes rendszer. Bornemisza Péter Komjátiban, majd pedig Semptén és Detrekőn működik. A sor itt természetesen korántsem zárul le.

A nyelv szabályozásának igénye elvezetett az első magyar nyelvtanok, helyesírási könyvecskék, szótárak megszületéséhez, s ezzel a nyelv tudományos rangra emeléséhez is. Az első nyelvtanok természetesen még latin nyelvűek. A sort Honterus János latin grammatikája nyitja meg, amely Krakóban jelent meg 1530-ban. A magyar nyelv szempontjából azonban Sylvester János magyar-latin nyelvtana, a *Grammatica Hungarolatina* volt a legnagyobb jelentőségű, amely Újszigeten látott napvilágot 1539-ben. Ez a latin grammatika egyúttal a magyar nyelv első rendszerezése is. A nyelvtan megszövegezése latin nyelvű ugyan (ezért szövegtani vizsgálatra nem alkalmas), a nyelvtani műszók legnagyobb részét azonban Sylvester magyarul is megadja, sőt több nyelvtani meghatározást tételesen is közöl magyarul.

Sylvester a magyar nyelvtani irodalom és benne a magyar nyelvtani terminológia megalkotásának kezdeményezője és úttörője. Az indíttatást erre elsősorban a német humanista grammatikák nemzeti nyelvű nyelvtani terminológiáitól kapta. A németeknél ugyanis nagy hagyománya volt a nemzeti nyelvű nyelvtani terminusoknak. A *Grammatica* terminusai között sok a fordítás, sőt a tükörfordítás, gyakori a nehézkes körülírás. Ha bizonyos értékrendet akarunk felállítani e terminusok között, két csoportot különböztethetünk meg. Egyes esetekben Sylvester talán nem is műszót akart alkotni, hanem csak értelmező körülírást adni, amellyel mintegy meg akarta értetni az illető szó jelentését. Például: *Grammatica: Betűkrül való tudomán, Ortographia: Igaz írásnak tudománya, Prosodia: Ineklishez való tudomán, Etymológia: Ighiknek igaz tulaydonságárul való tudomán, Syntaxis: Beszidnek egybe szerzisirül való tudomán.*

Kedvezőbb körülmények között, ha hatni tudott volna Sylvester Grammatikája, bizonyára több mai terminusunk az ő nevéhez fűződne. Kezdeményező érdeme így is elvitathatatlan.

A XVII. század első évtizedei a kulturális és irodalmi fejlődésben sajátságos átmeneti periódust képeznek. A reneszánsz kultúra legfőbb bázisát alkotó főnemesség osztályérdekeinek, megváltozott magatartásának és igényeinek már egyre inkább az új barokk műveltség felelt meg. Az 1600-1640 közötti időszakra mégis inkább még a reneszánsz kései áramlatai nyomják rá bélyegüket.

Kora legjobb tudományos színvonalát képviseli Szenczi Molnár Albert nyelvtana is, amely *Novae Grammaticae Hungaricae... Libri Duo* címmel jelent meg Hanauban

1610-ben. Egyetlen jelentős hazai előfutárát, Sylvester nyelvtanát nem ismerte. Nyelvtana teljesebb, mint a Sylvesteré, az alaktan mellett már mondattant is tartalmaz. Ezért ez az első teljes, mondattannal is foglalkozó magyar nyelvtan, másrészt pedig az első csak a magyar nyelvtant tárgyaló s annak az érdekeit szem előtt tartó mű.

Szenczi Molnár Albert nyelvtana is latin nyelvű. A szerző ugyanis művét elsősorban azoknak az idegeneknek szánta, akik a magyar nyelv elsajátítására törekednek. Természetesen nála is több magyar nyelvtani műsőt találunk, a példaanyag pedig nyilvánvalóan magyar nyelvű.

Szenczi Molnár legfőbb forrása minden valószínűség szerint Ramus latin nyelvtana, erre a szerző maga is utal. Szenczi művében nyelvünknek sok újabb hangtani, helyesírási, alaktani, mondattani, sőt stilisztikai sajátosságát fedezi fel, és rögzíti. Ő az első nyelvészeti irodalmunkban, aki már hatni tud nyelvtanával, s aki az abban rögzített nyelvhasználati szabályokat és elgondolásokat addig egyáltalán nem tapasztalt mértékben terjesztette.

2.2. Az első magyar nyelvű tudományos művek szövegstilisztikai jellemzése

A nagy számú latin nyelvű tudományos mű mellett tehát ebben a korszakban születnek az első magyar nyelvű tudományos szövegek is. Ezek között eredeti műveket és fordításokat is számon tartunk. Természetesen, amint a bevezetőben már jeleztem, nem a mai értelemben vett tudományos művek még ezek. Szépirodalom, tudomány, tudománynépszerűsítés még egybemosódik bennük. De mindenképpen ezek az első kísérletek egy-egy tudományág anyanyelven való megszólaltatására. Jelentőségüket elsősorban ebben kell látnunk.

A természettudományok körében a XVI. század második felében készülnek az első magyar nyelvű művek. A már említett Balsaráti Vitus János nagyszabású magyar nyelvű sebészeti művet ír *A magyar chirurgia, azaz a seb gyógyításának mestersége* címen. Műve sajnos, kéziratban maradt, és elveszett. Magyar nyelvű orvosi könyvet állított össze 1577-ben Lencsés György, Báthori Kristóf feleségének főudvarmestere is *Ars Medica* címen. Ez a korabeli hasonló külföldi latin művekkel azonos színvonalú terjedelmes munka szintén kéziratban maradt. Frankovics Gergely *Hasznos és fölötté szikseges könyv, az isten fiainak es vtet felő hiueknek lelki vigasztalásokra es testi epöletökre* (Monyorókerék, 1588, RMK I 223, RMNy 617) címmel jelentet meg könyvet, amely azonban főleg evangélikus valláserkölcsei elmélkedéseket tartalmaz és viszonylag kevés orvosi tanácsot. A legismertebb betegségekre ajánl orvosságokat, foglalkozik a pestissel és annak ellenszereivel. Ezek a szövegrészek leíró szerkezetűek, akár csak Melius *Herbarivma*.

Az orvosi, gyógyászati célok fordították többek érdeklődését a növénytan felé. Az első magyar nyelvű nyomtatott orvosbotanikai munka Melius Péter *Herbárium*a (Kolozsvár, 1578, RMK I 141, RMNy 413). Jelentőségéhez mérten külön fejezetben foglalkozom vele.

A magyar botanika szakszerű bűvára volt Beythe András is. Növényteni érdeklődését a híres Clusius keltette fel, midőn Batthyány Boldizsár németújvári udvarának a vendége volt. Orvosbotanikai könyve *Fives könüv* [!] (Németújvár, 1595, RMK I 278, RMNy 766) 275 növény magyar és latin nevét és magyar névváltozatát, természetét azaz hatását, valamint gyógyászati felhasználását sorolja fel. 185 növény leírását szó szerint Meliustól másolta, a többi 90 leírását pedig Pietro Andrea Mattioli művéből. A mű stílusa színes, fordultatos, sok népi megfigyelésen alapuló hasonlattal. Tehát inkább népszerűsítő, a széles olvasóközönségnek íródott műről van szó. A mű szövegszerkezete teljesen megegyezik a Meliuséval, tehát használati utasítást, tanácsolást tartalmazó szövegtípusból áll. Például:

Az nadnak az gyökeren termő lany lizt szabasu gyöngyöket, avagy darab chyomokat, ha meg töröd az testben szorult vasat es tövisszet kivonyza.

Ha eczötiben özve habarod az czombodnak dagadasat meg allattya. Az leueleit az Nadnak ha meg töröd es reia kötöd, orbanczot es egyeb tüzes fakadast gyogyít (12).

Ebben a korszakban születik az első magyar nyelvű aritmetikakönyv: *Aritmetica*, az az a *szamvetes nec tvtomania* (RMK I 123, RMNy 378). A címlap tanúsága szerint Gemma Frisius művének fordítása. A fordítást maga a könyvnyomtató Rodolphus Hoffhalter készítette, és 1577-ben Debrecenben jelentette meg. Matematikatörténetesek szerint a debreceni *Aritmetica* teljesen önálló munka, amely a magyar viszonyokból kiindulva készült. A Frisiusra való hivatkozás pedig csupán a könyv tekintélyét szolgálta. A 144 lapnyi szöveg nagy része az arab számjegyekkel való számtani műveleteket ismerteti, majd a magyar és német pénzeket és súlymértéket. Második része pedig bemutatja a kalkulusokkal, tehát kavicsokkal vagy számolókorongokkal való számolást.

A szöveg szenttelen, tárgyilagos előadásmódban íródott, logikus felépítés és tömörség jellemzi. A szövegépítkezésre az érvelő stratégia a jellemző. Például:

Hatsak simplex Fractio vagyon, az az, egézet nem tsinaltal hozza, tehát mindenkor kisseb az Numerator az Denominatorul. Ha penig valasa törtiníc hogy nagyob volna, mindiarast diuidáld el az Denominatorral. Jollehet ha egéz vagyon elötte azt is Fractiouá kell tenned, meg kell multiplicálnod az Denominatorral, es az felső Numeratorhoz hozza kell addálnod, ackoron nagyob leszen az Numerator az Denominatornál: mint im latod ... (A3).

A debreceni aritmetikának több későbbi kiadása is ismert.

1591-ben Kolozsváron jelenik meg a második aritmetikakönyv *Magyar arithmetica, az az számvetes nec tvdomanya* címmel (RMK I 244, RMNy 665), amely a korábbi debreceni aritmetikák bővített és átdolgozott kiadása. A két főrészen belül a fejezetek beosztása eltérő: minden műveletet előbb az egész számokkal mutat be, csak azután tárgyalja a törteket. Vannak fejezetek, amelyek teljesen megegyeznek az előző debreceni kiadásokéival, vannak csak részben egyezők, de akadnak egészen elütők, sőt újak is. Hárs János részletesen összevetette ezt a kiadást a debreceni aritmetikákkal, tisztázta az eltéréseket, és megállapította, hogy a szerző bizonyosan nem Gemma Frisius. Szabó Károly (RMK I 244) a nyomdász utószava alapján a kolozsvári aritmetika fordítójának ifjabb Heltai Gáspárt tartja, az RMNy szerint viszont Heltai szerzősége pillanatnyilag még tisztázatlan.

Hosszú ideig ezt tartották a legjobb aritmetikakönyvnek, ugyanis a debrecenihez képest sok új és hasznos példával egészítették ki. A mű szövege kérdés-felelet formájában épül. Ez didaktikus jelleget kölcsönöz a műnek. Egyébként a debreceni aritmetikához hasonlóan tömör, logikus fogalmazásmód jellemzi. Találunk meghatározás-szerű, érvelő szövegrészeket is, de a jellemző a gyakorlati tanácsot megfogalmazó tanácsoló szövegtípus. Például:

Ezt ha próbálni akarod, addáld össze mind ezeknek részeit, az kinec mi útot, és ha kiű az Somma, vgy mint az 75 for: igaz lészen az operatio. De ezt is eszedbe vegyed hogy az maradékot is, az mint itis hogy 20 pénz maradot vala közre az diuidalaskor, hozzákel adnod, ezképpen... (E7).

Első magyar nyelvű jogi könyvünk Werbőczy István *Tripartitum*ának magyar nyelvű tolmácsolása, amely *Magyar decretvm* (RMK I 56, RMNy 207) címmel Debrecenben jelent meg 1565-ben Hoffhalter nyomdájában. A fordítást Veres Balázs készítette.

Bár a *Tripartitum* nem magyar nyelven, hanem az akkori jogi nyelven, latinul íródott, mégis *izzig-vérig magyar, magyar észjárás latin köntösben* – írja róla Bodnár Imre. Országos törvényekből, szokásokból és az ország nagybírának ítéleteiből bontja ki Werbőczy a magyar jog elveit, amelyeket összefüggő rendszerre ő fűzött össze először. Valójában tehát ő tette lehetővé a magyar jog tudományos művelését. Bár a mű nyelve sok helyen kissé nehézkes, elvont jogi műnyelv, a szöveg szerkezete világos leíró és érvelő szerkezetre épül. A gyakoribb, a jellemzőbb az érvelő szöveg. Például:

Es iol lehet, hogy mas embernek allattyara hywattatnak, de maga inkabewk lattatnak fel pereseknek akkor lennye, hogy nem mynt al pereseknek, kyk igyekeznek az mas feelnek igassaganak nylywan ellene allanya, Mert ha az iktatasnak, awagy hatar iarasnak, es kewwethkezwen az mas feel igassaganak szabad akarath szerynth

ellene nem mondananak, soha ewk ewth az perben nem wonnak. De ez kewlewmben wayon ha walaky altal, feele fewldeknek, awagy iozagoknak warasagaba iktatas... Mert ez illyen dologban wgy akaryak wagy nem, de az iktatatsnak awagy az hatar iarasnakys ellene kely mondanyok, mert... (Riiij).

A korszakból két magyar nyelvű történelmi tárgyú művet említhetünk. Mindkettőről elmondható, hogy bibliai történet, mese- és mondaanyag keveredik forrásértékű szövegrészekkel. Az első Székely István *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol* (Krakó 1559, RMK I 38, RMNy 156). Bibliára alapozott világkrónika, amelyben a szerző a történeti eseményeket évről-évre adja elő a világ teremtésétől 1558-ig. (A *Chronica* magyar irodalom- és művelődéstörténeti elemzését legújabbban Gerézdi Rabán végezte el). Szövegépítkezése elbeszélő jellegű. Például:

Elimelec az ő felesigiuel a Noemiual es ket nagy fiaual egietembe Bethlehemből a nagy dragasag elől menenec a Moab földere holot meg hala az Elimelec. Noemi pedig ot maraduan meg hazasitta az ő fiait mindeniknek ada egy egy leant, kic közül egiknek vala neue Orpha, a masiknac pedig Ruth. Nem Sok üdő muluan pedig mind a ket fia meg hala, es csak őmaga marada ot a Noemi a ket menieuel özue. Vegre oztan a Noemi meggondoluan magat hatra teere földebe Bethlehembe... (F2).

A második Heltai Gáspár *Chronica az magyaroknak dolgairol* (RMK I 118, RMNy 360) című műve, amely Kolozsváron jelent meg 1575-ben. A szerző művét a latinul nem tudó széles olvasórétegnek szánta. Velük akarta megismertetni a történelmi eseményeket. Szívesen beleszótt az ezéért művébe a szájhagyomány mondáit, és valóságos regényt költött Zsigmond király és a szép Morzsina lány viszonyáról. Heltai a XVI. század egyik legeredetibb prózai elbeszélő tehetsége. Kedvét lelta a kerek történetek, mondák elbeszélésében. Az elbeszélést néhol párbeszéddel tarkítja, amely a mesére jellemző előadásmódot kölcsönöz a műnek. Szövegszerkezete szintén elbeszélő jellegű. Például:

Mikoron immár minden fegyvereket le töttéc volna, és nagy lakássokat szörzettec volna, és vigan énekelnénc borosságokban: Azonközben a Tatárooc hertelen vissza iöüénénc, és meg lepéc őket, és mind meg öléc őket. A töb Németec hamar mind egybe támadánac, és wyonnan meg ütközénénc véle. Es mikoron sokaig vittanac volna, végre a Tataroc lőnénc diadalmossoc, és mind le vagac a Nemeteket. Es miért hogy a faluc minden erősség nélkül lőnénc, mind el rablác és el pusztitac azzokat.

Annac vtánna wgy iöve be az országban a Tatároknac fő Királya, az Bathus, négy száz ezer Tatároockal. Es öttöd napic iárvan az országban, semmi kárt nem teszen vala sohult... (54a).

A világi jellegű tudományos műfajok a XVII. század elején tovább szaporodnak. A latin nyelv szerepe egyre inkább háttérbe szorul. A főnemesség és a hozzá igazodó rétegek válságélményének tudatosodását igen korán elősegítette a kor Európa-szerte divatossá váló filozófiai áramlatával, az újsztoikus filozófiával való megismerkedésük. Miként a humanizmus kezdetén a platonizmus, úgy annak végső fázisában a sztoicizmus volt az az antik filozófiai irány, amely a humanisták törekvéseinek, eszméinek ideológiai foglalatává lett.

Az újsztoikus eszmeáramlat hatásának nagy szerepe volt a magyar teoretikus-el-mélkedő irodalom fejlődésében. Az első világi filozófiai írások magyar nyelven – igaz csak fordítások formájában – a sztoicizmus jegyében születtek. A termés ugyan nem különösen gazdag, a magyar fordítók azonban igen fontos műveket választottak ki, és magas stiláris színvonalon oldották meg feladatukat. Tartalmi és formai szempontból egyaránt kiemelkedik közülük a sztoikus irodalom legnépszerűbb alkotásának, Epiktétosz *Enchiridion*-jának töredékesen, kéziratban fennmaradt magyar fordítása, amely Thordai János kolozsvári unitárius professzor munkája. Ez a fordítás érett reneszánsz műprózánk kiemelkedő terméke. Arányos, szépen tagolt körmondatai vannak. Idegen kifejezést szinte egyáltalán nem használ, a magyarban ismeretlen terminusokat inkább körülírja.

Az első magyar nyelvű útleírás Szepsi Csombor Mártontól származik. Címe *Evropica varietas*, Kassán jelent meg 1620-ban. Műve koncepciójának kialakulásában nagy szerepet játszott a kor tudományos jellegű földrajzi és államismertető irodalma. De ő művét a széles olvasóközönségnek szánta. Talán ezzel is magyarázható, hogy néha szövegét szinte meseszerűnek érezzük. Minden meglátogatott országnak külön fejezetet szentel. Ezek bevezetésében nagy vonásokban áttekintést ad az illető ország földrajzáról, gazdasági életéről, népeinek életmódjáról. Legjobban a városok érdeklik. Azokról a városokról, amelyeket felkeresett, lehetőleg minden adatot igyekszik megtudni, földrajzi fekvését, lakói számát, környékének főbb termékeit, a város közigazgatási rendszerét, a jellegzetes népszokásokat.

Sándor Iván szerint szövegében három réteget lehet megkülönböztetni: az utazás során készített naplót, az elbeszélés során kikerekedett történeteket és a forrás-művekből vett adatokat. A mű szövege összhatásában színes, olvasmányos útirajz. Szövegszerkezete leíró jellegű. Például:

Pruzországot némelyek Borussíának quasi Bovis Rusia, nevezik, mivel hogy az Austrologusoknak értelmek szerént... Regen penigh nevezték Hulmigerianak, az mint mostanis egyk tartománya mely az Viszla és Drebnicz folyo víz közöt vagon hivatatik Culumigerianak. Ez országhnak az Munsterus descriptiója szerént... oly gyümölcz termő földje vagon, oly bő vizei vadnak, oly gyönyörű és bodog tartomány, hogy ha... Sokfele vadaknak Anyja, vagon sok erdei ökör beune, Javorok, vadsza-

márok... Népe szép... Az egész országnak tizenegy tartománya vagy... Vagyon tizenegy nevezetes folyóvize is... (29-30).

Bethlen Gábor történetíróinak köszönhető a humanista történetírás hagyományainak ébrentartása. Munkásságuk az udvari humanista történetírás előzményeihez kapcsolódik, de már elsősorban magyarul írtak.

A Bethlen udvarában keletkezett történeti művek közül stílusának értékét tekintve a legkiemelkedőbb alkotás Háportoni Forró Pálnak Curtius Rufus fordítása: *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, makedónok királyának viselt dolgairól íratott históriája* (Debrecen, 1619). A mű azonban túlnyomórészt szépirodalmi jellegű.

2.3. Melius Péter: *Herbarivm*

2.3.1. Szövegpragmatikai elemzés

Melius Péter⁵ a magyar reformáció kiemelkedő egyénisége. Egyházi író, hitvitázó. 1556-ban Wittenbergben tanul, ahol a teológián kívül humanista, természettudományi stúdiумokkal is foglalkoznia kellett. 1558-tól debreceni lelkész, 1561-től már püspök, és a tiszántúli magyar reformátusság hitbéli és szervezeti vezetője. Hatalmas szervező erejével Debrecen ő tette református központtá. Melius a város deák-műveltségű vezető rétegének volt a szellemi irányítója. Írásaiban is mindenekelött ennek a rétegnek az igényeit tartotta szem előtt. Irodalmi munkássága bibliafordítások mellett javarészt propagatív célú teológiai, valamint egyházszervezést szolgáló gyakorlati műveket ölel fel.

A vita, a polémia csaknem minden írását áthatotta, erényük, hogy igen közel maradnak a hétköznapi valósághoz. Sorai közt minduntalan tetten lehet érni az egykori debreceni életet, azt a nemesi-polgári világot, amelyet Melius kormányoz, ostoroz és kiszolgál.

Ebből a talajból fakad egyetlen világi tematikájú munkája is, a *Herbarivm*.

Pontosan nem tudhatjuk, hogy mi ösztönözhette elkészítésére, de minden bizonnyal nagy szerepük lehetett benne a külföldi füveskönyveknek. A XVI. században jelent meg Brunfelds, Fuchs, Bock, Lonicerus füveskönyve. Valószínűleg Melius halott róluK, néhányat pedig bizonyára ismert is, hiszen nem egy ponton hasonlóságot mutat velük a *Herbarivm*.

A mű elkészítéséhez hozzájárulhatott tudósegénisége is: nemcsak az emberek lelki szenvedéseinek orvoslására törekedett, hanem a hívek testi gyógyítását is kötelességének érezte. De meghatározó erejű lehetett Debrecen sajátos helyzete is: az or-

szág gazdag mezővárosa volt. Melius a város vezető rétegének volt a szellemi irányítója, a dúsgazdag kereskedő polgárságnak. Ennek a rétegnek a gyakorlatias szelleme is nagymértékben hathatott Meliusra, és a Wittenbergben szerzett humanista természettudományos ismereteket most értékesíthette gyakorlati célú művében.

A *Herbarivm* Melius és Heltai halála után jelent meg Kolozsváron 1578-ban. Sándor István feltételez még egy korábbi kiadást, amely Debrecenben jelent volna meg. Szerintem ez nem valószínű, ugyanis egyetlen példány sem maradt fenn. A reánk maradt példányok a kolozsvári nyomdában Heltai halála után felesége közreműködésével készültek. Bár érvényesül ebben a műben is Heltai egységes helyesírási rendszere, és nyelvét is áthatja, de nem olyan következetesen, mint a többi Heltaitól kiadott műben.

A *Herbarivm*nek mint közlésnek a célja tehát a maga korában a növényekről és azok gyógyászati hasznáról tudományos igényű ismereteket nyújtani, minden olvasni tudó és olvasni akaró embernek. Tehát a tudományosság és az ismeretterjesztés igényeit egyesítő, a köz javát szolgáló kiadvány.

Az író szándéka, problémamegoldó stratégiája szempontjából a mű szövege nem homogén. Elkülönülnek a leíró részek, valamint a használati utasítások, tanácsolások, de a *domináns* a használati utasítás, tanácsolás.

A *Herbarivm* szövege pragmatikai szempontból koherens. Ma négy évszázad távlatából természetesen másként érezzük koherensnek ezt a művet. Ismereteink robbanásszerűen megsokszorozódtak. A szerzővel azonos előismeretekkel csak a korabeli olvasó rendelkezhetett. Igazán tehát csak ők érezhették, hogy a tudományosság akkori színvonalán milyen komoly növényteni és gyógyászati ismereteket nyújtott ez a mű anyanyelven.

2.3.2. Szövegsemantikai elemzés

Témáját tekintve orvosbotanikai mű. Értékét az növeli, hogy mintegy két évszázaddal hamarabb jelent meg Linné rendszertani munkájánál, amely a modern botanika kezdetét jelzi. Így, ha botanikai szempontból vannak is tévedései, hiányos leírásai, zavaros névhasználata, amelyek megnehezítik a növények azonosítását, a munka úttörő jellegére kell elsősorban fölfigyelnünk. Olyan korban vállalkozott Melius a növények leírására és gyógyászati hasznainak összefoglalására, amikor világviszonylatban is csak próbálkozásokkal találkozunk.

Mínhogy Melius művét akkor írta, amikor még a természettudományok nem váltak el mereven egymástól, még nem differenciálódtak, érthető, ha ma több önálló szaktudomány is magáénak érzi, a botanikusok mellett elsősorban az orvosok, a gyógyszerészek és a nyelvészek is.

A *Herbarivm* témáját az alcím is pontosan megjelöli: *Herbarivm. Az faknac füvek- nec nevekről, természetekről, és hasznairól, magyar nyelvre, és ez rendre hozta az Docto- roc könyveiből az Horhi Melius Peter*. A lap alján pedig a nyomtatás helye és éve áll: *Nyomtattot, Colosvárat Heltai Gaspárne Műhelyébé 1578 Esztendőben*.

Természetesen a mű több altémára oszlik, amit jól jeleznek az egyes fejezetcímek.

A könyvet Heltai Gáspárné *Előliaro beszéde* nyitja meg: *Az boldog emlekezető Heltai Gaspár meghagyott Felesége kíván Istentől jó egészséget minden istenfélő ember- nek, rávilágít továbbá a mű keletkezési körülményeire, fontosságára, és bízik abban, hogy az ő kicsinyded munkája e könyvnek kiadásában hasznos és az magyar nemzet- ségnek épületire és méltóságára lesz.*

A *Herbarivm*nak két nagy részét különíthetjük el: az első az *Index avagy Lajstrom*, amelybe először az *betüknek rendszerént Fáknc, Fűeknc* neveket kic ez könybe vadnak *megírva Deáku, Magyarul és Németül megtalálod*, tájékoztat a szerző. Tehát való- jában ez egy betűrendbe szedett növénynévjegyzék, amelynek nagy jelentősége van a latin növénynevek magyarításában.

A második rész a tulajdonképpeni herbárium, amely a növények pontos leírását és gyógyászati fontosságát tartalmazza. Az egyes növényekről szóló fejezetek követ- kezetesen három részből állnak: az első a növény leírását tartalmazza, a második rész a növény belső hasznairól, a harmadik pedig a külső hasznairól szól. Gyakran azon- ban a növények természetének bemutatása előtt, az író feltünteti az illető növénynek más ismert elnevezéseit is. Például:

Teucrion Mas:

Czer levelő fű

Gros Bathengel

Nagy Sarlo fű

Teucrion, azaz Kerti fodorka vagy Sarlo fű szinten olyan, mint a Fodorka, de hogy magos, nem olyan kemény leuele vagyon, csak keués virága vagyon veres.

TERMÉSZETI

Igen melegítő, és szárazstó, mint az mezői Sarlo fű vagy Fodorka.

BELSŐ HASZNAI

Az dagadt Lépet igen elronttya az cseren termet Fodorka, valóban el ronttya ha lőrében, az az Czigerben, vagy vizes borban meg főződ.

KÜLSŐ HASZNAI

Ha a nagy Sarlo füuet etzetben rea kötöd, az Sült Gelyvát el ronttya (38).

A növények leírásában semmilyen sorrendet nem lehet felfedezni: nincsenek sem betűrendben, sem fontossági sorrendben. A *Herbarivm* ugyanis nem rendszertani, hanem orvosbotanikai munka. Jelentősége, hogy mégis ez tartalmazza az első florisz-

tikai adatokat, népgyógyászati utalásokat, mintegy 1236 magyar növénynevet és névváltozatot.

Melius műve azonban nem tekinthető befejezettnek, meglátszik rajta a szakaszokban végzett munka. Az első nyolc fejezet igen rövid, a következő 44 kivonatos, 70 *Lonicerus* megfelelő részeinek szó szerinti fordítása, és 111 tartalmaz bővebben megfigyeléseket.

2.3.3. Szövegszintaktikai elemzés

A továbbiakban tehát arra keresek választ, hogy Melius hogyan adja át: miként tagolja, viszonyítja gondolatát, gondolatának részeit, vagyis, hogy miféle nyelvi-nyelvhasználati eszközei vannak a gondolat modellálásának.

A mű szövegének pragmatikai elemzésekor rámutattam, hogy az író szándéka, problémamegoldó stratégiája szempontjából elkülönülnek a leírások, valamint a használati utasítások, tanácsolások, de a domináns a használati utasítás, tanácsolás.

A következőkben megpróbálom fölvázolni a használati utasítást, tanácsolást, valamint a leírásokat tartalmazó szövegrészek szerkezeti felépítését.

A használati utasítás, tanácsolás stratégiáját olyan határoló-kapcsoló elemek biztosítják, amelyek egy feltételesen állított jelen, illetőleg tervezett, tanácsolt jövő időben zajló idői progressziót alkotnak. Például:

Ha vizét vészed e Beléndnec, és ruhát mártaz az vízben, és a dagadot faio szemre tészed meg szyia.

Ha az fülben boczátod a succussát, és vizét, megenyhíti az fayást. Az leuelét ha a dagadásra rakod meg szyia.

Ha Buza lisztel a levelét, virágát öszve töred, és főzed, az köszvényes embert, és minden tágja fayó emberre ha rea kötöd, meg könnyebbíti.

Az embernecc ha csak a labát mosod az füüéuel, vagy a labára kötöd a ki nem alhatic, el aluttya, ha parlod véle az embert is el aluttya (64).

Emellett ezeket a szövegeket a közlési szándéknak megfelelő relációk is egybefogják, amelyeket a következő modell formájában írhatunk fel:

A HALLGATÓRA TÖRTÉNŐ UTALÁS —> FELSZÓLÍTÁS A CSELEKVÉS VÉGZÉSÉRE —> EGY KÖVETKEZŐ ALTERNATÍV LÉPÉS —> LEHETSÉGES EREDMÉNY, KÖVETKEZMÉNY.

Például:

Főzd meg egy messzely fa olayban, a székfű virágát, feiét, szép leuelét, Hogy fel forr faczard ki, ismet forraly más wy székfűuet azon olayban, eszt is faczard ki: Harmadszor is forraly wy székfűuet, faczard ki és ély véle.

Minen féle olayt, fűből, virágból így csináld. Az viragban hány belé agyánac, bé zárd erőssen, hogy ki ne mennyen az ereie (73).

Vegy Hysopot, Apium gyökerét, Kömént, Peterselymet, Glicerizát vagy édes gyökere egy aránt egy egy egész markot, Asszu szőlőt egy fontot, Maluát, Bisalmát fél markot, Arpa darát fél fontot, Figét egy fontot.: Nyoltz font vízbe főzd meg, szúrd meg, ély véle. Igen ió hurutás, szomiuság, fuladás, melly fayás ellen (122).

A leíró szövegrészeket vizsgálva viszont kiderült, hogy az aktuális mondattagolódás a jellemző. Az aktuális mondattagolódás szövegszervező erejére elsősorban Danes (1974) cseh nyelvész hívta fel a figyelmet. Szerinte a szövegben egymást követő mondatok témájának és rémájának a kapcsolata bizonyos szabályszerűségeket mutat. Ezt ő témafejlődésnek nevezi, amely valójában a szöveg szerkezeti váza. Danes több tanulmányában is vizsgálta ezeket a kapcsolódásokat, és kimutatta, hogy a különböző szövegtípusokban más és más témakapcsolódási mód a jellemző.

Ennek megfelelően megpróbálom kitapintani a *Herbarivm* leíró szövegrészeinek témafejlődését, amelyet sematikusán ábrázolok is. A *Herbarivm*-ben a leíró szövegrészekben a kapcsolat mindig az aktuálisan tagolt mondat témája révén valósul meg úgy, hogy az első mondat témája a következő mondat témájaként ismétlődik meg, tehát az ismétlődő nyelvi elem mindig azonos funkciót tölt be. Ezt nevezi Danes végig futó témájú szövegeknek. Például:

Tűz és ég természetű ez eperfa. A vizes földben mint egy csont, úgy áll, ahz földön kívűl megrothad (141).

(T₁ — R₁) (T₁ — R₂)

A leíró szövegrészek másik kapcsolástípusa a lánccszerű témafejlődés. Például:

A Ristolochia et Malum terrae, Ez is két féle, a Farkas alma. Egyik keréc almaiu, Nöstin farkas alma, nagy szagu.

A másik hosszú almayu, Him farkas alma. Ez igen terem a szőlőben, a hol ez terem, ott ió Bor is terem (143).

$$\begin{array}{c}
 T_1 - R_{1+2} \\
 | \\
 T_{(=R1)} - R_3 \\
 T_{(=R2)} - R_4 \\
 T_{(=R2)} - R_5)
 \end{array}$$

Pera pastoris, vel Bursa pastoris, az az, Pásztor erszénye, Pap tassoly, Béka lencze: Ez két féle. Eggyic magas mint egy Lencze olyan a magua, ennec a szára hasonlo a szapora fűhöz, mint egy ostor, Nékik büdös szapora fűnec, Pasztor ostoránac hiyác. De nagy Béka lencze ennec neue.

A masic kis Béka lencze a kinec el terül a földén a leuele, virága mint egy Czillag... (145).

$$\begin{array}{c}
 T_1 - R_{1+2} \\
 | \\
 T_{(=R1)} - R_3 \\
 T_{(=R2)} - R_4
 \end{array}$$

Ez a témafejlődés tehát valamilyen nyelvi elem ismétlődésében realizálódik. Mindig a megelőző mondat témája ismétlődik a következő mondatban teljes szóismétlésként vagy valamilyen anaforikus elem révén. Eszerint az ismétlődő nyelvi elem lehet teljes szóismétlés vagy utalás. Ez az utalás egy utalási mechanizmusban írható le, tehát kialakul egy anaforikus sorrend.

Ha elfogadjuk azoknak a szövegnyelvévszeknek a véleményét, akik szerint a szövegegységek közötti kapcsolat törvényszerűségei visszavezethetők valamelyik komponensük ismétlődésére, vagyis a szövegegység folyamatosságát jelentős mértékben a szomszédos mondatokban ismétlődő azonos szemantikai elemek biztosítják, akkor mind a teljes lexikai ismétlés, mind pedig az anaforikus visszaütalás egyaránt biztosítja a szöveg szerkezetének kohézióját.

A továbbiakban a *Herbarivm* szövegegységének mondatszerkezetét⁶ vizsgálom. Szövegegységünkben végzett számítások alapján az egyes mondatösszefüggések megterheltsége a következő:

Csoport	Szám	Arány
1/1	54	34,61%
2/2	54	34,61%
3/3	35	22,43%
4/4	10	6,41%
5/5	2	1,28%
6/6	1	0,64%
7/7	0	0,00%
8/8	0	0,00%
9/9	1	0,64%
10/10	0	0,00%

Ami az egyes mondathosszúsági csoportok részesedési arányát illeti, arra figyelhetünk fel, hogy a mondathosszúság növekedésével fokozatosan csökken, de a szerkesztetlen, vagyis az egytagú mondategységek előfordulási aránya jóval az 50% alatt marad. Tehát a mondategységek többségükben szerkesztettek.

A szövegegység szerkesztettségi fokának pontos megállapítására a szerkesztettségi mutató látszik a legcélszerűbbnek, amelyet a vizsgált korpuszban foglalt mondat-egységek és mondategységek hányadosaként kapunk. Ez jelzi azt, hogy az illető szövegrészben átlagosan hány mondategység esik egy-egy mondategészre. A kiszámított szerkesztettségi mutató $2,07me/m$.

A tömbösödés vizsgálata további fontos adatokat nyújthat a szövegegység mondategészeinek szerkesztettségére nézve. A tömb ugyanis átmeneti nagyságrend a mondategész és a mondategység között, azaz a mondategység felől nézve szerkesztmény (több mondategységet foglal magába), a mondategész szemszögéből pedig csak alkotórész. Tehát a mondategységeknek (tagmondatoknak) olyanszerű kapcsolata ez, mint az egyszerű mondatban a szószerkezet. Vagyis tömböt két vagy több olyan mondategység alkot, amely logikailag szorosabban egymáshoz kapcsolódik, és szembenáll a mondategésznek egy másik, illetőleg többi tömbjével.

A tömbösödést csak a felső szintig érő egységek alapján vizsgálom. Azt veszem tehát önálló tömbnek, amelyben legalább egy főmondat helyzetű mondategység van, vagyis az alárendelő mellékmondatok közötti tömbösödésre nem leszek tekintettel. A tömbösödés érdemleges vizsgálatára a kettőnél több mondategységből álló mondategészek szolgáltatnak reális alapot, ugyanis az egyetlen mondategységből álló mondategész csakis egy tömb lehet, a két mondategységből épülő mondategész szintén túlnyomó többségében egyetlen tömb.

Először is a zsúfoltsági viszonyokat vizsgálom meg, vagyis azt, hogy egy tömbre hány mondategység esik. Mondathosszúsági csoportonként szétválasztva a következő értékeket kaptam:

A 3/3 csoportban, a háromtagú összetett mondatokban

1me/t 14= 28,57%

2me/t 14= 28,57%

3me/t 21= 42,85%

A 4/4 csoportban, a négytagú összetett mondatokban

1me/t 1= 7,15%

2me/t 6= 42,85%

3me/t 1= 7,15%

4me/t 6= 42,85%

Az 5/5 csoportban, az öttagú összetett mondatokban

1me/t 0= 0,00%

2me/t 0= 0,00%

3me/t 0= 0,00%

4me/t 0= 0,00%

5me/t 2=100%

A 6/6 csoportban, a hattagú összetett mondatokban

1me/t 1= 50%

2me/t 0= 0,00%

3me/t 0= 0,00%

4me/t 0= 0,00%

5me/t 1= 50%

6me/t 0= 0,00%

Minden hosszúsági csoportban kiszámítottam a vizsgált szövegegység alapján a tényleges zsúfoltsági mutatót (Z_t), vagyis azt, hogy konkrétan ebben a szövegegységben átlagban hány mondategység esik egy tömbre, majd pedig az elvi mutatót (Z_e), amely az elvileg lehetséges zsúfoltságot jelenti. A kettő hányadosa pedig megadja a kihasználtsági fokot (K), azt, hogy arra a mondat hosszúsági csoportra kiszámított lehetséges tömbönkénti mondategységek közül mennyi valósul meg a konkrét szövegben.

A 3/3 csoportban

$Z_t = 2,14$ me/t

$Z_e = 2,00$ me/t

$K = 107\%$

A 4/4 csoportban

$Z_t = 3,28$ me/t

$Z_e = 3,50$ me/t

$K = 113\%$

Az 5/5 csoportban

$$Z_t = 4,00 \text{ me/t}$$

$$Z_e = 3,00 \text{ me/t}$$

$$K = 133\%$$

A 6/6 csoportban

$$Z_t = 3,00 \text{ me/t}$$

$$Z_e = 3,50 \text{ me/t}$$

$$K = 85\%$$

Ha összevetjük az egyes mondatösszúsági csoportokra kiszámított tényleges zsúfoltsági mutatókat, megállapítható, hogy ezek általában az elvi mutató fölé emelkednek. Ez azt jelenti, hogy Melius nem bontja a mondategészeket olyan sok tömbre. Gyakoribbak az egy-, esetleg kéttömbös mondategészek. Így egy-egy tömb nyilvánvalóan több mondategységet foglal magába. A 4/4 csoportban például 42,35%-ban egytömbös, tehát mind a négy mondategységet egy tömbben egyesítő mondategész van, az 5/5 csoportban pedig 100%-ot képvisel az egytömbös mondategészek száma.

Ha összesítjük a tömböket a korpusz egészére, a következő megoszlást kapjuk:

	1 me/t	2 me/t	3 me/t	4 me/t	5 me/t	6 me/t
szám	16	20	22	6	3	0
%	22,88	29,85	32,83	8,95	4,47	0,00

A korpusz tömbösödhető mondategészeiből alkotott összes zsúfoltsági mutató a Z_k , amely a szövegegység egészét jellemzi, ebből könnyen megadható:

$$Z_{kt} = 2,40 \text{ me/t}$$

$$Z_{ke} = 2,17 \text{ me/t}$$

$$K = 110\%$$

Tehát a szövegegység egészére vetítve is hasonló a helyzet. A tömbökben előforduló mondategységek számának növekedésével párhuzamosan nő előfordulási arányuk. Ez azt jelenti, hogy egy tömb általában több mondategységből áll, tehát a mondategységek nem oszlanak tömbökre, hanem egy, esetleg két tömbben helyezkednek el. A szövegegység egészét jellemző zsúfoltsági mutatókból is hasonló eredményt olvashatunk ki. Az egy tömbre eső tényleges mondategységek száma az elvi mutató fölé emelkedik. Ez azt jelenti, hogy Melius nem él az összeszerkesztés tömbök által nyújtott lehetőségével, azaz az összeszerkesztésnek ez a formája csak kis mértékben érvényesül.

A vizsgált szövegegység mondategészeinek megszerkesztettségét mindig a mondategységek közötti kapcsolás biztosítja. A továbbiakban tehát azt vizsgálom, hogy a mondategységek hogyan kapcsolódnak egymáshoz, a lehetséges kapcsolásformáknak milyen az előfordulási sűrűsége, megoszlása, részesedési aránya.

A kapcsolásokat két szempont szerint vizsgálom: számszerűen és minőségüket tekintve.

A mennyiségi vizsgálat során a szövegegységek összes kapcsolásainak számából és az azokat magukba foglaló mondategészek számából, ezek hányadosával megalkotom a szöveg bonyolultsági mutatóját: $B = 1,46$. Ez azt jelenti, hogy minden mondategészre átlagban 1,46 kapcsolás esik. A számok mögé nézve elmondható, hogy viszonylag kevés a kapcsolások száma, tehát kevésbé *bonyolult* a szöveg.

Minőségüket tekintve a kapcsolásformákat úgy osztályozom, mint a hagyományos nyelvtanban: mellérendelőkre és alárendelőkre. A mellérendelő állományában a szokásos kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető, magyarázó típus különül el, az alárendelő állományában pedig az állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói és jelzői.

Szövegegységünk minden egyes mondatának részletes elemzése nyomán felírhatom a következő összegező táblázatot, amely a mellérendelő kapcsolásoknak az alárendelő kapcsolásokhoz viszonyított részesedését százalékosan adja minden egyes mondathosszúsági csoportban:

2/2	3/3	4/4	5/5	6/6
46,29%	57,33%	57,14%	0,00%	41,66%

A mellérendelő kapcsolások részesedési aránya tehát átlagban 50%.

A továbbiakban megpróbálom felfedni az egyes szövegegységek jellemző, tipikus mellérendelő, illetőleg alárendelő kapcsolásfajtaikat. Ezért a szövegegység egészére kiszámítottam a mellérendelő és alárendelő kapcsolásformák részesedési arányát:

Mellérendelő	Kapcsolatos	68,68%
	Ellentétes	7,07%
	Választó	1,01%
	Magyarázó	3,03%
	Következtető	20,20%
Alárendelő	Állítmányi	4,49%
	Alanyi	5,61%
	Tárgyi	4,49%
	Határozói	73,03%
	Jelzői	12,35%

Ha egybevetjük a mellérendelő kapcsolásformák részesedési arányát, kitűnik, hogy a legegyszerűbb kapcsolásforma, a kapcsolatos van túlsúlyban: 68,68%, ezt követi a következtető: 20,20%-ban. Mindkettő létjogosultságát a leíró és tanácsoló szövegtípus sajátos stratégiája határozza meg. Az előbbieken a *Herbarivm* tartalmi relációi alapján elvontam egy szövegszerkesztési modellt (l. az 46. lapon), amely jól szemlélteti a kapcsolatos és a következtető mondatkapcsolás fontosságát. Például:

Főzd meg io vízben a gyökerét, ves Nádmézet belé, ad meg innya az hideg lelőnc meggyogyul (63).

Ami az alárendelő mondatkapcsolásokat illeti, arra figyelhetünk fel, hogy a legkiugróbb előfordulási aránya a határozói mellékmondatnak van: 73,03%. Minthogy a határozói mellékmondatnak több altípusa van, a továbbiakban arra igyekszem választ keresni, hogy melyik a gyakoribb határozótípus. A vizsgálatok során kiderült, hogy a feltételes árnyalatú időhatározói mellékmondat fordul elő a leggyakrabban (78,31%-ban), amit szintén a szövegépítkezés sajátos stratégiája indokol. Kimutattam ugyanis, hogy a használati utasítás, tanácsolás stratégiáját olyan határoló-kapcsoló elemek biztosítják, amelyek egy feltételesen állított jelen, illetőleg tanácsolt jövő időben zajló idői progressziót alkotnak:

Ha peng vizét vészed ezeknec, igen hasznos ha iszod az gyuytokuán hideget meg gyogyittya (78).

Ha a gyökerét, leuelét, virágát az Ökör nyew fűnec borban meg főzed, gyakran iszod, mérget ki üz a szűből, a vize is igen ió hidegteleés ellen (151).

Nem véletlen az sem, hogy elég gyakoriak a jelzői mellékmondatok is, hiszen leírásokról lévén szó, természetes, hogy a felsorolt, bemutatott dolgok, események tulajdonságára is hangsúlyt kell helyezni.

Végül pedig a közlőnek a szöveghez társított háttérfeltevésői közül a befogadó magatartására irányuló szándéka szempontjából is bizonyos jellegzetességre figyelhetünk fel. Minthogy tanácsoló szövegtípusról van szó, nem véletlen, hogy a *Herbarivm*-ban túlnyomóan felszólító mondatokat találunk, hiszen az író bizonyos cselekvések végrehajtását tanácsolja az olvasónak:

Szed meg az Jegene Nyárnac az bimboit, az előt mig meg nem leuelezic, ezt had diszno háyban, tarcz ott mig az töb fűuec ki nőnec, tégy az vtán Aizomat, az az, az házon trmő zöld fűuet, az mezon termő zöld Sül fűuet is Crassula maiort... Ezeket törd öszue s mind az fűueket, és az leueben az diszno háybeli Popiomt főzd meg erőssen, keuerd iól, légyen kenő Ír benne (11)

2.3.4. Szókincstani elemzés

A *Herbarivm* nyelvezetét vizsgálva a mondat után a szöveg szókincse következik. A mű jellegéből adódóan igen nagy jelentősége van a magyar növénynévanyagnak. A *Herbarivm* valójában átmenetet képez a növénynévgyűjtemény és az orvosi, gyógyszerészeti tanácsadó könyvek között. A mű első része, amint már említettem, nem más, mint egy növénynévlajstrom. A mű második részében pedig az egyes növények gyógyászati hasznáról szóló fejezetek élén címszóként szintén egy vagy több növénynév áll. Valójában tehát ezek a növénynevek az illető fejezet témaszavainak tekinthetők, ugyanis ezek köré szerveződik az illető szövegegység. A *Herbarivm*ban megőrzött gazdag növénynévanyagnak a magyar növénytani szakszókincs kialakulásában volt tehát kezdeményező szerepe. E szerep felmérése megköveteli a növénynévanyag módszeres feldolgozását, amivel az érintett szaktudományok idevágó irodalma mindmáig adósunk.⁷ Az alábbi elemzés a növénynevek eredet szerinti és szókincstani vizsgálatával, a növénynevek kialakulásában szerepet játszó jelentésváltozás-típusok felméréseivel, az elnevezések lexikális szerkezetének az elemzésével, a növénynevek történeti vizsgálatával kívánja ezt a mulasztást valamelyes mértékig pótolni.

A *Herbarivm*ban magyar növénynevek címszóként a szakaszok élén, valamint a növények természetéről szóló bekezdésekben szöveggösszefüggésbe ágyazva fordulnak elő. Az elemzés során összesen 1236 magyar növénynevet dolgoztam fel. Ez kevesebb, mint amennyire az eddigi becslések hivatkoznak, de jóval több, mint amennyi a *Herbarivm*ot megelőző írásos emlékekben kimutatható.

1. A növénynevek előéletének vizsgálatára elsősorban az a gondolat ösztönözt, hogy egyéni tapasztalatból Melius aligha ismerhette a *Herbarivm*ban található teljes növénynévanyagot (1236 magyar növénynév), valamint a megfelelő latin, német, ritkábban görög megnevezéseket. Fölmerül tehát a kérdés: milyen frott forrásanyagot használhatott fel a szerző az élıszóbelieken kívül, és egyáltalán van-e kapcsolata a *Herbarivm*nak korábbi növénynévjegyzékekkel?

Ha a megelőző korokból fennmaradt frott munkákra gondolunk, magyar vonatkozásban elsősorban a szójegyzékek, szótárak jöhetnek számításba, a másutt megjelent művek közül pedig a fűvészkönyvek vehetők tekintetbe.

Az 1578-as év előttről fennmaradt szójegyzékek és szótárak időrendben a következők: *Schlägli Szójegyzék* (1400-1410), *Besztercei Szójegyzék* (XV. század), *Murmelius Szójegyzék* (1533) *Gyöngyösi (latin-magyar) Szótártöredék* (1538-56), és *Szikszai Fabricius Balázs szójegyzéke* (1561-1576).

Az időrendben első *Schlägli Szójegyzék*ben négy olyan rész (13, 21, 22, 23.) található, amelyek növényneveket tartalmaznak. Összesen 189 növénynév fordul elő bennük azzal a megszorítással, hogy nem veszem figyelembe az ismétlődéseket és azokat a szavakat sem, amelyek nem kizárólagosan valamely növény megnevezései, illetőleg

csak azok valamely részelemére vonatkoznak (gyökér, levél, fa, fa teteje, szőlő levele stb). A *Schlägli Szójegyzék* 189 növénynevéből 151, tehát 79,8% azonosítható a *Melius* nomenklatúrájával. Íme néhány példa: *bájfű, berkenye, bürök, csalán, cseresznye, fenyőfa, gyömbér, hagyma, kőrísa, kökörccsin, nadályfű, tölgyfa* stb. (Az összehasonlító munka megkönnyítésére a továbbiakban a növényneveknek valamelyest átfirt alakját közlöm). Az itt azonosítható növénynevek közül természetesen nagyon sok más szójegyzékben is felbukkan. Statisztikai felméréséből kiderül, hogy a 151 azonosított növénynév közül 23 szerepel mind a hat forrásmunkában, 41 ötben, 26 négy helyen, 29 három jegyzékben, 16 kettőben és 15 kizárólag csak a *Schlägli Szójegyzékben*.

A XV. századból való a *Besztercei Szójegyzék* is, amelyről Melich János mutatta ki, hogy az előbbivel közös eredetre vezethető vissza. Három olyan rész található benne, amely növényneveket tartalmaz (6. *Nomina erbarum secuntur*, 13. *Secuntur nomina fructum*, 14. *Secuntur nomina lignorum*). A magyar növénynevek száma itt 144 (a már jelzett megszorításokkal), amelyből 124, azaz 86,1% egyezik meg *Melius* növényneveivel. Ezek közé tartozik az *apró fenyő, bagolyborsó, bodzafa, görögdinnye, kőrísa, körtefa, mogyoró, szederfa* stb. Ezek közül 23 mind a hat szójegyzékben előfordul, 35 ötben, 18 négyben, 25 háromban, 14 kettőben és 8 kizárólagosan a *Besztercei Szójegyzékben*.

Az 1533-ból származó következő latin-magyar szójegyzék írója Murmelius János, a münsteri, alkmaari, majd deventeri iskola tanítója. A szójegyzék növénytani fejezetei a következők: *De arboribus* (1270-1346), *De fructibus Arborum* (1348-1387), *De fructibus* (1389-1400), *De Herbis* (1402-1476), *De floribus* (1478-1490), *De aromatibus* (1492-1502), *De frumentis et leguminibus* (1504-1542). Az itt található magyar növénynevek száma 137, amelyből 103, azaz 75,1% azonosítható a *Melius Herbarium*-ában található növénynevekkel. Közöttük ilyenek: *bogáncskóró, ciprusfa, hársfa, köles, ökör nyelve, retek, üröm* stb. Ezek közül 23 mind a hat forrásmunkában megtalálható, 36 ötben, 13 négyben, 14 háromban, 8 kettőben és 9 kizárólag itt.

Az időrendben következő *Gyöngyösi (latin-magyar) Szótártöredék* az *A-B-C* kezdetű szavakat foglalja magába, de még így is 4000-nél több szót tartalmaz. Összesen 64 magyar növénynevet őrzött meg, amelyből 54 azonosítható *Melius* növényneveivel, tehát 84,3%. Közöttük ilyenek: *borostyán, királyné asszony dinnyéje, lucfenyő, puszpáng, zab* stb. Ezek a következőképpen oszlanak meg az egyes szójegyzékekben: 23 mind a hat szójegyzékben megtalálható, 12 ötben, 11 négyben, 5 háromban, 1 kettőben, és mindössze 2 található meg kizárólag a *Gyöngyösi-töredékben*.

*Melius Herbarium*ához időben legközelebb *Szikszai Fabricius Balázs Szójegyzéke* áll. A XVI. században megindult botanizálás eredményeként ebben a szójegyzékben már 455 magyar növénynév található, amelyből 285, azaz 62,6% megegyezik *Melius* növényneveivel. Példaként az egyezésre ilyen növénynevek említhetők: *bársonyvirág,*

békalencse, bolhafű, csengőfű, ebszőlő, földi-füst, fűlfű, ördögmarta fű, Szent Mária Magdolna asszony füve, varjúláb stb. Ezekből 23 mind a hat forrásmunkában megtalálható, 40 ötben, 23 négyben, 37 háromban, 36 kettőben és 124 csak itt.

Összegezőképpen megállapítható, hogy a Meliusnál szereplő 1236 növénynév közül 358 bukkan fel korábbi munkákban. Láthattuk, hogy az azonosított növénynevek korántsem oszlanak meg arányosan az egyes szójegyzékekben. A 358 azonosított növénynév közül 288 a *Szikszai Szójegyzék*ben fordul elő, 155 a *Schlägli Szójegyzék*ben, 124 a *Besztercei Szójegyzék*ben, 103 *Murmeliusz szójegyzék*ében és 54 *Gyöngyösi szótártöredék*ében. Persze ez nem jelenti azt, hogy ezek a növénynevek kizárólag csak ezekben a szójegyzékekben, szótárakban fordulnak elő ilyen mennyiségben. Nagyon sok olyan magyar növénynév van, amely mind a hat munkában fellelhető, esetleg ötben, négyben és így tovább.

Statisztikai felmérést végeztem arról is, hogy pontosan hány azonosított növénynév található kizárólag egy munkában, hiszen ez jelenti a legfontosabb fogódzót annak kiderítésében, hogy az illető szójegyzék vagy szótár valóban forrásul szolgálhatott-e Meliusnak. A meglepő az, hogy mindössze 73 növénynév lelhető fel a *Szikszai Szójegyzék*énél korábbi munkákban. Ez önmagában azonban még keveset mond, hiszen ha ritka és ismeretlen növénynevekről van szó, sokkal kevesebb adat is nagyon fontos lehet. Kiderül azonban, hogy ez a 73 növénynév mind nagyon közismert és elterjedt (*eperfa, kökény, kőrísfa, olajfa, gomba, hagyma, som, fehér nyárfa, gyalogfenyő, kakukkvirág, vadvander, veres mogoró* stb.). Ezeket tehát Melius maga is jól ismerhette a mindennapi életből, és nem kellett értük feltétlenül egyéb írásos forráshoz fordulnia.

Annál meglepőbb, hogy azok a növénynevek, amelyek a *Herbarivm*on kívül Szikszainál bukkannak fel, kevésbé ismert, többnyire népi elnevezések. Köztudomású, hogy Szikszai sok növénynevet gyűjtött a nép körében. Még néhány példa azokból, amelyek Meliusnál is szerepelnek: *szamártövis, keserőfű, örvénygyökér, aranyfonalfű, bablevelű fű, bolhaűző fű, daruorrú fű, fűlfű, kakastaréj, kannamosó fű, kőrontó fű, lábmosó fű, macskatövis, nyulláb, ördögmarta fű, sebfű, tűzvirág, zablevelű fű* stb. Népi elnevezésekről lévén szó, nehezen képzelhető el, hogy ezek különböző vidékeken ilyen nagy mennyiségben teljes alaki egyezést mutattak volna, hiszen még egy vidéken is nehéz két olyan embert találni, aki ilyen nagy mennyiségű növénynevet egészen egyformán használna, illetőleg egyformán nevezne meg minden növényt. A *Szikszai Szójegyzék* tehát valóban forrásul szolgálhatott Meliusnak műve összeállításában. Megerősíti ezt a feltételezésemet az a tény is, hogy ez a szójegyzék a *Herbarivm* megírásának korában közismert volt, és kéziratban már közkézen forgott.

Végül még egy fogódzó ahhoz, hogy Melius nem használhatta fel a *Szikszai Szójegyzék*énél korábbi anyagot. Ezek a szójegyzékek szintén tartalmaznak ritkábban használt növényneveket, de azok nem bukkannak fel a *Herbarivm*ban. Ilyenek a *Besz-*

tercei Szójegyzékben a *hasalófü*, *zamarhust*, *szimirfa* stb. Murbeliusnál az *eperillatú fű*, *Jupiter szakálla*, *meleg természetű fű* stb.

Meliusnak elsősorban a forrásként használt latin és német nyelvű munkák lehetnek segítségére. Erre vallanak a fordítás nélkül átvett latin növénynevek: *Agaricum*, *Agrimonia*, *Aloe*, *Pulegium* stb., a tükörfordítások, valamint a népetimológias megnevezések.

2. A *Herbarivm* növényneveinek eredetét vizsgálva, három fő réteget különíthetünk el: az ősi finnugor eredetű, a magyar nyelv különletében keletkezett és az idegen nyelvekből átvett növényneveket.

Az ősi eredetű növénynevek uráli, finnugor vagy ugor korból származnak. A *Herbarivm* ősi eredetű növényneveit vizsgálva elmondható, hogy az uráli korból származik a *nyárf*a, *nyírfa*, a finnugor korból a *fönnyüfa*, *hársfa*, *szilfa*, az ugor korból pedig az *enyv*, *eperfa*, *gyökér*, *köles*. Ide sorolható a valószínűleg iráni eredetű *birsalma* is, ez ugyanis jóval a magyar nyelv önálló élete előtt került be az alapnyelvbe.

Ezek mellett több olyan ősi eredetű növénynév van a *Herbarivm*ban (számszerint 30), amely valamilyen szószerkezet alaptagjaként vagy meghatározó tagjaként szerepel (*fekete nyár*, *földi mogyoró*, *fönnyűszurok*, *fűzfa heve*, *fűzfa levele*, *gyalogfönnyű*, *házi fönnyű* stb.).

Ezeknek az ősi növényneveknek az eredete természetesen igen bonyolult. A *hársfa* például a rokon nyelvi megfelelőkhöz hasonlóan az eredeti *has*, *hás*, *hás* alakjával és eredetibb jelentésével ('faháncs, fakéreg') illeszkedik be a megfelelők közé, a *fűz*, amelynek megfelelői vitatottak, azonos a *fűz* igével. Az alapnyelvi szó igenév-szó lehetett 'fon és fűzfa' jelentéssel.

A magyar nyelv különletében keletkezett növénynevek valamilyen szóalkotási mód vagy jelentésváltozás eredményei. Ez a legnépesebb csoport (*báránynyelv*, *apró sármag*, *aranyfű*, *bablevelű fű*, *áldottfű*, *ázhatatlan fű*, *árnyékszerető fű* stb.). Nagy számuk miatt (a *Herbarivm* 529 növényneve tartozik ide) felsorolásukra nem kerülhet sor, pótolja ezt azonban az a tény, hogy a következőkben épp e réteg nyelvi elemzésével foglalkozom.

Az idegen nyelvekből átvett növénynevek rétegén belül beszélhetünk jövevény-szavakról és idegen szavakról.

A jövevény-szavak csoportjába sorolható 111 növénynév nagyságrendben a következő nyelvekből származik: szláv eredetű szó a *bab*, *barackfa*, *belénd*, *berkenye*, *bodza*, *cékla*, *csipke*, *cserfa*, *cseresznye*, *dinnye*, *galagonya*, *gomba*, *juharfa*, *kapor*, *kapotnyak*, *konkoly*, *lapu*, *len*, *lencse*, *mák*, *moh*, *répa*, *repce*, *reték*, *szilva*, *szilvafa*, *temjén*, *turbolya*, *ugorka*, *varadics*, latin eredetű a *brasiliom*, *cédrus*, *cédrusfa*, *cikória*, *ciprus*, *citrom*, *gyömbér*, *lilion*, *olajfa*, *málva*, *mályvarózsa*, *majoránna*, *menta*, *mirha*, *pálma*, *pálmafa*, *petrezselyem*, *rosmarin*, *zsálya*, *viola*, török eredetű az *alma*, *árpa*, *bors*, *búza*, *csalán*, *dió*, *gyékény*, *gyopár*, *gyűrűfa*, *kender*, *kotáng*, *kökény*, *kökörcsin*, *kőriska*, *somfa*, *szőlő*,

torma, olasz eredetű a *figefa*, *mondola*, *malozsa*, *narancs*, *pomagrana*, *porczin*, *saláta*, szlovák eredetű az *atracél*, *jegenyefa*, *káposzta*, *lednek*, bajor eredetű a *gesztenyefa*, *puszpáng*, német eredetű a *gith*, *kapornya*, bolgár eredetű a *pemetfű*, vándorszó a *kömény*, *mustár*, *naspollya*, *póla*, *reubarbara*, *raponc*, *ruta*, *saffrán*, *spicanard*, *terjék*, *terpentina* és ismeretlen, illetőleg bizonytalan eredetű a *bürök*, *hólyagfa*, *iröm*, *lonc*, *káka*, *körtvélyfa*, *nád*, *peszerce*, *sás*, *szederj*, *szömörke*, *üröm*.

Ezek mellett sok olyan jövevényszónak minősülő növénynév van (szám szerint 409), amely valamilyen szószerkezet alaptagjaként vagy meghatározó tagjaként szerepel (vizi *fekete ménta*, vizi *torma*, réti *káposzta*, mezei *vadretek*, *kökényszilva*, *kökénytövis* stb.).

Az idegen szavak csoportjába a ma is idegen, latin növénynevek tartoznak. A *Herbarivm*ből 42 ilyen növénynevet soroltam ide (*Mamortica*, *Pulegium*, *Chelidonia*, *Laurus*, *Hieracium* stb.). Ezek mellett itt is megkülönböztethetők azok az idegen növénynevek, amelyek valamilyen szószerkezetben fordulnak elő (*búza között termő Nigella*, *Erdei Diptamus*, *fekete Chameleon*, *földi Laurus*, *him Polay* stb.).

Elég nagy a tükörfordítások száma is. 69 ilyen típusú növénynevet azonosítottam (*Herba S. Barbarae* – *Barbára asszony füve*, *Herba Basilica* – *Basilikafű*, *Herba benedicta* – *benediktagyökér*, *Kloster Isop* – *egyházi Hysop*, *Ramora aratri* – *eketartó fű*, *Herba urinalis* – *húgyosfű*, *Flos cuculi* – *kakukk virága*, *Ranunculus* – *kis békafű*, *Pes Anserinus* – *lúdláb*, *Branca Vrsina* – *medveköröm*, *Melissa* – *méhfű*, *Lingua bouis* – *ökörnyelv*, *Bursa pastoris* – *pásztorarsoly*, *Sigillum Salamonis* – *Salamon pecséti*, *Primula veris* – *tavaszhozó fű*).

Összegezve a vizsgálat eredményeit, kiderül, hogy a *Herbarivm* növénynevei között a legtöbb a belső keletkezésű növénynév, ezt követik a jövevényszavak, az idegen szavak és a tükörfordítások, legkisebb pedig az ősi örökségű növénynevek száma. Ez nem véletlen, hiszen az új földrajzi-növényzeti, sőt gazdasági körülmények között természetes, hogy az ősi eredetű növénynevek közül kevés élt tovább.

3. A növénynevek szókinccstani vizsgálatához csupán a *Herbarivm* belső keletkezésű magyar növényneveit veszem szemügyre. Az egyes szemantikai szócsoportokat annak megfelelően különítem el, hogy a névadásnak mi volt az indítéka, tehát milyen szemlélet szülte azokat.

A *Herbarivm* belső keletkezésű növényneveit először is két nagy csoportba sorolhatjuk be aszerint, hogy a névadás indítéka ma már elhomályosodott-e, avagy élő. Az első csoportba azok a növénynevek tartoznak, amelyek valamilyen belső szóalkotási móddal, esetleg szóteremtéssel vagy jelentésváltozással a magyar nyelv külön életében keletkeztek ugyan, de a névadás indítéka a köztudatban elhomályosodott. A *Herbarivm*ban számuk elenyésző, mindössze húsz. Ilyen például a *lóhere*, *foghagyma*, *szekfű*, *fagyol*, *mogyoró*, *sóska* stb. (kialakulásukról lásd részletesen a TESZ-ben).

Engem főleg a második csoportba besorolt növénynevek érdekelnek (504 növény-név), amelyekben a névadás indítéka nem homályosult el a köztudatban. Ezek ugyan- is izes népi magyarsággal, világosan és jellemző módon adnak képet a jelölt fogalom- ról. Az alábbi csoportosításban a valóság-elemek, illetve fogalmak közötti relációkból indulok ki, és figyelmen kívül hagyom a nyelvi megszerkesztettséget, hiszen, amint a példák- ból is kiderül, egy relációnak több szerkezet-típus is megfelelhet. A következő relációnak: $R_{tulajd.(alak)}(N, A) =$ Ez a növény A alakú. Nyelvi megszerkesztettség szempontjából három típusa lelhető fel: $A+A+N$ (*borjúorrú fű*), $A+N$ (*csengő fű*) N (ökörfark). Ezek a növénynevek a kifejtettség szempontjából különböző fokozatok (elemzésüket lásd alább a növénynevek lexikális szerkezetének vizsgálatánál).

A csoportosítást a növénynevekben tükröződő relációk szerint végzem el, hiszen egy közösségre általában jellemző, hogy a növények elnevezésekor a valóság-elemek közötti relációkból melyekre figyelnek fel.

a) A névben a növény alakja tükröződik (180 növény-név, a nevek 35,71%-a): *csengő fű, borjú orrú fű, ökörfark, kígyófü* stb.

b) A név a helyre utal, ahol a növény rendszerint nő, ahonnan való, ahol őshonos (51 növény-név, a nevek 10,11%-a). Ezek utalhatnak különböző felszíni formákra, országokra, ember által megművelt területre: *hegyi ökörfark, mezei ökörnyelv, kerti fodorka* stb.

c) A név a növény hatására utal (43 növény-név, a nevek 8,53%-a): *balhaölő fű, bolondító fű, kőrontó fű, szépitőfű* stb.

d) A név a növényi rész formájára utal (43 növény-név, a nevek 8,53%-a): *hegyes leuelű utifű, kék virágu tyikbégy* stb.

e) A név a növény gyógyászati hasznára utal (41 növény-név, a nevek 8,13%-a) *fekélyfű, fülfű, sebű* stb.

f) A név arra utal, hogy milyen állat eledelül szolgál: (29 növény-név, a nevek 5,75%-a). Ilyen például: *lúdfiak étke, tyikhúr, nyulfű, méhek füve, szamárgyönyörűsége* stb.

g) Szentek nevével megnevezett növények. Összesen 24 ilyen növény-név van (4,76%). Ezek közé tartozik például a *M. Magd. füve, Sz. Bar. füve, Szent Jakab füve, Sz. Magdaléna füve* stb.

h) A név a virág vagy a növényi rész színére utal (17 növény-név, a nevek 3,37%-a). Elkülöníthetjük azokat a növényneveket, amelyek színnévi jelzővel alakul- tak: *fehér francosfa, fekete ökörfark, sárga kotángkóró* stb., és azokat, amelyek főnévi jelzőkkel alakultak, amelyekhez állandó jelleggel társul valamilyen színhatás: *boros- tyánfű, szurokfű, veres fű* stb.

i) A név arra utal, hogy kik használják. Számuk 14 (2,77%). Ebben a csoportban vannak olyan növényneveket jelölő nevek, amelyeknek használata jellegzetesen vala- milylen embercsoport-hoz vagy mesterség-hez kötődik: *vargák füve, kúnok paréja, bor-*

bély polay stb., és olyanok, amelyeknek használója azért vált névadóvá, mert a hagyomány szerint a növény első felhasználója volt, tehát felfedező értéke van: *csaba íre*, *Gentius király füve* stb.

j) A név a növény illatára, szagára utal. 14 növénynév (2,77%) sorolható ide: *szagos fű*, *büdös ebfa*, *borserejű fű*, *görényfű* stb.

k) A név a növény ízére utal. Számuk 10 (1,98%). Ide tartozik például a *keselőfű*, *földepéje*, *édes mézelke* stb.

l) A név a növény felhasználására utal 13 növénynév, a nevek 2,47%-a: *kék fonal festéke*, *gyapjúfestő fű*, *sárga festő fű* stb.

m) A név a növény egyéb tulajdonságára utal. 6 növénynév sorolható ide (1,19%): *koszfű*, *sárkerep*, *nesitű*, *alásfa* stb.

Összegezve elmondható, hogy az első csoportba tartozó növénynevek száma jóval kevesebb, mint a második csoportba besorolt növénynevéké. Az elsőbe mindössze 20, míg a második csoportba 504 növénynév sorolható. A legtipikusabb növénynevek azok, amelyekben a növény alakja, termőhelye, illetve hatása tükröződik.

3.1. A növénynevek kialakulásában szerepet játszó jelentésváltozás-típusokat tehát azokban a növénynevekben vizsgálhatjuk, amelyekben a névadás indítéka nem homályosult még el a köztudatban. Ezek legnagyobb része ugyanis szóképszerű.

Ismeretes, hogy a poliszemantikus szó egyes közvetlenül összefüggő jelentései között a jelentésviszony minősége lehet: metaforikus, azaz hasonlóságon alapuló, és metonimikus, azaz érintkezésen alapuló (a jelentések között helyi, időbeli, ok-okozati kapcsolat van, vagy rész-egész viszony) stb. (I. Károly 1970). Mindezeket szófajok szerint különítem el. Ezen az alapon csupán a növénynevekben is fellelhető típusokat említve a következőképpen végezhető el a *Herbarivm* magyar növényneveinek az osztályozása:

I. A jelentésváltozás egy szófajon belül történik. Főnévből lesz főnév vagy melléknévből melléknév stb. Ezen belül elkülönítem a metaforikus, illetve metonimikus összefüggéseket. Ezeket az összefüggéseket tovább csoportosítom aszerint, hogy az elsődleges és a másodlagos jelentésük milyen jelentésoztályba tartozik.

Főnévből —> főnév:

AF: Metaforikus kapcsolatok:

1. személy —> növény (pl. *vargafű*)
2. emberi testrész —> növény (pl. *erdei szakál*)
3. állati testrész —> növény (pl. *kígyó nyelve*)
4. tárgy —> növény (pl. *parasztok rokkája*)

BF: Metonimikus összefüggések:

1. növény része —> egész (pl. *erdei tövis*)

Melléknévből —> melléknév:

AM: Metaforikus kapcsolatok:

1. emberi, állati érzéki tulajdonság —> növényi tulajdonság (pl. *hajas fű*)
2. szellemi, lelki tulajdonság —> növényi tulajdonság (pl. *hamis fekete mag*)
3. állati testrész —> növényi tulajdonság (pl. *egérfarkú fű*)
4. emberi testrész —> növényi tulajdonság (pl. *pap monya fű*).
5. növényi rész —> növényi tulajdonság (pl. *fagyökerű fű*)

II. A jelentésváltozás együtt járhat szófajkategória-változással is. Természetesen ebben az esetben csak relatív szófajkategória-változásról beszélhetünk, hiszen itt nem változik meg a szavak szótári jelentése. Ez a jelentéselvonás csupán alkalmi jellegű, a mondatkörnyezetből vagy a szituációból a szóra ráértett jelentés következtében fennálló szófajkategória-változásról, pontosabban a főnevek melléknévi funkcióban való használatáról van szó.

A növényeket néha állatokhoz, személyekhez, tárgyakhoz szoktuk hasonlítani, illetőleg azokkal szoktuk azonosítani. Tartalmi hasonlóságon alapuló névátvitel következik be. A hasonlítás alapja az állatnak, személynek, tárgynak valamely tulajdonsága, hogy ki vagy mi használja, milyen gyógyító hatása van stb. Az állat, személy, illetőleg a tárgy neve jelzőként kapcsolódik a hasonlított fogalmat kifejező szóhoz. Például: *kígyó fű* 'kígyóhoz hasonló, kacsakaringós fű', *tőtű fa* 'tetű őrfa' stb.

Ezek tehát mind metaforikus kapcsolatok. A jelentésszótályok szerint a következő csoportokat különíthetjük el:

1. személy —> növényi tulajdonság (pl. *vargafű*)
2. állat —> növényi tulajdonság (pl. *kígyófű*)
3. tárgy —> növényi tulajdonság (pl. *harangfű*)
4. növény —> növényi tulajdonság (pl. *bablevélfű*)
5. emberi betegség —> növényi tulajdonság (pl. *fekélyfű*)

III. A növénynevekben a tapadás is megfigyelhető jelentésváltozás-típus. Csak egyetlen formáját fedeztem fel: amikor a jelzett szó jelentése a jelzőhöz tapad, s ezen belül is az -s képzős melléknévi jelzőhöz (pl. *szőröske*).

A jelentésváltozásnak ezen típusai a már kialakított csoportok figyelembevételével vizsgálhatók, ugyanis összefüggés figyelhető meg az elnevezés indítéka és a jelentésváltozás típusa között.

A *Herbarium* növényneveit aszerint is osztályozom, hogy a növénynevekben az elsődleges és a másodlagos jelentés milyen jelentésszótályba tarozik, és ezen belül különítem el a fentebb vázolt jelentésváltozás-típusokat. Így ugyanis az elsődleges jelentés szempontjából azonos jelentésszótályba tartozó megnevezések egymás mellé kerülnek, és ez jól szemlélteti, hogy ezek az azonos jelentésszótályba tartozó megnevezések többféle jelentésváltozással keletkezettek. Például az állati testrész vagy

állat jelentéssztyályból keletkezett növénynevek egy része a jelentésváltozás I.AF típusa szerint alakult, ilyen az *egérfark*, más része az I.AM.3. típusa szerint (*egérfark fű*) vagy a II.2. típus szerint, például: *egérfarkfű*.

1. Személy —→ növény. 10 növénynev, azaz 4,36% alakult ebből a jelentéssztyályból egyetlen jelentésváltozás-típussal, a bevezetőben használt számozással élve, a II.1. típussal (*vargafű, pápafű, borbély poley* stb.) A névadás indítéka szerint ezekben a név arra utal, hogy kik használják. Ez magyarázza tehát ebben az esetben a névátvitelt.

2. Emberi testrész —→ növény. 14 növénynev (6,11%) alakult ebből a jelentéssztyályból két jelentésváltozás-típussal. I.AF.2. típussal alakult 5 növénynev. Ezek közül 4 esetben a névátvitel alapja az alaki hasonlóság: *erdei szakál, barátfű, papmonya, mezei fül*. 1 növénynev esetében a növény íze: *föld epéje*. I. AM.4. típussal alakult 9 növénynev. Ezek közül háromnál a névátvitel indítéka az alaki hasonlóság: *papmonyafű, barátmonyafű, orros fejű fű*, 6 növénynevnél pedig a növény gyógyászati haszna (*torokfű, fülű, nyakfű* stb.).

3. Állati testrész —→ növény. 117 növénynev (51,9%) alakult ebből a jelentéssztyályból három jelentésváltozás-típussal: I.AF.3. típussal alakult 41 növénynev, ezen belül 37 esetében a névátvitel alapja alaki hasonlóság (*lóköröm, egérfül, borjúfark, ebszem, kakasláb* stb.),. 4 esetben pedig az a tény, hogy milyen állat eledelélül szolgál (*lúdhúr, pipehúr* stb.). I.AM.3. típussal alakult 18 növénynev. 17 esetben a névátvitel indítéka az alaki hasonlóság (*egérfarkú fű, ökörszemű fű, lónyelvű fű* stb.). 1 növénynev esetében pedig a növény hatása szolgált indítékul: *tetves fű*. II.2. típussal alakult 58 növénynev. Ezen belül 30 növénynev esetében a névátvitel alapja az alaki hasonlóság (*tőtűfa, kígyófű, nyulfül gomba* stb.), 7 esetben a növény pusztító hatása (*mohyű, egértövis, nagy balhafű* stb.). 18 növénynevnél az a tény, hogy milyen állat eledelélül szolgál (*disznótövis, nyulfű, farkasfű* stb.), 2 esetében a növény színe (*mezei balhafű, véres fű*).

4. Tárgy —→ növény, 44 növénynev (19,2%) alakult ebből a jelentéssztyályból három jelentésváltozás-típussal: I.AF.4. típussal alakult 16 növénynev. A névátvitel alapja az alaki hasonlóság (*csipke, bábakalács, paraszток rokkája, torsika* stb.), I.AM.5. típussal alakult 4 növénynev. A névátvitel alapja a növény alakja (*tőr formájú fű* stb.). II.3. típussal alakult 24 növénynev. Ezen belül 17 növénynev esetében a névátvitel alapja alaki hasonlóság (*harangfű, nagy csengőfű, sarlófű* stb.), 6 esetben a szín (*borostyánfű, sárfű, szurokfű* stb.). 1 növénynev esetében pedig a növény felhasználása: *szaponfű*.

5. Növény vagy növényi rész —→ növényi tulajdonság. 15 növénynev (6,55%) alakult így két jelentésváltozás-típussal: I.BF.1. típussal 6 növénynev alakult. A névátvitel alapja a növényi rész tulajdonsága (*fejér gyökér, fejér tövis* stb.), II.4. típussal 9 növénynev alakult. Ezen belül 8 növénynev esetében a névátvitel alapja a növényi

rész formája (*bablevelű fű, ezerlevelű fű, szilvalevelű fű* stb.), 1 növénynév esetében pedig a növény szaga: *terjékfű*.

6. Emberi, állati érzéki tulajdonság —> növényi tulajdonság. 15 növénynév (6,55%) alakult ebből a jelentésszótályból két jelentésváltozás-típussal: I.AM.1. típussal alakult 14 növénynév. Ezen belül 8 növénynév esetében a névátvitel alapja alaki hasonlóság (*hajas fű, nyelves fű* stb.), 6 növénynév esetében pedig egyéb tartalmi hasonlóság (*nap után néző fű, forduló fű, nap után járó fű* stb.). III. típussal 1 növénynév alakult: *szőröske*.

7. Szellemi-lelki tulajdonság —> növényi tulajdonság: 4 növénynév (1,74%) alakult ebből a jelentésszótályból egy jelentésváltozás-típussal, az I.AM.2. típussal. A névátvitel alapja a növény hatása (*hamis fekete mag, bájfű* stb.).

8. Emberi betegség —> növény. 8 növénynév (3,49%) alakult így egy jelentésváltozás-típussal: II.5. típussal alakult mind a 8 növénynév. A névátvitel alapja a növény gyógyászati haszna (*fekélyfű, kelésfű, varfű* stb.).

9. Növényi tulajdonság —> növény. 2 növénynév (0,87%) alakult ebből a jelentésszótályból egy jelentésváltozás-típussal: a III. típussal alakult: *serkentő, hasindító*.

Ha összegezni akarjuk a vizsgálat eredményeit, kiderül, hogy a vizsgált 504 növény esetében a leggyakoribbak a metaforikus megnevezések, és ezen belül az állati testrész —> növény, tárgy —> növény jelentésszótályból alakult növénynevek a legtipikusabbak.

3.2. Az elnevezések lexikális szerkezetét vizsgálva a felszíni elemzésből indultam ki, mivel a hagyományos nyelvtan ezen elemzési módját nem kerülhettem meg. Az elemzés során elkülönítettem az egyszavas és többszavas megnevezéseket.

Az egyszavas megnevezések száma kevesebb, mint a többszavas megnevezéseké: összesen 274. Ilyen például a *bürök, gyopár, üröm, káka, fenyő, loncz, sás, szeder, szömörke* stb.

A többszavas megnevezések száma 896. Ezen belül elkülönülnek a szó szerkezetes, valamint a mondat értékű körülírások.

A szó szerkezetek a leggyakoribbak (889 szó szerkezet). Ezen belül vannak:

– *minősítő jelzős szó szerkezetek (A+N)*, ezek száma 816, ezen belül 746 növénynév esetében egy minősítő jelző áll az alapszó előtt (*apróbojtorján, áldott tövis, bolondítófű, erdei diptamus, házi fenyő, fehér lóhere, keserűfű, büdös ebfa* stb.), 70 növénynévben pedig két minősítő jelző (*hamis fekete mag, halálos bolondító ebszőlő, elalutó szépszőlő, vízi fekete ménta, vad kemény mályva* stb.).

– *birtokos jelzős szó szerkezet (Ab+N)*, ezek 69 névben jelentkeznek (*boldog asszony méntája, szerelemnek taplója, tótok salátája, Sz. Ilona asszony füve, Sz. Barbara füve* stb.).

– *határozós szó szerkezetek (D+A)* összesen 4 növénynévben bukkannak fel, például: *hegyen termő*.

A mondatértékű körülírások száma viszonylag kevés. Mindössze 7 (*akiből olajt csinálnak, a negyedik balhafű, ez a nyaknak gyógyító füve* stb.).

A mélystrukturális elemzés során fentebb elkülönített típusok tovább csoportosíthatók. Minthogy a Meliusnál szereplő növénynevek túlnyomó része szószerkezet, illetőleg összetett szó, a nyelvi megformáltság elemzésére legalkalmasabb módszernek a transzformációs analízis mutatkozott, amelyet a magyar szakirodalomban Károly Sándor *A szóösszetételek és a velük kapcsolatos lexikológiai egységek* című tanulmányában fejtett ki az Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. kötetében.

Ezt az elemzési módot követve, abból indultam ki, hogy ezek a növénynevek a maguk transzformációs múltjában szintaktikai viszonyt fejeztek ki, azaz szintaktikai szintre transzformálhatók jelentésük értelmezésének megfelelően. Például a felszíni struktúra szempontjából A+N-nek minősülő növénynevek esetében: *bolondító-fű* —► Ez a fű megbolondít. *Árnyék szerető fű* —► Ez a fű szereti az árnyéket stb. Ez a szintaktikai viszony alkotja a növénynevek logikai-szemantikai értelemben vett mélystruktúráját.

Ezt a módszert követve minden növénynevet a kiinduló mondatra transzformáltam. A logikai-szemantikai alapot természetesen nem konkrét mondatok formájában tüntettem fel, hanem ezeknek a mondatoknak a formális elemzéssel nyert vázát, amelyet szimbólumokkal jelölök. Például: *ázhatatlan fű* —► Art+N+A+cop, *árnyék szerető fű* —► Art+N+V+Nt.

Ennek a módszernek megvan az az előnye is, hogy a sok konkrét eset kevesebb számú sémára vezethető vissza, és ezek alapján tipizálhatók a növénynevek. A felszíni struktúra szempontjából jelzős szószerkezetnek (A+N) minősülő növényneveknek a következő altípusai különülnek el:

1. Art+N+A+cop. 466 növénynév sorolható ide, pl. *apró bojtorján* —► Ez a bojtorján apró, *fehér chameleon* —► Ez a chameleon fehér, ilyenek még: *fekete calandron, hamis diptamus, veres mogoró, veres fenyő* stb.

2. Art+N₁+V_{has}+N₂. 73 növénynév tartozik ide. Ilyenek: *aranyfonalfű* —► Ez a fű olyan mint az aranyfonal, *szurokfű* —► Ez a fű (színében) hasonlít a szurokhoz, ilyenek még: *csillagfű, gyapjúfű, spárgafű, sarlófű, borjúlábú fű* stb.

3. N_{hez}+V+N. 59 növénynév sorolható ebbe a típusba. Például: *aranyvirágú fű* —► Az arany virág a fűhöz tartozik, *apró levelű egérfark* —► Az apró levél az egérfarkfűhöz tartozik. Ilyenek még: *fekete magú fű, veres virágú ökörfark, kék virágú tyikbégy* stb.

4. Art+N₁+V+N_t. 81 növénynév sorolható ide. Például: *áldott fű* —► Ez a fű hoz áldást, *szemgyógyító fű* —► Ez a fű meggyógyítja a szemet, ilyenek még: *farkas nevető fű, ebrontó fű, vérhozó fű* stb.

5. Art+N+V. 23 növénynév sorolható ide. Ilyenek például: *bolondító fű* —► Ez a fű megbolondít, *erősítő fű* —► Ez a fű erősít, ilyenek még a *rontó fű, összevleplántáló fű, összevforrasztó fű* stb.

6. Art+N₁+N_{ból}. 16 növénynév tartozik ebbe a típusba. Például: *indiai spicanard* → Ez a spicanard van Indiából, *olasz nardus* → Ez a nardus van Olaszországból, ilyen még: *római kakukkfű*, *olasz kakukkfű*, *indiai virág* stb.

7. Art+N₁+V+N_{re}. Erre a kiinduló mondat típusra 33 növénynév transzformálható: *(kelésfű* → Ez a fű van a kelésre, *sebfű* → Ez a fű van a sebre. Ilyenek még: *náthafű*, *varrfű*, *turhás fű*, *disznógyógyító fű* stb.

8. Art+N₁+N₂+cop. 65 növénynév transzformálható erre a mondat típusra: *fenyőfa* → Ez a fa fenyő, *nesitfű* → Ez a fű nesit, ilyenek még a *kaláris fű*, *alásfa*, *sülfű* stb.

Az elemzéseket összegezve elmondható tehát, hogy a felszíni struktúra szempontjából a többszavas megnevezések dominálnak. Ezen belül pedig a leggyakoribb a minősítőjelzős szerkezet (91,06%), ezt követi a birtokos jelzős szerkezet (7,4%), a mondat értékű kifejezés (0,7%), a határozós szó szerkezet (0,4%) és végül az értelmező jelzős szó szerkezet (0,2%).

A minősítő jelzős szó szerkezettel kifejezett növénynevek a mélystrukturális elemzéssel több altípusba sorolhatók. A gyakorisági sorrendet is szem előtt tartva elkülöníthettük: 1. Art+N₁+A+cop (51,7%) 2. Art+N₁+V+N_t (9,9%), 3. Art+N₁+V_{has}+N₂ (8,9%), 4. Art+N₁+N₂+cop (7,9%), 5. N_{hez}+V+N (7,2%), 6. Art+N₁+V+N_{re} (0,04%), 7. Art+N+V (2,5%), 8. Art+N₁+V+N_{ból} (1,9%).

A legtipikusabb növénynév tehát a többszavas, minősítő jelzős szó szerkezet, és ezen belül az Art+N+A+cop típusú.

4. A *Herbarivm* növényneveinek utóéletét vizsgálva, elsősorban a ma is használatos növényneveket vettem szemügyre. Ha összehasonlítjuk a Melius *Herbarivm*-ában szereplő XVI. századi növényneveket a maiakkal, kiderül, hogy azok egy része ma is élő hivatalos megnevezés vagy a nép ajkán élő tájszó, más része pedig azóta kihalt növénynév.

Az összehasonlításban nagy segítségemre volt a Csapody–Priszter-féle szótár, amely a ma használatos növénynevek mellett tartalmaz általánosan eltejedt népi elnevezés-változatokat is.

A magyar növénynevek szótárával való egybevetés során kiderült, hogy a 736 növénynév közül – amit itt vizsgálunk – 328, azaz 44,5% ma is hivatalos megnevezés. Ezeknek legnagyobb része eredet szerint jövevénytörzsű vagy ősi örökség (*fenyő*, *galagonya*, *gesztenyefa*, *gyopár*, *hársfa*, *káka*, *kender*, *kórisfa*, *ménta*, *szilfa* stb.), kisebb része pedig belső keletkezésű növénynév, főleg metaforikus megnevezés (*galambbégy*, *galamláb*, *Gentius király füve*, *hollóláb*, *kakastaréj*, *kakascímer*, *kakukkfű*, *oroszlánfog*, *szarkaláb* stb.).

228 növénynév, azaz 32,2% tájszó. Ezek eredet szerint kizárólagosan belső keletkezésű növénynevek vagy népetimológiai megnevezések (*bolondító fű*, *borjúorrú fű*, *diadalmas fű*, *disznókék*, *disznó orra*, *dicsőséges fű*, *ebtyikhúr*, *vargák füve* stb.).

190 növénynév, azaz 25,8% kihalt a mai magyar nyelvből. Ezeknek legnagyobb része belső keletkezésű növénynév (*elfordult fű, elalutó fű, égető lángos fű, egérfül, édes-mézelke, ebnyelv, ebfejeű fű, kénköves gyökér, kéménytisztító fű, karácsonygyökér, kakokpogácsa, tyikharapta fű* stb.). De kihaltak latin vagy latinos növénynevek is, pontosabban ma már ezeknek van magyar megfelelőjük (*Brasiliom, Calaminta, Diptam, kerti fekete Coriandrum, Githago* stb.).

Ha a tükörfordítással keletkezett 69 növénynevet vizsgáljuk, kiderül, hogy a legtöbb, szám szerint 42, azaz 60,8% népi szinten él tovább (*Boldogasszony tövise, ebgyömbér, ebnyelvű fű, égető langos fű, ekeakadály, esztragorra, földfüsti, galambláb, háromlevelűfű, holdfű, hollóláb* stb.). Mindössze 11, azaz 15,9% él ma is hivatalos növénynévként (*görögszéna, holdruta, kakascímer, kakastaré, kígyónyelv* stb.), 16, azaz 23,1% pedig kihalt a mai magyar nyelvből (*benediktagyökér, eketartófű, fecskefű, gyűszőfű, Heracleus füve, madárnyelv, skorpiofű, tavaszhírdető fű* stb.).

Összegezőképpen megállapítható, hogy az ősi finnugor eredetű növénynevek, valamint a jövevényszavak ma is tovább élnek mint hivatalos növénynevek. A belső keletkezésű növénynevek egy része hivatalos elnevezésként vagy tájszóként él, más része pedig kihalt. Érdekes megfigyelni, hogy az azonos szemlélet szülte belső keletkezésű növényneveknek egy részét elfogadták hivatalos megnevezésként (*galambbégy, galambláb, hollóláb, kakastaréj, oroslánfog, kakascímer* stb.), más része viszont tájszóként él tovább (*borjúorrú fű, disznóorra, esztragorra, tyikhúr* stb.), vagy teljesen kihalt (*egérfül, ebnyelv, ebfejeűfű, tyikharapta fű* stb.). Az idegen növényneveknek viszont ma már van magyar megfelelőjük.

Megfigyelhetjük továbbá azt is, hogy a mai növénynevekre a tömörség, rövidség jellemző, szemben a *Herbarivm* növényneveivel, amelyek közt sok körülírást találunk.

3. A magyar tudományos stílus a barokk korban

3.1. Művelődéstörténeti áttekintés

A barokk a reneszánszt felváltó nagy művelődéstörténeti korszak.⁸ Gazdasági és társadalmi alapja a feudalizmusnak az az újraerősödése, amely a reneszánszt követően törvényszerűen jelentkezik csaknem egész Európában. De a protestantizmussal kezdettől fogva összefonódott egyfajta kezdetleges polgári jellegű kulturális és irodalmi fejlődés, amely a XVII. század elején már jelentkezett, és amely a barokk kor-

ban sem szakadt meg. Paradox módon a nemesi barokk kornak épp ez az egészen kezdetleges polgári jellegű műveltsége a fontos számomra, hiszen a magyar nyelvű világi tudományos művek ennek keretében láttak napvilágot.

Ennek a kezdetleges polgári jellegű művelődésnek és irodalomnak a kereteit a protestáns egyházak szolgáltatták, hordozója az egyházi értelmiség volt. Ugyanakkor tagadhatatlan jellemzője ennek a protestáns műveltségnek az elhatárolódása az úgynevezett magas kultúrától. Elkülönül egy szinte hivatásos tanári, professzori réteg, amely a prédikátoroknál is sokkal inkább vált új, korszerű törekvések szószólójává. Ennek a protestáns művelődésnek központjai a protestáns főiskolák lettek. De a virágzó protestáns iskolarendszer csonka volt: hiányzott az egészet betetőző egyetem, amelynek létrehozásáért oly fáradhatatlanul küzdött Apáczai Csere János. Ennek a hiánynak bizonyos előnyei is voltak, mégpedig az, hogy a továbbtanulni akaró fiataloknak külföldi egyetemekre kellett menniük. A legtöbb református diák útja a harmincéves háborúban lehanyagolt németországi református egyetemek helyett az első győztes polgári forradalom országába, Hollandiába vezetett.

Bár a holland egyetemek fiatal intézmények voltak, rövid idő alatt Európa élenjáró tudományos és ideológiai központjaivá fejlődtek. A kitűnő holland tudósok mellett itt éltek és tanítottak más nemzetek kiválóságai is, mint a nagy angol puritánus teológus, Amesius, a francia Descartes vagy a német Coccejus, s ide húzódott élete végén Comenius is.

A kedvező művelődési feltételek, a nyugateurópai polgári kulturális és ideológiai központokkal való közvetlen érintkezés lehetővé tette, hogy a XVII. századnak csaknem valamennyi korszerű, haladó eszmeáramlata komoly hatást gyakoroljon a magyar művelődésre.

Közülük elsőnek az enciklopédizmus irányzatát kell kiemelnem, amely Francis Bacon filozófiai hatásával párosult, és Comenius rendszerében tetőződött. Az európai enciklopédizmus a tudományok végső eredményeinek összefoglalására törekedve, az egyetemes bölcsesség elérését tűzte ki céljául. A természettudományok eredményei ekkor kezdtek kibontakozni.

A magyar tudományos életben is jelentős szerepe van a barokk enciklopédizmusnak, ugyanis három nemzetközileg kiemelkedő képviselője: Alsted, Bisterfeld és Comenius hosszabb-rövidebb ideig magyar iskolákban folytatta munkásságát. Az enciklopédikus gondolkodás pedig Apáczai Csere János életművére is ösztönzően hatott.

Nagy jelentőségű volt a puritanizmus mozgalma és a karteziánus filozófia is. René Descartes első művében (*Discours sur la méthode*, 1637) a barokk enciklopédizmus szellemében az egyetemes módszert kereste, de a barokk gondolkodással merőben ellentétes racionalista eredményekre jutott. Ez a racionalista filozófia pedig már a barokk gondolkodás ellentéte, a polgári forradalmat előkészítő felvilágosodás közvetlen előzménye.

Az 1711 után következő békeidőszakban a Habsburg kormány politikája tervszerűen akadályozta a polgári tendenciákat képviselő protestáns értelmiség újraerősödését.

A polgáris tudomány és irodalom letéteményesei ebben az időszakban az evangélikusok lettek. A lutheránus egyházi értelmiség műveltségét, szellemi táplálékait Németország evangélikus központjaiban szerezte. Ebben az időszakban a német egyházi és kulturális élet fejlődésének egy viszonylag haladó tendenciát képviselő, új szakasza kezdődött, a pietizmus jegyében. Programját Jakob Spencer drezdai udvari pap hirdette meg 1675-ben, Arnold *Postilláinak* új kiadása elé csatolt iratában. Ebben a dogmatikus vallásossággal, az ortodox egyházi szemlélettel szállt szembe, helyette gyakorlatias tudományos tevékenységre, népművelésre, hasznos, modern pedagógiai módszerek bevezetésére ösztönzött.

Magyarországon a szorosabban vett pietista mozgalom igazi bázisa az evangélikus felekezeti városi polgárság lett, s a református értelmiség egy része sem idegenkedett tőle.

Az országban szétszórta élő, magánosan dolgozó kutatók, tanárok, orvosok között már a szervezkedés jelei is megfigyelhetők: Bél Mátyás *Nova Posoniensia* címmel rendszeresen megjelenő újságot adott ki (1721-1722), a késmárki Fischer Dávid az első folyóirat tervét dolgozta ki (1730). Bél Mátyás egyik 1718-ban megjelent művében elsőnek vetette fel egy tudós társaság létrehozásának gondolatát.

A tudományok csúcsán azonban még mindig a teológia foglalt helyet. Az egykorú barokk tudományosságnak nemegyszer egy-egy korábban már megtett utat is újra be kellett járnia, hogy a teológiától mind távolabbra jusson. Az új történetírás és irodalomtörténet például az egyháztörténetből ágazik ki ebben az időszakban. A nagyobb egyetemek külön jogi és orvostudományi kara azt jelezte, hogy a hittudomány mellett e diszciplínák számíthatnak még a magasabb, önállóbb tudományágak közé. Minden egyéb – a fizikától a földrajzig – a *filozófia* gyűjtőfogalmán belül, egy szinttel alacsonyabban, azon a közbeeső pár lépcsőfokon foglalt helyet, amelyen át a középkoroktatás felől lehetett két-három év alatt a felsőbb tudományokat megközelíteni.

A tudományok differenciálódása különösebben messzire még nem jutott. Együtt vannak még eljövendő, nagy diszciplínák szerény elődei. Az egyházi talajról felövő irodalomtörténet első termékei egyben tudománytörténetek, életrajzi lexikonok és bibliográfiák. Az orvostudomány egybefolyik a botanika, a meteorológia és részben a kémia művelésével. A természetfilozófiába pedig beletartozik más tárgyak mellett a fizika, amely sokkal szélesebb gyűjtőfogalom a mainál. Beletartozik a kémia, az ásványtan, a növénytan, az állattan, a geológia és a biológia is. Ezek a tudományágak csak a XVIII. század végén, a XIX. század elején fejlődnek ki, és válnak egymás után önálló szaktudománnyá.

Hasonló helyzet figyelhető meg az értelmiség összetételében is. A már különvált szaktudományokat is gyakran még ugyanazok művelik. A jelentősebb tudósok szinte mind polihisztorok.

A jelenség természetesen a XVIII. században még Európa-szerte általános jelenség. Magyar viszonylatban a késői feudalizmus elmaradt viszonyai között a tudományosság helyzete még kedvezőtlenebb, így társadalmilag a differenciálódás is kezdetibb.

A XVII. század végétől indul meg mindegyik főbb valláson belül az egyháztörténet szervezettebb, szakszerűbb művelése, előbb a rendszeres adatgyűjtés, majd az erre épülő tudományos igényű feldolgozás. A sok mindent átfogó egyháztörténet sok politikai, honismereti, művelődési, irodalmi adatot halmozott össze, így ezek alapján a következő fokon már megindulhatott a történelem, a földrajzzal párosult hon- és államismeret, valamint a historia litteraria különválása, amely utóbb még irodalom- és tudománytörténet volt egyben.

Már az egyházi keretből kilépve jelentkezik az a vállalkozás, amellyel Bél Mátyás kezdte meg elbeszélő forrásainak közzétételét. E munka az első jelentős történeti forráskiadvány: *Adparatus ad historia Hungariae* (1735-1736).

Az egyházi keretek közül egy másik út – a történetírással és vele érintkezésben – a honismeret, majd magasabb szinten az ún. államismeret irodalmán át vezetett a világi tudományosság és a felvilágosodás felé.

A magyar államismeret úttörője és fő képviselője, a történeti forráskutatás úttörője Bél Mátyás, aki a korszak legjelentősebb magyar tudósa volt. Tudományos műveit azonban kizárólag latinul írta.

A széles körű anyaggyűjtést azért tartotta fontosnak, mert már foglalkozott nagy államismereti szintézisének, a *Notitiának* tervével. Bél a *Notitiát* kollektív munkával akarta elkészíteni, mert világosan látta, hogy egyedül erre képtelen lenne. Egy sor akadály legyőzése után végül is sikerült öt kötetet sajtó alá rendeznie.

A pietizmussal lezárult a vallásos mezben jelentkező haladó társadalmi és szellemi mozgalmak sora. Előre mutató, új tudományos és művelődési kezdeményezések ezután már csak világi célok jegyében jöhettek létre. A vallásos jellegű haladó polgári mozgalmak világi folytatására az 1740-70 közötti periódusban mégsem kerülhetett sor a történelmi fejlődés megbicsaklása, nemesi útra terelődése, a polgári erők elsorvadása, s mindezek folytán a barokk álettartamának meghosszabbodása folytán. A rendiségben megrekedt ország művelődését a XVIII. század közepén csak az előretörő középnemesség és az idegen abszolutizmus hozhatta mozgásba.

3.2. Magyar nyelvű tudományos művek szövegstilisztikai jellemzése

A hollandiai egyetemeket látogató magyar tudósoknak módja volt megismerkedni a haladó racionalista tudományosság modern elveivel. Ennek köszönhető, hogy már a század derekán akadtak olyan puritánus értelmiségiek, akik a karteizianizmus úttörői lettek. Elsősorban Apáczai Csere János és néhány kolozsvári tanártársa, valamint a váradi iskola néhány professzora, köztük a jeles orvos, Enyedi Sámuel.

A haladó szellemi mozgalmak hatására jelentős filozófiai irodalom bontakozott ki. Az elmaradt társadalmi viszonyok között eredeti filozófiai rendszerezés természetesen nem jött létre. A filozófiai irodalom nyelve általában a latin volt. Magyar filozófiai műnyelv és irodalom megteremtésére egyedül Apáczai Csere János tett kísérletet.⁹

Főműve a *Magyar Encyclopaedia*, de kisebb művei is szorosan kapcsolódnak az *Encyclopaedia* célkitűzéseihez. A még Hollandiában írt *Magyar logikátska* (Gyulafehérvár, 1654. RMK I 883) című kisebb munkáját Ramus nyomdokain haladva készítette, de forrása humanista példáit szép, könnyű és többnyire gyermeki példákkal cserélte fel, hiszen könyvét a gyermek I. Rákóczi Ferencnek ajánlotta. Ez volt Apáczai első kísérlete a filozófia egyik ágának magyar nyelven való tolmácsolására. Apáczai ebben a művében nem törekszik olvasmányosságra, hanem a logika alapvető kérdéseinek szakszerű kifejtésére, hiszen a logika oly tudomány, amely megtanít a dolgoknak közönséges tekinteteknek feltalálására és azoknak jól megítélésére, vallja a szerző. Ebből következik, hogy két fő része van a logikának: a dolgok tekintetnek feltalálása (*inventio*) és azoknak egybefoglalások (*dispositio, iudicium*). Ennek megfelelően osztja művét ő is két részre. Előadásmódja tárgyilagos, szenttelen. Szövege voltaképpen meghatározások sorából épül. A szöveg szerkezete leíró jellegű. Például:

A minéműségben valo egyben vettetés az a' mellyel a' dolgok hasonloknak (Similia) mondatnak avagy Nem hasonloknak (Disimilia). A' Hasonlok azok a' mellyeknek minéműségek egy: A' mely hasonloság egy szóban foglaltatik bé, annak jegyei ezek: Hasonlo, kép, ként szinte mintha nem különben oly gazdag mint Cresus, oly szegény mint a' testi oly tudos mint Aristoteles avagy Plato.

A' Nem hasonlok (Disimiliák) azok, a' kiknek minéműségek különböz... (13).

Utolsó éveinek tanító munkáját tükrözi a kéziratban maradt *Philosophia naturalis*. Ez a *Magyar Encyclopaedia* filozófiai és természettudományi részeinek latin nyelvű átdolgozása.

Jelentőségéhez mérten Apáczai *Magyar Encyclopaedia*-jával külön fejezetben foglalkozom.

A közműveltség emelésének az a programja, amelyet Comenius és a puritánusok meghirdettek, s amelyet Apáczai oly magas fokú eszmeiséggel képviselt, a század utolsó évtizedeiben sem merült feledésbe. Több kiváló, nagytudású férfi szentelte életét, szervezőerejét és tollát a tudomány művelésének és népszerűsítésének. Hívei Apáczai ama felismerésének, hogy a tudományokat széles körben csak anyanyelven lehet megismertetni, s e cél szolgálatának szentelik ők is életüket. Nyelvi tudatosság tekintetében sokan még Apáczainál is tovább mennek: tudományos alaposággal igyekeznek megteremteni az anyanyelvi művelődés feltételeit. Nyelvészeti munkásságuk alapja lett a magyar helyesírás és nyelvtan további fejlődésének.

Ebben a korszakban jelenik meg az első magyar nyelvű nyelvtan Geleji Katona István tollából *Magyar Grammatikátska* címmel (Gyulafehérvár, 1645, RMK I 773). Művét Geleji a *Titkok Titka* című könyvéhez csatolva 1645-ben adta ki Gyulafehérváron. Ennek ellenére önálló műnek tekinthető, ugyanis külön ívjegyekkel és levél-számozással van ellátva.

Geleji Katona valószínűleg az akkori német nyelvű társaságok munkájának ismeretében és indíttatására foglalkozott a magyar helyesírás és fogalmazás, valamint a stílus kérdéseivel. Előre vitte helyesírásunkat. Főleg a szóelemző elv kialakításában alkotott maradandót, hiszen ez mai helyesírásunknak is egyik alapvető sajátossága. A magyar helyesírás fonematikus jellegének teljes kiépítése Geleji Katona nevéhez fűződik. A *Magyar Grammatikátskát* eredeti nyelvhelyességi megjegyzéseivel, bizonyos nyelvi öntudatra valló és határozott nyelvűvelő szándékával külön hely illeti meg nyelvtanirodalmunkban.

A mű szövegét tudományos objektivitás jellemzi. Szövegszerkezete érvelő. Például:

XII. Hasonló-képpen az u-val, és v-vel nem kell különböztetlennül élni, mert az u vocalis, s' a' Syllabát többíti, de a v consonans. Nem jo volna azért így írni: Ualaki, ualami... Mert az így esnék: U-a-la-mi, három syllabakból négyek lévén. Hanem így: Valaki, valami... Sem az u helyett nem illik v-t írni, ilyen modon: Vr, Vram... hanem így: Ur, Uram (3).

Szenczi Molnár Alberttel elkezdődött azoknak a nyelvtaníróknak a sora, akik már igazán hatni tudnak. Geleji viszont már tudatosan akar hatni, elsősorban az *elmés ifjúságra*, hogy igen megotrombult és elparasztosult nyelvünk ismét ékessé és bölcsé váljék.

Mesterének tekintette Gelejit Kászoni János jogtudós, Csepregi Mihály, Apáczai Csere János is sokat merített a *Magyar Grammatikátskából*, s az sem lehetetlen, hogy a terminus technicusok magyarításáról megbeszélést is folytatott Gelejivel.

A századvégi művelődési törekvések kiemelkedő képviselője, Pápai Páriz Ferenc, a világi tudományok iránti érdeklődésével, valamint nyelvi tudatosságával tűnt ki kortársai közül.

Műveinek legnagyobb csoportját egy a címükkel is egységbe fonódó könvsorozat alkotja, amely az ember magatartására ad útmutatást. *Pax animae* (Kolozsvár 1680), *Pax Corporis* (Kolozsvár, 1690), *Pax aulae* (Kolozsvár, 1696), *Pax sepulchri* (Kolozsvár, 1698). Pápai vezető eszméje tehát már nem a puritánus pietas, hanem a pax, a béke, s ennek szemszögéből méri föl az ember életének lelki, morális, társadalmi és ezzel szerves egységben egészségügyi problémáit.

A *Pax Corporis*-szal mint az első nyomtatott magyar nyelvű orvosi könyvvel külön fejezetben foglalkozom.

Laskai János *Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudományáról írt hat könyve* (Bártfa, 1641, RMK I 714) az első magyar nyelvű politikai mű. Laskai Justus Lipsius Politikáját fordítja magyarra. Fordítása közepes irodalmi teljesítmény. Becsületesen igyekezett visszaadni az eredeti szöveg értelmét, viszont stílusát nem tudta érzékelteni. A mű többnyire meghatározásszerűen épül, de találunk olyan szövegrészeket is, amelyek megfogalmazásmódja sokkal színesebb, gördülékenyebb. A fő szövegépítkezési sajátossága az érvelés. Például:

Nehezen cselekedheti, hogy a' nagy méltóságban fennyen ne ércsen.

Mert a' mi az elmében haszontalan és alávaló dolog-is, fel-fuvalkodik a' jó szerencsével.

Innen vagyon gyakorta a' nagy emberekben az egyebeknek meg-útálása, és kevélység, mely a Nemességnek közönséges nyavalyája.

De a Fejedelem mértékletes légyen, és tudgya meg hogy a' Szelidséget a' nagy embereknek sem kell meg-utálni, mivel az istennél is kedves... (85-86).

Újabb történelmi tárgyú mű Lisznyai Kovács Pál *Magyarok Cronicaja* (Debrecen, 1692, RMK I 1421). A magyar történelmet mutatja be 268-1464 között. A mű rövid terjedelmű, így előadásmódja tömör, hangneme tárgyilagos. A szöveg kérdés-felelet formájában épül. A szövegszerkezet szempontjából pedig leíró jellegű. Például:

Ezek után Atylla és az ő rettenetes sok népe Galliát tüzzel vassal égetni és prédálni kezdék, a' nagy Városokat a' földig rontani és egyéb helyeket a' tűznek adni nem szánák...

Theodoricusis a Visigottusonak Nárbonensis Galliának és Hispániának immár igen megvéhdedett Királlya ezen az harczon elesék és megölettetéc.

Ezek után Atylla és a' magyarok meggyőzödtetvén, és igen elfáradván és megis ijedvén, a' csatáról visszatérni kezdéne, mivel penig kasokkal megerősítettet

szekereiből Várat csináltanac volt, az előtt a' magyaroc azoc közé menénc, mert ezek a magyaroknac kőfal gyanánt valónac, és ott nyugodni kezdénc... (139-40)

Kászoni János jogi tárgyú műve, a *Directio Methodica* (RMK I 835) Lőcsén jelenik meg 1650-ben. Latinból fordította, és az ország törvényfolyásairól nyújt átfogó képet. Könyvét tizenkét fejezetre osztja, amelyekben olyan kérdéseket vizsgál, mint az ügyről, avagy a keresetről, az idézetről, a szólításról, a vallatásról, a szentenciákról, az igaz ítéletről, a vármegyék székein levő perfolyásról stb. Hangneme tárgyilagos, felépítése logikus. A szövegszerkezet többségében érvelő típusú, de vannak leíró szövegrészek is. Például:

Közönségesen penig azt tartják, hogy az ügy két-féle. Közel-való, melly a' dolognak eszköz-nélkül való oka, modón tudni-illik valaki a' meg tiltott dolog ellen olyképpen tselekedik, hogy a' gonosz igyekezet volta-képpen ki-tettzik, és ez tulajdonképpen a' tselekedőnek tulajdonítatik. Távol való, mellyet ki alkalmatosságnak is neveznek, midőn valaki tilalmas dolgot tselekedik ugyan, mind-az-által történik a' mellet valami oly egyéb-is, kire nézve nem szinte annyira s' nem-is mindenkor köteles a' büntetésre... (4).

Az aritmetikakönyvek sorát gazdagítja Tolvaj Ferenc munkája: *Az Arithmetikának, avagy az számlálásnak öt Speciesinek rövid Magyar Regulákba foglaltatott Mestersége* (Debrecen, 1675, RMK I 1175). Korában igen elterjedt és közkézen forgó könyv volt. A szerző az előljáró beszédben írja: *Jóllehet a bölcsességnek folyamati és rendi között igen szép, hasznos és gyönyörködtető legyen az Arithmetika, mind az olvasóban, mind az külső Társaságban, mindazonáltal mi magyarok... az Bölcsességnek ebbéli részét és ágát csak kevesen tanuljuk és tudjuk.* Ezért a tanulóifjak épületire szánja könyvét. A szöveg rövid és világosan megfogalmazott szabályokból és ezekhez fűzött tanácsokból épül. Így elkülöníthetők a leíró, valamint a tanácsoló szövegrészek. Természetesen a leíró szövegrészek a gyakoribbak. Például:

Az Arithmetikában közönségesen megkívántatik. I. Hogy legyen valamely materiája az Aritmetikusknak az melly körül munkálkodjék. II. Annak az materiának bizonyos speciesre való applicaltatása, vonattatása. III. Azon az speciesen igaz és jó végben vittetése annak az materiának (1).

Ebben a korban két kertészeti könyv is napvilágot lát: Lippai János: *Posoni kert* (Bécs, 1664, RMK I 1009), valamint Nadányi János: *Kerti dolgoknak leírása* (Kolozsvár, 1669, RMK I 1087). Mindkettő gyakorlati kertészeti kérdésekkel foglalkozik, ilyen jellegű tanácsokkal látja el az olvasót. Lippai műve három fő részre oszlik: az

elsőben a virágos kert, a másodikban a veteményes kert, a harmadikban pedig a gyümölcsös kert legkülönbözőbb kérdéseivel foglalkozik, mint például: hogyan kell a kertnek a területet kiválasztani, melyik a növények ültetésének, vetésének a legmegfelelőbb időpontja, hogyan kell a legmegfelelőbb módon gondozni az egyes növényeket, végül mindegyik növénynek a gyógyászati hasznait is felsorolja. Nadányi János művét négy fejezetre osztja, pontosabban négy könyvre. Az elsőben a kerteknek gondviselését, ékesítését, a másodikban az oltásnak mesterségét, a harmadikban a kerti növényeknek orvosi hasznait, a negyedikben pedig a kerti növényeknek *gyönyörűséges állapotban* való megtartásának módját írja le. De mindezek mellett a kerti növények pontos botanikai leírását, valamint gyógyászati hasznait is megtaláljuk. Ennek megfelelően mindkét műben elkülönülnek a leíró és a tanácsoló szövegrészek. Mindkettőben a tanácsoló szövegek a gyakoribbak. Példaként Nadányi művéből idézek:

A' Skarlát füvet a' deákok korvalla vagy horminumnak, a' parisiaiak tota bonanak hiják, némelyek Sclareának, matrisalveanak, gallitricumnak ismét Sz. János fűvének. Ennek erejérül ezeket hallgasd, s' ércsd-meg most tülem. Ha ez füvet megtöröd a' fulánkot, és tövisset kivészi, és a' nem könnyen szülőket segíti. Ha borbán tészed az elmét meg-vidámittyá... (340).

Ekkor jelenik meg az első magyar nyelvű állattan könyv is, Miskolczi Gáspár: *Egy jeles Vad kert* című műve (Lőcse, 1702, RMK I 1658). A könyv valamennyi ismert állat külső leírását nyújtja, de emellett az állatok természetét, mozgását, lakhelyét és hasznát is bemutatja. A mű szövegét többnyire tudományos objektivitás jellemzi, de találunk szépirodalmi szövegekre emlékeztető betéteket is, amelyek olvasmányosabbá, színesebbé teszik előadásmódját. Szövegszerkezeti szempontból leíró és érvelő szövegrészeket különíthetünk el. Az érvelő szövegrészek a gyakoribbak. Például:

Hogy pedig a' testnek Lelke a' Vérben légyen, meg-tetszik innét: Mert a' vérnek a' testben alá s' fel való járása s' körül kerengése, az indulatoknak-is nagy változást szerez. Mert a' lelkesítő vér a' haragban fel-forr: a' megijedésben a' külső tagokról a' belsőkre foly, melly miatt a' külső tagok az ábrázattal együtt elhálnak, s megsárgulnak... Innét vagyon osztán, hogy az ember örömének idején nem tsak artzéletja pürosodik meg, hanem tekinteti-is ugyan megvidul, s neveltségre fakad-ki. ... (11).

3.3. Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*

3.3.1. Szövegpragmatikai elemzés

1. Apáczai¹⁰ a XVII. század polgári művelődési, tudományos és irodalmi mozgalmainak legkiemelkedőbb egyénisége. 1648 júniusában a Geleji Katona Istvántól neki ítélt ösztöndíjjal holland egyetemekre utazik, és rövidebb tanulmányokat folytatva Frankerában és Leydenben, Utrechtben telepedett meg.

Tudományos gondolkodásának kialakulásában döntő szerepet játszott Descartes eszméinek megismerése.

Az 1652. év vége felé a fiatal tudós hazahívó levelet kapott. Hollandiai tartózkodásának utolsó periódusát a *Magyar Encyclopaedia* gyors ütemű sajtó alá rendezésére használta fel, de nem készült el vele Hollandiában, az utolsó három részt már Gyulafehérvárról küldte ki Utrechtbe. 1653. augusztus 29-én ért haza. Kiváló pedagógusi munkája hamarosan nagy tekintélyhez juttatta a diákság körében. 1654-ben közzétette két kisebb művét, a *Magyar logikátskát* és a *Tanács* című pedagógiai iratát. A *Magyar Encyclopaedia* 1655-ben jelent meg Utrechtben, noha címlapján az 1653-as évszám szerepel.

Munkásságában szinte összefutott, egységben rendszereződött valamennyi korszerű szellemi irányzat. Minden kortársánál tisztábban látta a világi tudományosság értékét és a magyar művelődés polgári reformjának szükséges voltát.

Főműve a *Magyar Encyclopaedia*. Az eszmecsíra, a tudományok enciklopédikus összefoglalásának igénye még Bisterfeld előadásaiából való. A mintát pedig Alsted *Encyclopaediája* adta. A közvetlen tette azonban a szégyenérzet és a hazafias keserűség indította Apáczait, midőn rádöbrent, hogy elmaradottságunk legfőbb oka a magyar nyelvű világi műveltség hiányában keresendő.

Az *Encyclopaedia* bevezetőjében írja, hogy teljes határozottsággal csatlakozott azokhoz, akik az ész, a kutatás felszabadításának szükségességét hirdetik a teológia gyámsága alól. *Újfajta* munkának tekinti művét. Ismeretes, hogy Bacon is a *tudományok újjáteremtésének, új alapokra helyezésének* minősíti a *Novum Organumot*, amelynek feladata az emberi jólét alapjainak megvetése, Descartes pedig azon elmélkedik az *Értekezés a módszerről*ben: *hogyan lehetne az iskolákban tanított spekulatív filozófia helyett... egy más gyakorlati filozófiát találni, amelynek segítségével ... mintegy uraivá és birtokosaivá válhatnánk a természetnek.* Apáczai is ilyen jellegűnek érezhette az *Encyclopaediát*, azért nevezte *újfajtának*.

Ez a minőségi változás nem következhetett volna be Apáczai szemléletében a hazai viszonyok között, bár már itthon hatottak rá az új gondolatok, Hollandiában azonban, ahol a diák anyanyelvén tanulta az új tudományokat, természetszerűleg támadt Apáczaiiban az a gondolat, hogy a jólét, a civilizáció ennek tulajdonítható:

De mi szükség szavakra, ahol a tények bizonyítanak? Hát nem tanít-e minket mindennapos tapasztalat arra, hogy mindezek a népek külön-külön mindenik – honfitársaink szégyenére – bővelkednek tudós férfiakban? Ennek bizony nem a legutolsó, hanem éppen a legelső oka az, ha minden érzésem meg nem csal, hogy vannak mindenféle, anyanyelven írott tudományos könyveik. Először hangzott tehát el magyar ajkon Bacon jelszava: *a tudás hatalom.* Az emberi ész képes nemcsak az igazság megtalálására, de a jólét megteremtésére is, egy feltétel mellett: ha helyes irányba fejlesztik. Ezért lép előtérbe Apáczaínál, Baconnál és Descartes-nál is a *módszer* kérdése. Descartes szerint az igazság kritériuma gondolataink világossága. Mivel a régi, középkori eredetű tudományok ezt nem biztosítják, szakítani kell ezekkel, és létre kell hozni az új tudományokat, amelyek az igazi tudásra, az okok ismeretére vezetnek. Az értelem helyes felhasználásának módja tárult tehát fel Apáczaei előtt Hollandiában, és vált életre szóló vezéreszméjévé: összefoglalni a tudományokat magyar nyelven.

A descartes-i *Cogito* történelmi értéke abban áll, hogy végrehajtotta a filozófia nagy fordulatát. A *cogito* tetőzi be a reneszánsz forradalmát, és kezdi meg az új korét. Bacon és Descartes érdeme az volt, hogy a polgárság törekvéseit filozófiai síkon fogalmazta meg. Megtehették, mert a polgárság ottani fejlettségi fokán már lehetővé vált bizonyos tapasztalatok elméleti általánosítása.

Az elmaradt hazai viszonyok között még csak szűk réteg számára válhatott nyilvánvalóvá, hogy a régi nézetek tarthatatlanok. A feudális viszonyok a régi típusú tudományoknak biztosítottak uralkodó helyzetet Erdélyben. Az új módon való gondolkodás hiányzó tömegbázisát a tekintélyeknek kellett pótolniuk, azért kellett Apáczaínak lépten-nyomon tekintélyekre hivatkoznia. Hogyan lehetett volna *fedezet* nélkül olyan súlyos ítéletet mondani a hazai oktatásról, amely nem az életben hasznosítható ismeretek elsajátítására törekedett, hanem a latin grammatika és stílusgyakorlatok, a görög nyelv és a retorika oktatását állította a középpontba.

Apáczaei az *Encyclopaediát* iskolai könyvnek szánta, eredetiségre nem törekedett, eljárását ennek ellenére magas szintű elméleti tudatosság hatotta át. Műve anyagát kora legszínvonalasabb kézikönyveiből, lényegében Descartes, Ramus, a ramista Scribonius, a puritánus Fenner és Amesius, az enciklopédikus Alsted munkáiból válogatta.

Apáczaínak nem kis érdeme, hogy a legnehezebb kérdésben, anyagának megszerkesztésében érvényesíteni tudta a *világosan és tagoltan* karteziánus elvét.

Az író szándéka, problémamegoldó stratégiája szempontjából az *Encyclopaedia* szövege leíró típusú.

3.3.2. Szövegsemantikai elemzés

Témáját tekintve az *Encyclopaedia* több részre oszlik. A művet előszó vezet be, amelyben Apáczai Csere János üdvözlí az igaz bölcsességre törekvő olvasót, és kifejti munkája célját. Maga az *Encyclopaedia*, amelynek alcíme: *Az az minden igaz és hasznos böltsességnek szép rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása*, összesen tizenegy részből áll. A mű első részének címe: *A tudományok kezdeteiről*. Ebben a descartes-i metafizikával vagy inkább ismeretelmélettel ismertet meg, megalapozva az emberi vizsgálódás lehetőségét. Ehhez egészen természetesen kapcsolódik a logika (II-III. rész) mint a gondolkodás tudománya. A számtan és mértan (IV-V. rész) már a valóság ismeretét készíti elő, de még az elvont elmélet talaján mozog. A csillagászat (VI. rész) a leginkább matematikai jellegű természettudomány, de jól átvezet a nagy terjedelmű VII. részhez, amely lényegében *philosophia naturalis*, az élettelen természet, a növényvilág, állatvilág és az ember biológiai-fiziológiai bemutatása. A csinálmányokról szóló VIII. rész az emberi kéz műveit rendszerezi. Apáczai ide sorolja a leíró földrajzot, az építészetet és a gazdasági ismereteket. Miután bemutatta a fizikai valóságot, a társadalom felé fordul. A történelem logikusan csatlakozik a társadalmi tudományokhoz. (IX. rész), majd a szerző áttér a gyakorlati filozófiára, és ezen a társas együttélés szabályozóit érti, az etikát, a *háztartást*, a politikát és a neveléstudományt (X. rész). A rendszert a teológia zárja (XI. rész), a kör önmagába fut vissza. Az elmaradt nyelvi-retorikai fejezettel a könyv részeinek száma éppen 12 lett volna. Az egyes részek terjedelmét összevetve megállapítható, hogy az *Encyclopaediában*, durván számítva, 257 lap foglalozik matematika-természettudományokkal és 47 teológiával: a mű tehát erősen természettudományos jellegű.

3.3.3. Szövegszintaktikai elemzés

Minthogy az író szándéka, problémamegoldó stratégiája szempontjából leíró típusú szöveggel állunk szemben, a következőkben vázolólok ennek a szövegtípusnak a szerkezetét. Vizsgálataim során kiderült, hogy a mű szövegét építő mondategységek közötti viszony nem írható le relevánsan a hagyományos grammatikából jól ismert mellérendelő viszonyokkal (kapcsolatos, ellentétes, magyarázó stb.). Vagyis ebben az esetben nem ez a kapcsolat a lényeges. Nem a mondatok formális, hanem aktuális tagolódását kell figyelembe vennem. Ennek lényegét Daneš (1974) fejtette ki. Azaz nem a nyelvtani alany-állítmány viszonyt kell keresnem, hanem a közlés kiindulását, tehát azt, ami az előzményekből már ismert, és a közlés új elemét, vagyis amit az ismert elemről mond. Tehát ez valójában a szövegnyelvészeti közismert téma-réma, vagy topic-comment viszony.

Elemzésem során kiderült, hogy Melius *Herbárium*ának leíró részeihez hasonlóan Apáczai *Encyclopaediájának* szövegét is részben a végig futó téma építi, részben pedig a láncszerű témafejlődése. Ezek a műszavak szintén Daneštól (1974) valók.

Az első esetben tehát a kapcsolat az aktuálisan tagolt mondat témája révén valósul meg úgy, hogy az előző mondat témája mindig a következő mondat témájaként ismétlődik meg. Például:

1. *A' a tevő ok az, a'miből valami vagyon.* 2. *Ez elkészítettik, elrendeltetik, és mozgattatik is a' szerző októl, hogy az állató okot magába vehesse:* 3. *Minekokáért a' szerző okhoz legközelebb járul, és az állató okot megelőzi, ő lévén a hatóságának és a' szenvedésnek kezdete.* 4. *A' dologban behat, nem csak erejével hanem ugyan voltaképpen valóságával is, a' dolognak valóságát belsőképpen tévén.* 5. *E még tsak modockal sem különböztetik meg, mert jollehet az erő sok keppen adattathassék a' szerző októl, maga mindazáltal a' tevő oknak valósága, nem egybként hanem tsak voltaképpen közöltetik (6-7).*

(T₁ — R₁)

(T₁ — R₂)

(T₁ — R₃)

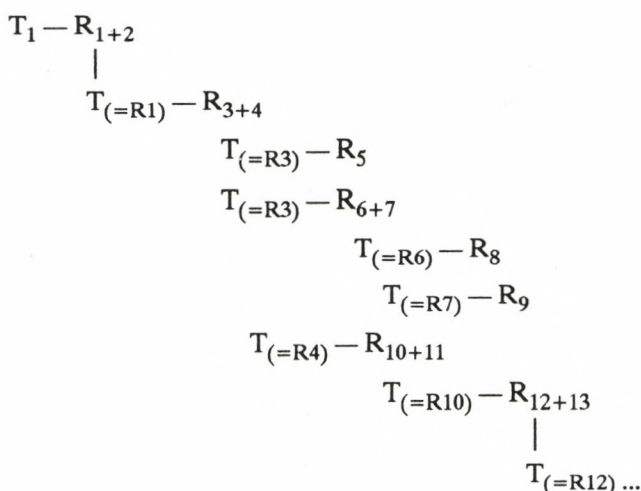
(T₁ — R₄)

(T₁ — R₅)

A második típus bonyolultabb, ugyanis itt a kapcsolat úgy valósul meg, hogy az aktuálisan tagolt mondat rémája témaként, tehát ismert elemként ismétlődik meg. Például:

A' föld széne áll szárazból avagy vízből. 2. *A' a száraz föld széne nem üsmeretes mütőlünk avagy üsmeretes.* 3. *A nem üsmeretes az, mellyen még mü közülünk senki nem járt, bizonyos mind az által hogy légyen.* 4. *Ez Eszaki avagy Déli.* 5. *Imez az eszaki tengely alatt vagyon és egyik felől a' 80-dik darabon kezdetik el, a' másik felől penig a' 60-dikon.* 6. *Ez a' Déli tengely alatt és nemely helyeken a' 30-dik dar. tajatt kezdetik, nemelyeken penig az 50-diken.* 7. *Az üsmeretes új avagy régi.* 8. *Az új szelső vagy belső.* 9. *A szelső Észak alatt való nyoltz tartományokat foglal bé magába, mellyek ezek: Spitsberga, Greonlandia, Islandia, Frislandia, Scetlandia,...* 11. *Az dél alatt valónak kilentz tartományi vagynak: tudniillik, Pellican tartomány, Fongo földe, Beach ország, Lucack ország, Maletur ország...* 12. *A belső (közbölső) mellyre Columbus Christoph talált 1492 esztendőben... (117-118).*

Ez így folytatódik lapokon át. Nem idézem tovább, ugyanis szövegszerkezete ennyin is jól szemléltethető:

A láncszerű kapcsolódásnak Apáczainál egy sajátos változata jelentkezik. A mondat rémája általában több elemű, és ezek rendre, gyakran a kiinduló mondattól egészen távol kerülnek egy másik rémához viszonyítva a téma szerepébe. Így végül is ez a láncszerű kapcsolat előbb vagy utóbb létrejön.

Ez a témafejlődés, külsőleg nevezhetjük felszínibb szerkezetnek is, valamilyen nyelvi elem ismétlődésében realizálódik.

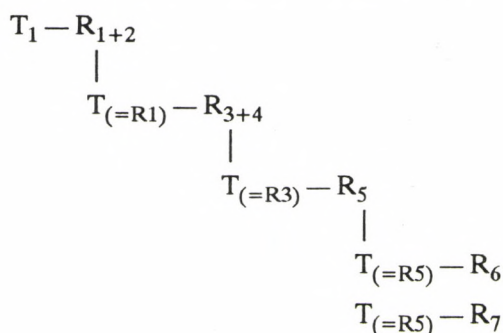
A végig futó témájú szövegrészekben az előző mondat témáját kifejtő szó, a láncszerű témafejlődés esetén pedig a kiinduló mondat rémáját kifejtő szó vagy szócsoport ismétlődik a következő mondatban teljes szóismétlésként vagy valamilyen anaforikus elem révén. Eszerint tehát az ismétlődő nyelvi elem lehet teljes szóismétlés vagy utalás.

A két kapcsolásmód természetéből adódóan különbség figyelhető meg az ismétlődő nyelvi elemekben.

A láncszerű témafejlődés esetén az ismétlődő nyelvi elem általában teljes szóismétlés, ritkán utalás, ezt részben a kapcsolásmód bonyolultabb jellege (tehát, hogy rémából lesz téma) magyarázza, valamint a szövegrésznek az a szerkezeti sajátossága, hogy a réma egyik tagját a beszédben jóval később ismétli meg az író témaként:

1. *A' mü igasságunk felebarátinkot vagy minden közbe vetesnelkül nezi vagy valamely tselekedet által.*
2. *A' mely minden közben vetés nélkül nézi ötöt vagy az ő állapotjának rendit nézi vagy magát az állapotot.*
3. *A' mely az állapot rendit nézi tiszteletnek mondatik, mely annak a' meltosagnak és felsőségnek, a' mely masban vagon, azonnak illendő meg bizonyittasaval ki jelentésével valo meg ismerése.*
4. *Ez tisztelet a' mennyiben a' nézi a' mások értelmét a' tisztelendőről hírnévnek nevez-*

tetik. 5. Evvel a' tisztesgettel mindennek tartozunk, és semmi nem egyéb, hanem oly tselekedetünk tisztünk, mellyel akar kinekis az ő méltosaganak allapottyát minden bántásnelkül igyekezzük meg tartani... (319).

Ha ezt a témafejlődési sémát behelyettesítjük a nyelvi megformáltsággal, jól látható, hogy melyek azok a nyelvi elemek, amelyek ismétlődnek:

(A mű igasságunk — minden közbe vetésnelkül vagy tselekedet által nézi) (Minden közben vetés nélkül — az állapottyának rendit vagy magát az állapotot nézi) (Az állapot rendit néző — tisztelet) (Ez a tisztelet — hírnév) (Evvel a tisztesgettel — tartozunk).

Tehát ha a mondatnak kéttagú rémája van, a pontos különbségtétel érdekében szükséges teljes alakjában megismételni a rémát kifejtő nyelvi elemet.

A végigfutó témájú szövegrészekben azonban az ismétlődő nyelvi elem többnyire utalás. Mégpedig ez az utalás a kapcsolat természetéből adódóan (a kiinduló mondat témája mindig azonos funkcióban, tehát témaként tér vissza a következő mondatban) egy utalási mechanizmusban írható le. Ez esetben kialakul egy anaforikus sorrend: *Ez olyan sorrend, amelybe beletartozik az ugyanazon denotációhoz tartozó és előforduló-összes elnevezés.* (Békési, 1982: 21). A mondatokban először előforduló téma a modifikátor, amely azzal válik ki az anaforikus sorból, hogy megválasztása a közlőtől függ, az anaforikus sor többi tagjánál pedig (ezek az indikátorok) mindig a modifikátort kell figyelembe venni. Például a már idézett szövegegységben, amely a következőképpen kezdődik: *1. A tevő ok az, amiből valami vagyon...* a mondatok kapcsolódásának alapsémáját kitöltő nyelvi elemek a következők:

(A tevő ok — amiből valami vagyon) (Ez — elkészítettik...) (Ő — lévén) (ő) — behat) (E — sem különböztetik).

Az anaforikus sorrend tehát így alakul: a tevő *ok* — *ez* — *ő* — (*ő*) — *e*. A sor első tagja *a tevő ok* a modifikátor, a sor többi tagja pedig indikátor, vagyis vissza a modifikátorra, tehát léte tőle függ. Minden modifikátor pedig szükségszerűen mindig azonosító (anaforikus) elem (l. erről Palek 1968).

Természetesen mind a teljes lexikai ismétlés, mind pedig az anaforikus vissza-
 utalás egyaránt biztosítja a szöveg szerkezetének kohézióját.

A szövegszerkezeti sajátosság után a mondatszerkezeti sajátosságokat¹¹ vizsgálom, természetesen, amint a *Herbarivm* elemzésekor már rámutattam, ezeket a mondatszerkezeti sajátosságokat a szöveg szintjére vetítem.

Az egyes mondathosszúsági csoportok megterheltsége a következő:

Csoport	Szám	Arány
1/1	38	33,67%
2/2	25	25,04%
3/3	21	21,37%
4/4	15	15,62%
5/5	3	3,12%
6/6	1	1,04%
7/7	1	1,04%
8/8	0	0,00%
9/9	0	0,00%

Ami az egyes mondathosszúsági csoportok részesedési arányát illeti, arra figyelhetünk fel, hogy az *Encyclopaedia* szövegegységében akárcsak a *Herbarivm*ban, a mondathosszúság növekedésével fokozatosan csökken.

Az *Encyclopaedia* szerkesztettségi mutatója: 2,42 me/m. Tehát csak nagyon kevés-
 sel magasabb a szöveg szerkesztettségi foka a *Herbarivm*énál.

A tömbösödés vizsgálata további fontos adatokat nyújthat a szövegegység mon-
 dategéseinek szerkesztettségére. Először a zsúfoltsági viszonyokat vizsgálom meg,
 vagyis azt, hogy egy tömbre hány mondategység esik. Mondathosszúsági csoporton-
 ként szétválasztva a következő értékeket kapjuk:

A 3/3 csoportban, a háromtagú összetett mondatokban

1 me/t 15 = 44,11%

2 me/t 9 = 26,47%

3 me/t 10 = 29,41%

A 4/4 csoportban, a négytagú összetett mondatokban

1 me/t 1 = 4,76%

2 me/t 10 = 47,61%

3 me/t 1 = 4,76%

4 me/t 9 = 42,35%

Az 5/5 csoportban, az öttagú összetett mondatokban

1 me/t 1 = 25%

2 me/t 0 = 0,00%

3 me/t 0 = 0,00%

4 me/t 1 = 25%

5 me/t 2 = 50%

A 6/6 csoportban, a hattagú összetett mondatokban

1 me/t 1 = 0,00%

2 me/t 3 = 100%

3 me/t 0 = 0,00%

4 me/t 0 = 0,00%

5 me/t 0 = 0,00%

6 me/t 0 = 0,00%

Minden hosszúsági csoportban kiszámítottam a tényleges zsúfoltsági mutatót (Zt) és az elvi mutatót (Ze), a kettő hányadosából pedig a kihasználtsági fokot (K).

A 3/3 csoportban

Zt = 1,85 me/t

Ze = 2,00 me/t

K = 92,5%

A 4/4 csoportban

Zt = 2,85 me/t

Ze = 2,50 me/t

K = 114%

Az 5/5 csoportban

Zt = 3,75 me/t

Ze = 3,00 me/t

K = 125%

A 6/6 csoportban

Zt = 2,00 me/t

Ze = 3,50 me/t

K = 57,1%

Mindebből jól látható, hogy az egyes mondathosszúsági csoportokra kiszámított tényleges zsúfoltsági mutató nem emelkedik minden esetben az elvi mutató fölé, mint a *Herbarivm*-ban. Tehát ez a szövegtípus valamivel több tömbre bontja a mondategészeket.

A korpusz egészére vetítve a következő megoszlást kapjuk:

	1 me/t	2 me/t	3 me/t	4 me/t	5 me/t	6 me/t
szám	17	22	11	10	2	0
%	27,41	35,48	17,17	16,12	3,22	0,00

A korpusz tömbösödhető mondategészeiből alkotott összes zsúfoltsági mutató a Z_k , amely a szövegegység egészét jellemzi, ebből megadható:

$$Z_{kt} = 2,32 \text{ me/t}$$

$$Z_{ke} = 2,30 \text{ me/t}$$

$$K = 100,8\%$$

A szövegegység egészére vetítve tehát elmondható, hogy az *Encyclopaedia* szövegében is többnyire a tömbökben előforduló mondategységek növekedésével párhuzamosan nő előfordulási arányuk. A szövegegység egészét jellemző zsúfoltsági mutatókból is hasonló eredményt olvashatunk ki. Az egy tömbre eső tényleges mondat-egységek száma itt is kevéssel az elvi mutató fölé emelkedik. Tehát ez a szövegtípus nem él túl gyakran az összeszerkesztésnek a tömbök által nyújtott lehetőségével.

A továbbiakban a mondat-egységek kapcsolódását vizsgálom. A mennyiségi vizsgálat során szövegegységeink összes kapcsolásainak számából és az azokat magukba foglaló mondat-egységek számából, ezek hányadosával megalkotom a szöveg bonyolultsági mutatóját: $B = 1,40$.

Ez azt jelenti, hogy az *Encyclopaedia* szövegegységében minden mondat-egészre átlagban 1,40 kapcsolás esik. Tehát kevesebb a kapcsolások száma, mint a *Herbarivm*-ban.

Minőségüket tekintve a mellérendelő és alárendelő mondatfajtákat különítjük el. A mellérendelő kapcsolásoknak az alárendelő kapcsolásokhoz viszonyított részese-
dési aránya mondathosszúsági csoportonként a következő:

2/2	3/3	4/4	5/5	6/6
52,00%	39,53%	37,77%	0,00%	39,13%

A mellérendelő kapcsolások részese-
dési aránya tehát csak a kéttagú mondathos-
zúsági csoportban magasabb, mint a *Herbarivm*-
ban, a többi mondathosszúsági cso-
portokban kisebb.

A tipikus mellérendelő, illetőleg alárendelő kapcsolásfajtákat a következő táblázat szemlélteti:

Mellérendelő	Kapcsolatos	72,74%
	Ellentétes	14,92%
	Választó	3,58%
	Magyarázó	0,00%
	Következtető	10,86%
Alárendelő	Állítmányi	3,93%
	Alanyi	3,86%
	Tárgyi	0,00%
	Határozói	41,00%
	Jelzői	51,18%

A mellérendelő kapcsolásformák részesedési arányát vizsgálva megállapítható, hogy a legegyszerűbb kapcsolásforma, a kapcsolatos van túlsúlyban. Ez nem véletlen, hiszen leíró szövegről lévén szó, ez teszi indokolttá az újabb és újabb részletek, tulajdonságok felsorolását.

Ami pedig az alárendelő mondatkapcsolásokat illeti, a legkiugróbb a jelzői mellékmondat előfordulási aránya. Leíró szövegről lévén szó, természetes, hogy a felsorolt, bemutatott dolgok, események tulajdonságára helyezi a hangsúlyt:

A' a föld é' föld kereksegenek oly része, mely a' harmadik rendbéli temerek testekének legtemerdekebb, diribos darabos, és igen erősen egybe szerkesztett részeiből áll (216).

A' a víz e' föld kereksegenek oly része mely a' földnél vekonyab hosszuka, síma és nagyobbára hajló s némely keményke részekből áll, melyek a' vekonyabbaktól mozgattván sokképpen tsusznak másznak forognak egymás között... (120).

A határozói mellékmondatok közül pedig szintén a leíró szövegtípus stratégiájából következően elsősorban a hely- és időhatározói mellékmondatok fordulnak elő a leggyakrabban.

A közlőnek a szöveghez társított háttérfeltevései közül a befogadó magatartására irányuló szándéka szempontjából különbség észlelhető a *Herbarivm* és az *Encyclopaedia* mondat szerkesztésében. Míg a *Herbarivm* túlnyomóan felszólító mondatokat tartalmaz, az *Encyclopaedia* főleg kijelentő mondatokból épül. Itt a közlő célja ugyanis az, hogy a befogadó (olvasó) tudomásul vegyen valamit.

3.4. Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*

3.4.1. Szövegpragmatikai elemzés

A századvégi művelődési törekvések kiemelkedő képviselője Pápai Páriz Ferenc.¹² Pápai a harcos puritánus, karteziánus, coccejánus értelmiségnek a neveltje, s a nagyenyedi diákévei idején világosan kirajzolódik e nagy nemzedékhez való értelmi-érzelmi kapcsolódása és a karteziánus filozófia gondolkodását, tudományos tájékozódását meghatározó hatása.

Apáczai már halott, amikor az erdélyi karteziánusok az 1660-as, 70-es években diadalra viszik Erdélyben Descartes filozófiáját és a puritanizmusból kinövő, de bölcselileg Descartes-ra támaszkodó coccejanizmus racionalista teológiai irányzatát. Ennek legmarkánsabb képviselője és egyben a magyar karteziánizmus egyik csúcspontja az a Csernátoni Pál, akiről Pápai Páriz följegyzi naplójába *...elsősorban neki köszönhetem mindazt, amit tudok a földrajzból, történelemből és az igaz filozófiából.* Orvosi-természettudományi érdeklődése már ekkor jelentkezik. 1642-ben külföldi akadémiákra indul. Bázelen orvosi tanulmányokat folytat, és doktori diplomával a zsebében tér haza 1675-ben.

Pápai helyét tudományos műveltsége és meggyőződése a nagy karteziánus-coccejánus elődök, Apáczai, Enyedi Sámuel, Csernátoni Pál sorában jelöli ki. Világosan látta az anyanyelvű irodalom és világi tudományok fontosságát hazájának felemelésében.

Irodalmi munkásságának első összefüggő nagy fejezetét a béke gondolata köré csoportosuló Pax-köteteti alkotják, amelyek egy kivétellel mind a XVII. század utolsó két évtizedében jelentek meg, és bennük az ember magatartására ad útmutatást. A célkitűzés tehát a puritánus írókéval rokon, tartalma, tendenciája azonban sokkal világibb, amint azt a könyvek címe is elárulja: *Pax animae* (Kolozsvár 1680), *Pax Corporis* (Kolozsvár, 1690), *Pax aulae* (Kolozsvár, 1696), *Pax sepulchri* (Kolozsvár, 1698). Pápai Páriz vezető eszméje tehát már nem a puritánus pietas, hanem a pax, a béke, és ennek szemszögéből méri fel az ember életének lelki (vallásos), morális, társadalmi és – ezzel szerves egységben – egészségügyi problémáit.

E négy könyvet Pápai Páriz részben fordította, részben önállóan szerkesztette olvasmányai vagy tapasztalatai nyomán. A *Pax animae* franciából való fordítás, a *Pax sepulchri* német írásból szedegetett, a Salamon regulái nyomán haladó *Pax aulae* szövegét részint franciából fordította, részint máshonnan merítette, végül a *Pax Corporis* már teljesen eredeti szerkesztés, ennek anyagát *mind élő tudós tanítóinak szájából, mind a régieknek tudós írásaikból, mind pedig maga sok betegek körül való tapasztalásból* állította össze.

A mű teljes címe: *Pax Corporis, az az: Az emberi testnek belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről és azoknak orvoslásának módgyáról való Tracta*. Valójában ez az első, nyomtatásban megjelent teljes, magyar nyelvű orvosi könyv. Megjelenésének gazdag hazai előzményei vannak. Hiszen ugyancsak Kolozsvárt jelent meg 1578-ban Heltai özvegyének nyomdájában Melius Péter *Herbarivma. De* előzménye Lencsés György *Ars medica* című magyar nyelvű orvosi kézírata is.

Pápai művét magyar nyelvűségében kétségtelenül meghatározta a XVI. századi magyar orvosi nyelv, de még inkább ennek gazdag élő forrása: a népi gyógymódok szókincse és a gyógynövények áttekinthetetlenül gazdag névanyaga. Nem mesterkéltnél műnyelven szólal meg tehát sem Lencsés, sem Melius, sem Pápai, hanem a fejedelmi udvarban, a nemesi udvarházakban, a polgári otthonokban s az írástudatlan néptömegek között egyaránt érthető magyar nyelven. *Nem akartam én itt az ebben tudósoknak értelmét megfogni – írja Pápai Páriz – nem is azoknak írom, hanem az házi cselédes gazdáknac, gazdasszonyoknac, és az igyefogyott szegényeknek, kiknek nincsen mindenkor keze ügyében értelmes orvos, kiváltképpen falukon, azhol hamarébb talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember. E könyvből pedig szükségéhez képest olvashat, vagy ha maga nem tud, olvastathat mással nyavalyájáról a beteg.* Pápai tehát a néptömegek felé fordul, és azok számára is közérthető nyelven szólaltatja meg kora orvostudományát. Ezzel a könyvével, mint maga írja később, *a magyarnál azelőtt soha nem taposott útra* lépett, a természettudományi gondolkodás és a népfelvilágosító törekvés együttes eredményeként. Az első magyar nyelvű nyomtatott orvosi könyv meglepően modern gondolatokról tanúskodik. Már maga az a tény is figyelemre méltó, hogy a szerző a lélek békéje után következő lépésként a test békéjéről értekezik. A kettő ugyanis az ő számára elválaszthatatlanul összetartozik, és a test betegségének a gyógyítását éppoly fontosnak tekinti, mint a lélekét.

Elutasítja a naiv csodavárást, a betegségnek isten büntetéseként való felfogását, az olvasóit a természet által nyújtott orvosságokhoz igazítja: *Szükség, hogy valamint az idegen nyelvet munkával tanuljuk, és az Írás magyarázásban Tanítóinktól épüljünk, úgy a testi nyavalyáknak gyógyításában is fákhhoz és füvekhez nyúljunk.* Pápai tehát a tudományt hirdeti a babonával szemben. A könyv népszerűsége jól mutatja, mennyire általános szükségletet elégített ki: 1701-ig további három, majd 1774-ig újabb három kiadása jelent meg.

Az író szándéka, problémamegoldó stratégiája szempontjából a *Pax Corporis* szövege nem homogén. Elkülönülnek az érvelő, leíró, valamint a használati utasítást tartalmazó szövegrészek. De a domináns az érvelő szövegtípus. Pragmatikai szempontból tehát koherens szöveggel állunk szemben.

3.4.2. Szövegsemantikai elemzés

Témáját tekintve a *Pax Corporis* orvosi mű. Könyve beosztásában, akárcsak a könyvtárában felhalmozott legtöbb XVI-XVII. századi alapvető orvostani mű, a betegségeket és gyógyításukat a *fővel* kezdi. Összesen hét könyvben halad végig a fő, a fő némely részei, majd a tüdő és a szív, a gyomor és a belek, a máj, a lép, a vese betegségein át a hideglelésekig. Az 1695. évi kiadást a *külső nyavalyákról* szóló nyolcadik könyvvel, s elején *Ajánlólevéllel* bővítette ki.

A könyvek fejezetekre oszlanak, s a hatvannyolc fejezetben összesen száz betegséggel és azok különböző gyógymódjaival foglalkozik.

Az első könyv például a következő fejezetekből áll: I. *A Fő-fájásról*. II. *A főszédélgersről*. III. *A Reszketegségről és a kéz, láb, nyelv s egyéb tag eleséséről*. IV. *A Kór-ságról vagy nehézbetegségről és Nyavalya kirontásáról*. V. *A Gutta-ütésről*. VI. *A bolond-Hagymájról*. VII. *A Nátháról és egyéb az agyvelőről való folyásokról*. VIII. *Az apró gyermekek forrózásáról, melyet köz-névvvel Igézetnek hívnak*.

Az egyes fejezetekben a betegségek tárgyalásában bizonyos sorrend szerint halad: *A betegség különbségei, Fészkei, Okai, Jelei, Jelentései, Orvosságai*. A *Fészkei, Okai, Jelei Jelentései* címet viselő szövegrészek általában rövidebb terjedelműek, ezekkel szemben az orvosságokról vagyis a gyógymódokról szóló részek mindig jóval terjedelmesebbek. Ez is világosan jelzi a mű igazi rendeltetését: segíteni a betegeken, megismertetni őket a legkülönbözőbb gyógymódokkal.

Kivételt csak a VIII. könyv képez, ezt ugyanis a szerző később állította össze, és később csatolta a könyvhöz. A fejezetek itt nem oszlanak a már jelzett címekkel ellátott részekre, hanem az író a betegségek rövid ismertetése után az orvoslásukra helyezi a hangsúlyt.

Szinte könyv a könyvben a kor rettegett járványáról, az ókortól kezdve a közép-koron keresztül egészen a XVIII. századig dühöngő, minduntalan fellángoló, tíz- és százezreket elpusztító pestisről, a fekete halálról szóló fejezet.

A járvány még jó ideig ismeretlen okát kortársaival együtt ő is Isten büntetésében, az *aerben* uralkodó *dög*-ben és a közvetlen érintkezésben keresi. Csakhogy mind a kórtani, mind a gyógykezelési fejtegetések során a teológiai magyarázat Descartes-tól tanult udvarias előrebocsátása után a hangsúly a természettudományi magyarázatra esik.

Ez a fejezet Pápai művének legérdekesebb s egyben legterjedelmesebb része.

3.4.3. Szövegszintaktikai elemzés

Az előzőekben rámutattam, hogy az író szándéka, problémamegoldó stratégiája szempontjából a *Pax Corporis* szövegében elkülöníthetők az érvelő, leíró, valamint a használati utasítást tartalmazó szövegrészek. De a domináns az érvelő szövegtípus. A továbbiakban tehát fölvezetlek e szövegtípusnak szerkezeti vázát.

Míthogy az érvelés sajátos kommunikációs törekvés, amely az olvasó (hallgató) meggyőzésére irányul, az érvelő szövegrészek olyan sajátos rendezést igényelnek, amellyel hatnak a vevőre, s valamilyen módon bevonják a megismerés folyamatába. Ennek megfelelően ezekben a szövegrészekben a mondatok témafejlődésében meglévő kapcsolatra ráépül egy sokkal explicittebb tartalmi-logikai viszonyítás, amely a hagyományos grammatika mellérendelő, ritkán alárendelő kapcsolásaival írható le. Sőt itt ez a lényeges. Ezeknek a szövegrészeknek a szerkezetét elemezve tehát arra figyeltem fel, hogy ezeket a szövegrészeket milyen mondatkapcsolatok építik fel. Statisztikai felmérésemből kiderült, hogy a következő arányban fordulnak elő az egyes kapcsolásfajták:

Kapcsolásfajták	Előfordulási arány
Ellentétes	29,40%
Okadó magyarázó	24,32%
Következtető	20,12%
Kapcsolatos	12,85%
Időhatározói	9,35%
Választó	3,96%

Látható tehát, hogy az érvelő szándéknak megfelelően az egyszerű témafejlődésre ráépül egy explicittebb tartalmi-logikai vagy idői viszonyítás. A tartalmi-logikaiak közül a leggyakoribb az ellentétes, az okadó magyarázó és a következtető mellérendelő kapcsolás. Tehát beigazolódik Békésinek (1982: 11) az a feltételezése is, miszerint *megengedve, hogy egy szövegben bármelyik mellérendelő viszonyfajta után bármelyik következék, feltételezhetjük, hogy bizonyos szövegekben bizonyos viszonyfajták gyakrabban következnek egymás után*, s voltaképpen ez jellemzi az illető szöveg szerkezetét. Ezen túlmenően a leíró és tanácsoló szövegtípushoz hasonlóan az érvelő szövegtípus esetében is elvonható a mondatok kapcsolódásának egy típusmodellje, amely a következőképpen írható fel:

KIINDULÓ ÁLLÍTÁS —> OKADÓ MAGYARÁZÓ —> ELLENTÉTES,
KÖVETKEZTETŐ.

Ez valójában megfelel az érvelés stratégiájának:

ÁLLÍTÁSOK —▶ IGAZOLÁS (ÉRVEK) ESETLEG ELLENÉRVEK —▶
KÖVETKEZTETÉS.

Például:

Valaminthogy a dögösség a rothadástól vagy a megveszéstől különböz, amennyiben a rothadás gyakran méreg nélkül vagyon, de a' dögösség soha nincsen... Mert a pestis egyedül csak a mérges nedvességektől vagy gőzölgésektől származik... Ez a pestisbéli dögösség pedig elsősorban is a' testben való nedvességekben esik belé... Noha mindazáltal meg kell vallani, hogy gyakorta a' pestishez rothadás is járul... Innen vagyon, hogy sokszor a' közönséges forró hideglelésből dögös hideglelés léssen... Néha pedig előbb esik a dögösség belé a testbe, s' azután következik a rothadás a nedvességekben... Innen vagyon, hogy gyakorta akikre a pestis esik, azokon először semmi hideglelési forráság nem látszik, de azután a megrothadt nedvesség meggyúlván, s magában egyenetlenül főződvn, a forró hideget is nekigyullasztja (297).

A szövegrész vázát alkotó kapcsoló elemek a következőképpen írhatók fel:

*(Kiinduló állítás) (mert ugyanis...) (pedig...) (de...) (innen vagyon...) (pedig...)
(innen vagyon...)*

A használati utasítás, tanácsolás stratégiáját itt is olyan kapcsoló elemek biztosítják, amelyek egy feltételesen állított jelen, illetőleg tervezett, tanácsolt jövő időben zajló idői progressziót alkotnak. Ezek a szövegrészek tehát hasonlóak Melius Herbarivmához. Például:

Hogy pedig újobban a rossz nedvességek meg ne gyarapodjanak a' testben, az utolsó negyedben Holdfogytára, Salsaparilla gyökeret, melyet a köznép száracsagyökérnek hív, főzzenek meg forrásvízben, s azt igya szomjúságtól is vagy négy hónapban így cselekedvn, igen emésztí a felettébb való phlegmás nedvességet. Némelyek ezen okon a nyakok vápájában cauteriumot viselvén a kórságból épen kigyógyultanak (22).

Főzd meg a Tyúkmonyat keményen, ved ki a székít, annak a helyét töltsd meg égetett fejér Gáliczkóvel, azután tedd ismét öszve, és tekerd meg czérnával, a pincében egy tiszta edényre keresztül apró vesszőket rakván tedd reá, hogy megolvadván benne a' Gáliczkő csepegjen az edénybe. Azt eressed mindennap kétszer s többször is a szemedbe, megannyi rózsas- vagy Útifüvízzel összevelegyítvn azt a lefolyt levét. Jó ezzel élni az új Hályogban is... (55).

Ezeket a szövegeket is a közlési szándéknak megfelelő tartalmi relációk fogják egybe, amelyeket modell formájában is felírhatunk:

A HALLGATÓRA TÖRTÉNŐ UTALÁS → FELSZÓLÍTÁS A CSELEKVÉS VÉGZÉSÉRE → EGY KÖVETKEZŐ ALTERNATÍV LÉPÉS → LEHETSÉGES EREDMÉNY, KÖVETKEZMÉNY.

A leíró részekben az *Encyclopaediához* hasonlóan, a sajátos témafejlődés biztosítja a szöveg fölépülését. A továbbiakban ezért megvizsgáljuk a *Pax Corporis* leíró szövegrészeinek témafejlődését.

Ezekben a szövegrészekben a kapcsolás kétféleképpen valósul meg: vagy témafejlődéssel, vagy pedig a rémának témahelyzetbe kerülésével. Eszerint tehát elkülöníthetők a párhuzamos és a láncszerű kapcsolódások.

Párhuzamos kapcsolással épül például a következő szövegrész:

A főfájásnac egynéhány nemei vadnac, mert az vagy belső, vagy külső vagy egészen fogja el a' fejet, vagy csak egy részét. És ismét vagy nyillaltattya a' fejet, vagy nehéz miatta a fő, mintha tereh fekünnék reá, vagy feszíti, vagy ugyan felvér a fájdalom, és dobog, mint a pulzus (1).

$(T_1 - R_1) (T_1 - R_2)$

A témafejlődés másik típusa:

E' nyavalyának hol az agyvelőből leszivárgó hidegebb nedvesség, a' phlegma, hol a hevebb, a' bilis az oka: minthogy az hévség is hol nagyobb, hol kisebb. Ha bilis, az évő természetű és szúrja, ha phlegma, több a csipa, s nem olyan nagy a hévség, a szem is nem oly igen veres (48).

$$\begin{array}{c} T_1 - R_{1+2} \\ | \\ T_{(=R1)} - R_{3+4} \\ T_{(=R3)} - R_5 \end{array}$$

A témafejlődés mindig valamilyen nyelvi elem ismétlődésében realizálódik. A párhuzamos kapcsolás esetén az előző mondat témáját kifejtő szó, a láncszerű kapcsolás esetén pedig a kiinduló mondat rémáját kifejtő szó vagy szócsoport ismétlődik a következő mondat mondatban teljes szóismétlésként vagy valamilyen anaforikus elem révén. Eszerint tehát az ismétlődő nyelvi elem lehet teljes szóismétlés vagy uta-

lás. Már az előzőekben megállapítottuk, hogy mind a teljes lexikai ismétlés, mind pedig az anaforikus visszautalás egyaránt biztosítja a szöveg szerkezetének kohézióját.

A mondatszerkezeti sajátosságokat¹³ vizsgálva elmondható, hogy az egyes mondat-hosszúsági csoportok megterheltsége a következő:

Csoport	Szám	Arány
1/1	18	15,92%
2/2	27	23,89%
3/3	27	23,89%
4/4	18	15,92%
5/5	10	8,84%
6/6	6	5,30%
7/7	4	3,53%
8/8	1	0,88%
9/9	1	0,88%
10/10	0	0,00%
11/11	1	0,88%

Megfigyelhető, hogy a szerkesztetlen, vagyis az egytagú mondategészek előfordulási aránya elég kicsi, egybevetve a *Herbarium* és az *Encyclopaedia* idevágó vizsgálataival, megállapítható, hogy itt a legkisebb. Az egyes mondat-hosszúsági csoportok részesedési arányát tekintve pedig, míg az *Encyclopaedia* és a *Herbarium* szövegegységében a mondat-hosszúság növekedésével fokozatosan csökken, addig a *Pax Corporis*-ban egy darabig nő, a legtöbb a kéttagú és háromtagú mondategész, mindkettő 23,89%-ban fordul elő. Mindez azt jelenti, hogy a *Pax Corporis* mondategészeinek összeszerkesztettsége a legmagasabb. Ezt bizonyítja a kiszámított szerkesztettségi mutató is, amely itt a legnagyobb: 3,24 me/m. Mindebből arra következtethetünk, hogy az érvelő szöveg a bonyolultabb, a több mondategységből álló mondategész-típusokat kedveli. Ez természetes is, ha az érvelés stratégiájára gondolunk, hiszen a közlőnek egy kiinduló állításhoz érveket, ellenérveket kell felsorakoztatnia, majd ezek alapján bizonyos következtetéseket is le kell vonnia.

A továbbiakban a tömbösödést és a zsúfoltsági mutatót vizsgálom. Mondat-hosszúsági csoportonként szétválasztva a következő értékeket kapjuk:

A 3/3 csoportban, a háromtagú összetett mondatokban

1 me/t 14 = 35%

2 me/t 14 = 35%

3 me/t 12 = 30%

A 4/4 csoportban, a háromtagú összetett mondatokban

$$1 \text{ me/t} \quad 8 = 27,58\%$$

$$2 \text{ me/t} \quad 7 = 24,13\%$$

$$3 \text{ me/t} \quad 6 = 20,68\%$$

$$4 \text{ me/t} \quad 8 = 27,58\%$$

Az 5/5 csoportban, a négytagú összetett mondatokban

$$1 \text{ me/t} \quad 6 = 35,29\%$$

$$2 \text{ me/t} \quad 3 = 17,64\%$$

$$3 \text{ me/t} \quad 0 = 0,00\%$$

$$4 \text{ me/t} \quad 2 = 11,76\%$$

$$5 \text{ me/t} \quad 6 = 35,29\%$$

A 6/6 csoportban, az öttagú összetett mondatokban

$$1 \text{ me/t} \quad 2 = 18,18\%$$

$$2 \text{ me/t} \quad 3 = 27,27\%$$

$$3 \text{ me/t} \quad 2 = 18,18\%$$

$$4 \text{ me/t} \quad 1 = 9,09\%$$

$$5 \text{ me/t} \quad 0 = 0,00\%$$

$$6 \text{ me/t} \quad 3 = 27,27\%$$

Minden hosszúsági csoportban kiszámítottam a tényleges zsúfoltsági mutatót (Z_t) és az elvi mutatót (Z_e), a kettő hányadából pedig a kihasználtsági fokot (K).

A 3/3 csoportban

$$Z_t = 1,95 \text{ me/t}$$

$$Z_e = 2,00 \text{ me/t}$$

$$K = 97\%$$

A 4/4 csoportban

$$Z_t = 2,57 \text{ me/t}$$

$$Z_e = 2,50 \text{ me/t}$$

$$K = 102\%$$

Az 5/5 csoportban

$$Z_t = 2,94 \text{ me/t}$$

$$Z_e = 3,00 \text{ me/t}$$

$$K = 98\%$$

A 6/6 csoportban

$$Z_t = 3,27 \text{ me/t}$$

$$Z_e = 3,50 \text{ me/t}$$

$$K = 93\%$$

Az egyes mondathosszúsági csoportokra kiszámított tényleges zsúfoltsági mutatókról megállapíthatjuk, hogy ezek általában az elvi mutató alatt maradnak, szemben a *Herbarivm* és az *Encyclopaedia* szövegével, amelyben a tényleges zsúfoltsági mutató

általában az elvi mutató fölé emelkedik. Mindebből arra következtethetünk, hogy az érvelő szövegtípus, tehát a *Pax Corporis* szövege él leginkább a mondategészek apróbb tömbökre bontásával.

Ha összesítem a tömböket a korpusz egészére, a következő megoszlást kapom:

	1 me/t	2 me/t	3 me/t	4 me/t	5 me/t	6 me/t
szám	30	27	20	11	6	3
%	30,92	27,83	20,61	11,34	6,18	3,09

A korpusz tömbösödhető mondategészeiből alkotott összes zsúfoltsági mutató a Z_k , amely a szövegegység egészét jellemzi, ebből megadható:

$$Z_{kt} = 2,43 \text{ me/t}$$

$$Z_{ke} = 2,49 \text{ me/t}$$

$$K = 97\%$$

A szövegegység egészére vetítve is hasonló tehát a helyzet. A *Herbarivm* és az *Encyclopaedia* szövegegységével szemben itt a tömbökben előforduló mondategységek számának növekedésével csökken az előfordulási arányuk. Tehát a *Pax Corporis* mondategészei több apróbb tömbre tagolódnak, amelyek így kevés mondategységet foglalnak magukba.

A szövegegység egészét jellemző zsúfoltsági mutató is hasonló eredményt tükröz. Az egy tömbre eső tényleges mondategységek száma csak a *Pax Corporis*-ban marad az elvi mutató alatt (2,43 me/t). Mindez azt bizonyítja, hogy az érvelő szövegtípus él leginkább az összeszerkesztés tömbök által nyújtott lehetőségével is. Ezzel biztosítja, hogy az egyes gondolategységek szorosabban egymáshoz kapcsolódjanak, és így hathatósabban járuljanak hozzá az érvelő stratégia sikeréhez.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a mondategységek hogyan kapcsolódnak egymáshoz. A mennyiségi vizsgálat során a bonyolultsági mutatót számítottam ki: $B = 2,40$. Ez azt jelenti, hogy a kapcsolások száma kiugróan magasabb, mint a *Herbarivm* és az *Encyclopaedia* szövegegységében. A számok mögé nézve tehát elmondható, hogy a bonyolultság nagyobb foka nem véletlenül jellemzi a *bonyolultabb* szövegtípust, az érvelőt. Az értékek arra utalnak, hogy ebben a szövegtípusban a nagyobb szerkesztettségű, több kapcsolást rejtő mondategészeknek nagyobb a súlya.

Minőségüket tekintve is osztályozom a kapcsolásformákat: mellérendelőkre és alárendelőkre. A következő összegező táblázat a mellérendelő kapcsolásoknak az alárendelő kapcsolásokhoz viszonyított részesedését százalékosan adja minden egyes mondat hosszúsági csoportban:

2/2	3/3	4/4	5/5	6/6
19,23%	34,42%	33,84%	34,00%	0,00%

Egybevetve a másik két szöveggel, elmondható, hogy a mellérendelő kapcsolások részesedési aránya a *Pax Corporis*-ban a legkisebb. Ebben a szövegben tehát a bonyolultabb forma, a szigorú grammatikai szerkesztést igénylő alárendelő kapcsolat van túlsúlyban. Ez biztosítja tehát az érvelő szövegben a mondategységek szoros grammatikai összeszerkesztettségét.

A tipikus mellérendelő, illetőleg alárendelő kapcsolatfajták szemléltetésére kiszámítottam a szövegegység egészére a mellé- és az alárendelő kapcsolatformák részesedési arányát:

Mellérendelő	Kapcsolatos	54,54%
	Ellentétes	36,36%
	Választó	1,01%
	Magyarázó	0,00%
	Következtető	8,08%
Alárendelő	Állítmányi	0,00%
	Alanyi	17,02%
	Tárgyi	5,31%
	Határozói	60,10%
	Jelzői	17,55%

A mellérendelő kapcsolatformákra figyelve megállapítható, hogy ebben a szövegegységben is a kapcsolatos viszony a leggyakoribb, de jóval kisebb a részaránya, mint a *Herbarivm*-ban, ahol 68,68%-ban, vagy az *Encyclopaediá*-ban, amelyben 72,7%-ban szerepel.

Kiugróan magas viszont a *Pax Corporis* szövegében az ellentétes kapcsolat. Itt szintén a sajátos közléshelyzet, az írói szándék alakítja ki az érvelés stratégiájának megfelelő mondatépítkezést: az érvek mellé ugyanis szükségszerűen ellenérveket is fel kell sorakoztatni, hogy a közlő a befogadót meggyőzze bizonyos állítások helyességéről, jogosságáról. Például:

Így példának okáért gyakorta a pestisben a hévség nem nagy, csak gyenge, de azonban rettenetes a szomjúság a betegen... Ellenben némelyek a pestisben, noha rettenetes hévségben vannak, mégis nem kívánják az italt... (203).

Ami az alárendelő mondatkapcsolásokat illeti, a legkiugróbb a határozói mellékmondatok előfordulási aránya. Ez egyébként a *Herbarivm* szövegegységét is jellemezte. De míg a *Herbarivm*-ban a feltételes árnyalatú időhatározói mellékmondat fordul elő a leggyakrabban, a *Pax Corporis*-ban az okhatározói mellékmondat a leggyakoribb, ami szintén az érvelő szövegtípus sajátos jellegéből következik. Például:

Kiváltképpen pedig az ételben, italban a pestises idő igen nagy mértékletességet kíván, mert a testben a mértéktelenségtől bővölködő cruditas, nyers nedvesség igen hamar megrothad, és a dögnek taplót szolgáltat (208).

A közlőnek a szöveghez társított háttérfeltevései közül a befogadó magatartására irányuló szándéka szempontjából a *Pax Corporis*, akárcsak az *Encyclopaedia* szövege, túlnyomóan kijelentő mondatokból épül, hiszen a közlő célja az, hogy a befogadó (olvasó) tudomásul vegyen, megértsen valamit.

4. A tudományos stílus a késő barokk korban

4.1. Művelődéstörténeti áttekintés

A barokk utolsó periódusában¹⁴ a tudományos és kulturális törekvések legfőbb letéteményese a laicizálódó egyházi értelmiség lett. Az eddig kizárólag egyházi kézen levő iskolázás ezekben az évtizedekben fejlődött állami irányítás alatt álló közoktatásüggé. Sor került a nagyszombati egyetem bölcsészeti (1753) és jogi (1760) karának átszervezésére is. Selmechányán bányászati akadémiát állítottak fel 1770-ben. Ekkor került sor az egyetem orvosi karának (1769) és mezőgazdasági tanszékének a megszervezésére is. A jezsuita rendet feloszlatták (1773), s ezzel a jezsuita iskolák és a nagyszombati egyetem állami kezelésbe került. Ezek az intézkedések a tudományos életben is már a barokk letűntét, s egy új korszak kezdetét jelzik.

A barokk hanyatlását s az új korszak előkészítését jelzi az értelmiség tudományos és irodalmi munkássága is. Bár e réteg írói még nem mindig tettek különbséget a tudományos és szépirodalmi tevékenység között, és személyi tekintetben sem különültek még el mereven tudósok és írók, a gyakorlatban azonban a két munkaterület mégis már kezd elkülönülni egymástól. A természettudományi ismeretek elmélyítése és a történetírásba bevonuló kritikai módszer ugyanis felbomlasztotta a vallásosság-

nak alárendelt barokk enciklopédizmust, betetőzve a szaktudományoknak az önállósodását. A tudós-írók azelőtt minden magasabb iskolát végzett ember számára írták szakismereteket közvetítő műveiket, most azonban végbement szaktudomány és ismeretterjesztés elkülönülése, a szakembereknek szánt tudományos értekezéseket, összefoglalásokat fejlett segédeszközök igénybevételével, terjedelmes bizonyító anyaggal ellátva, az irodalmias előadást mellőzve írták meg. A művelt közönség részére írt ismeretterjesztő munkák viszont továbbra is az érdekes és élvezetes olvasmány formáját öltötték magukra.

Az ismeretterjesztő művek nagy része ugyan már magyar nyelvű, az értelmiségi élet belső ügyének tekintett tudományos irodalom viszont még mindig túlnyomórészt latin maradt.

A XVIII. század közepén a történész jezsuiták szakszerű, tudományos történetíró iskolává szerveződtek. A jezsuita történetírói iskola legkiemelkedőbb alakja Pray György (1723-1801) volt.

4.2. Magyar nyelvű tudományos művek szövegstilisztikai jellemzése

A késő barokk évtizedek kiemelkedő magyar tudósa Bod Péter, akinek munkásságában a protestánsok 1700 körül kibontakozó egyház- és irodalomtörténeti irányzata teljeseedett ki. Tudományos munkássága rendkívül sokoldalú: a teológiát, egyházjogot, egyháztörténetet, államismeretet, nyelvtudományt és irodalomtörténetet is felölelte.

Legjelentősebb alkotása magyar nyelvű írói lexikona, a több mint 500 író ismeretető *Magyar Athenasa*, amely 1766-os jelzéssel (valójában 1767-ben) Szebenben jelent meg. A mű jelentőségéhez mérten külön fejezetben foglalkozom vele.

Az irodalmat oly közelről érintő nyelvészetben továbbra is a nyelvtanírás állt az érdeklődés előterében. Kimondottan gyakorlati célból készült a kor két magyar nyelvtana. Adami Mihály külföldieknek írta *Ausführliche und neuerländerte ungarische Sprachkunstjät* (Bécs 1760). Klein Efraim pedig nyelvtanában azt kívánta, hogy a latin helyett a magyart tanulják az iskolában, mert ennek több hasznát látják az életben. Műve *Specimen enucleationis grammaticae Hungaricae* címen jelent meg (Pozsony-Kassa, 1776).

A szakszerű kutatás kibontakozásával egyidejűleg indult meg a nemesi olvasóközönségnek szánt tudományos ismeretterjesztő irodalom fejlődése. Ezek szerzői, hogy írásaikat tetszetőssé, olvasmányossá tegyék, a szerkesztésben szépirodalmias eszközöket használtak. E művek nyelve többnyire magyar.

Földrajzi ismeretterjesztő művet ad ki Hübner János: *A geográfiai tudománynak első kezdete* címmel (Halle, 1749). Az olvasóhoz írt előszóban elsősorban a geográfiai

tudománynak hasznosságát domborítja ki. *Kötelesek vagyunk a mi esméretünket, amennyire lehet, tökéletesebbé tenni, mert senki sem olvashatja haszonnal a históriát, ha annak előtte az országokról, tartományokról és városokról semmit nem hallott...* (3) – írja. A könyv világföldrajz, amelyben a világ országairól és azok nevezetesebb városairól ír. A mű szövege kérdés-felelet formájában épül. Többnyire rövid kérdések és rövid feleletek találhatóak benne. A hosszabb szövegrészek leíró jellegűek. Például:

Hála (in Sachsen) nem ezen hertzezségben vagyon ugyan hanem Mismiában de még is ide tartozik. A' melly egy régi és lakosokkal gazdag város a' Szála mellett. Ebben nevezetes az 1604-dikben fundáltatott Lutherana Akadémia, a' Reformátusok Oskolája, (mellyet Deákul neveznek Gymnasium illustre) az Orphanotrophium (N. Waisenhaus) a' Glaucha nevéű Külső-városban és a' városban úgy a' városon kívül lévő Só-Főzők... (216).

Földrajzi ismeretterjesztő művet írt Bertalanffy Pál is *Világnak kétféle rövid ismérete* címmel (Nagyszombat, 1757). Amint a cím is jelzi, világföldrajz. Először, vagyis az első könyvben *minden ég- és földbéli dolgok... az ő nemek és rendek szerint röviden fognak megmagyaráztatni* (4) – mondja a szerző. Másodsor, tehát a következő négy könyvben az akkor ismert négy kontinens országait mutatja be. Az anyagot a legkülönbözőbb könyvekből szedte össze, s adta ki. Bertalanffy közérthetően és olvasmányos formában fogalmaz. Néhol rövid történetet is beiktat a szövegbe. Leíró és érvelő szövegrészeket találunk a műben. A gyakoribb, természetesen, a leíró szöveg. Például:

Europa legkissebb, de egyetemben legnemesebb része a' világnak, mert a' szép várak és városok, a' különbféle tudományok és mesterségek, a' vitézség, a' keresztyén vallás és abban a' különb-különbféle Egyházi méltóságok, s templomok igen nemesítik azt. A' nevének szarmazattya Europus Sicioniai Királytól vagyon, vagy a' mint mások vélik, Agenertől, mellyet Jupiter bikává változtatván, buja szerelmére elragadtott légyen. Európának a' hossza Lusitaniától fogván Moskviának V. Moszkva országnak Obius nevű folyó vizéig 900 Német mérföld, a' széle... 550 Német mérföld... (229-230).

Szintén világföldrajzot ad ki Vetsei P. István: *Magyar geográfia* címmel (Nagykároly, 1757). Az alcím pontosítja a mű témáját: *Az az az egész világ négy részeinek rövid leírása*. Tehát az akkor ismert négy kontinensnek: Európának, Ázsiának, Afrikának és Amerikának, valamint a bennük levő sokféle országnak, nemzetségeknek, azok eredetének, természetének és nevezetesebb szokásainak, vallásainak, királyainak bemutatását tartalmazza. A szöveget viszonylag tárgyilagos, mértéktartó előadásmód jellemzi. Szövegépítkezési módja leíró jellegű.

Az orvostudomány a viszonylag fejlett, önállósult és régi hagyományokkal rendelkező diszciplínák közé tartozik. Pataki Sámuel mint a gróf Teleki család udvari orvosa vívott ki nevet magának. Latin orvosi és botanikai munkákat írt. A magyar nyelvű népszerű orvosi irodalom azonban, amely a XVII. század végén Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis*ával jelentkezett, egy nemzedéknyi hallgatás után kelt új életre. Sopronban, Győrben, Budán egész sor ilyen felvilágosító jellegű, népszerű magyar orvosi kiadvány jelenik meg.

A sort Neuhold János, Nógrád megye, majd Komárom megye főorvosa kezdte meg a himlős, kanyarós gyermekek gyógyításáról közzétett *Fundamentumos oktatás* (Sopron, 1736) című könyvével. A mű elsősorban gyakorlati tanácsokkal látja el a két közönséges betegségben szenvedőket. A szerző saját vallomása szerint, művét mások fordították, ő elsősorban saját orvosi tapasztalataival egészítette ki. Könyvét a széles olvasóközönségnek szánta, ez is magyarázza közérthető, egyszerű fogalmazásmódját. Elsősorban javaslatokat, gyógymódokat tartalmaz, s így fő szövegepítkezési módja tanácsoló jellegű. Például:

A szobát és ágyat a' mi illeti, se hidegen, se melegen nem köll tartani, mert a' külső nagy melegség által a' vér szokásán kívül kezd buzogni, és mivel az illetén mód nélkül való mozgás által a' testnek inas és húsos részei szükségképpen összevazottatnak... A'ki azért az ő patziensének javát keresi, távoztassa mind a' szobának fölöttébb való melegségét, mind a' meleg tollas ágyat, mert ez szintén annyi, mint ha olajt töltene a' tűzbe. Ezen példa szerint a' patzienseket bizvást, ha tsak erejek engedi, könnyű ruhában öltözve, jól temperált szobában, az az, amely sem hideg, sem meleg, szabadon ide s tova lehet jártatni mind addig, míg az himlő rajtok kijön... (10-12).

Gömöry Dávid győri orvos *A pestisről való orvosi tanácslás* (Győr, 1739) címen jelentet meg népszerűsítő művet, amely segítségével: *ki-ki okos értelmének és az orvostudomány fundamentomának útmutatása szerint magának mind az egészséges testnek mególtalmazásában, mind pedig az dögletes Nyavalyában önnön maga orvosa lehet* – írja az alcímben. A szerzőt, amint az előszóból megtudjuk, a tanácsadás szükséges mivolta és a felebaráti szeretet vezérelte ezen Pestistől oltalmazó és orvosló tanácsadásnak kibocsátására. A mű első részében a pestis természetéről és eredetéről ír, majd pedig hasznos tanácsokkal fordul a széles olvasóközönség felé. Előadásmódja egyszerű, közérthető. A mű első része leíró jellegű, a második része pedig, amely jóval terjedelmesebb, tanácsoló, akárcsak a *Fundamentumos oktatás*.

Maróthy György írja meg az első iskolai számtankönyvet: *Arithmetica, vagy a számvetésnek mestersége* címmel (Debrecen, 1743). A szerző az előljáró beszédben fejti ki, hogy eredeti szándéka szerint az addig ismert magyar nyelvű aritmetikákat szerette volna megjobbítva kinyomtatni. Minthogy a legjobbnak tartott 1591-es

kolozsvári kiadáson is elég sokat kellett volna változtatnia, inkább teljesen újat ír. Művét a nagyközönségnek szánja, ezért fogalmazásmódja közérthető, pontos. Elsősorban tanácsoló szövegrészekből épül, de érvelő szövegeket is találunk benne. Tanácsoló példaul:

A' két szám közzül a' nagyobbikat, s több betűből állót ird le igazán. E' léssen, a' sokszorozni való, vagy Felső. A másikat ird-alá: még pedig jobb itt-is az egyest az egyes alá, a tízest a tízes alá, 's a' t. E Másik szám léssen a Sokszorizó. E két szám alatt vonj lineát.

Vedd fel a' sokszorozót, ha tsak egy betűből áll: ha pedig több betűből áll, vedd fel annak egyes betűjét tsak magát, és azzal sokszorozó a' felsőnek egyes betűjét... (56).

Miskoltzy Ferenc a szerzője az első magyar nyelvű sebészeti könyvnek. Címe: *Manuale chirurgicum* (Győr, 1742). Az olvasóhoz írt ajánlásból tudjuk meg, hogy a szerző az ő hazafiai közül ritkán tapasztalt még olyaténokat, akik az *chirurgiai mester-ségben írások által mutatták volna magokat* (Ajánlás). Tulajdonképpen ez indította arra, hogy könyvét megírja, és kiadja, hiszen ilyen könyv szükséges voltát és nagy hasznát látja. A mű megírásakor egy németországi híres sebész könyvét vette alapul, de más latin nyelvű műveket is felhasznált. Az első rész rövid kis anatómia, ezt követik az égi jegyekről, a dagadásokról, a friss sebekről, a kelevényekről, a csontok kifordulásáról és töréséről írt részek. Világos, tömör fogalmazásmód jellemzi. A mű kérdés-felelet formájában épül. Rövid kérdések és rövid feleletek váltogatják egymást. A hosszabb szövegrészek tartalmuktól függően leíró, elbeszélő és tanácsoló típusúak. De a leíró szövegtípus a gyakoribb. Példaul:

Miképpen osztattatnak-el az Ember testiben ezen vér-erek?

Ezeknek osztása eképpen következik. Először az öreg üres ér, melly az Májnak felső részébül származik, azontúl két nagy és különböző ágra oszlik, mellyek közzül a' kisebbik ág szolgál az felső részekre. Ez már illy formán oszlik: először, mihehlyt az által rekesztő hártját éri, tehát két-felé ágozik és sok apró erekkel kiterjed, azokat a' Mediastinum és Pericardiummal közölvén. Mihehlyt a' szívhez ér öszve köti magát, és formál leg-ottan egy szép eret, melly a' szívet az ő ágaival körös-körül bérekeszti, melly-is azért hivattatik Corona érnék... Az második ér mégyen az Vállon által, és az karon a' könyökig, és az ő eredetinel el-terjeszkedik egynihány ágokra... (37-38)

A magyar nyelvű történelemkönyvek sorát Csatári János *Magyarország históriájának rövid summája* (Halle, 1749) című műve szaporítja. A mű fogalmazásmódja színes, olvasmányos. A szövegszerkezete pedig a többi történelmi tárgyú műhöz hasonlóan elbeszélő jellegű.

Molnár János *A régi jeles épületekről* (Nagyszombat, 1760) című műve az első magyar régiségtan, vagy művészettörténet, amelyben a régi világ jeles épületeit mutatja be a világ kezdetétől a Római Birodalomig. Az Ajánló levélben írja: *elvezetem, ha ki velem tartani méltóztatik, ...ujjal mutatok a régi világnak roppant épületeire, előadok mindent, valamint a válogatott alkotmányok között szebbnek s jelesebbnek ítélek lenni világ kezdetétől fogva egész a Római birodalomig (XXI)*. Előadásmódja olvasmányos, lebilincselő. Szövegeépítkezése túlnyomórészt elbeszélő jellegű.

Az első önálló könyvként megjelent magyar nyelvű filozófia Sartori Bernárd *Magyar nyelven filozofia* című műve, amely Egerben jelent meg 1772-ben. A szerző művét híres bölcselek előadásából szerkesztette egybe. A filozófiának három témakörét különíti el: az első a logika, amely a helyes okoskodásnak módjait fogalmazza meg, a második a metafizika, *azaz a lelkekről való tudomány*, a harmadik pedig a fizika, *azaz a természeti dolgokról való tudomány*. A mű szövege didaktikus felépítésű. Valamennyi fejezet a következő sémára épül:

Feljegyzés:

Végzés:

Bizonyítatik az első rész:

Bizonyítatik a második rész:

Ellenvetés az első részre:

Felelek, tagadom a következőt:

Második ellenvetés:

Felelek, tagadom az első részt:

Harmadik ellenvetés:

Felelek:

A szövegrészek szerkezeti szempontból főként érvelőek. Például:

Háromféle képpen végeztetik az értés: Először képzéssel, midőn tudni-illik az ész, vagy maga igazgatásából, vagy az érzékenységnek szolgálattya által valamely dolgot maga eleibe állít, és azokat megvizsgálja, ebből származnak az észben azon dolgoknak sok-féle jelen-való képei, vagyis azokról a' sok-féle gondolkodások, s képzések. Második munkálkodása a' léleknek az ítélet midőn az ész magában ábrázoltatott különbéle dolgoknak képeit egymással összevetvén azokról ítéletet téssen... Harmadik munkálkodása az okoskodás... (83).

4.3. Bod Péter: *Magyar Athenas*

4.3.1. Szövegpragmatikai elemzés

1. A késő barokk évtizedek legnagyobb magyar tudósa Bod Péter (1712-1769) volt.¹⁵ Szenczi Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc példájára elsősorban a kulturális hagyatékok tanulmányozására és gyűjtésére szentelte életét. Ebből a célból páratlan gyűjtőmunkát végzett. Túl is haladt valamennyi elődjén, és közvetlenül előkészítette Aranka Györgynek és társainak, a felvilágosodás vezetőinek fellépését. Tudós társaság felállításának sürgetésével szintén a következő korszak fontos törekvéseinek az előfutára lett.

Tudományos munkássága rendkívül sokoldalú: a teológiát, az államismeretet, a történelmet, a nyelvtudományt és az irodalomtörténetet egyaránt felölelte. Bod tudományos munkájának szerves részét alkotta – Szenczi Molnár, Apáczai Csere és Pápai Páriz erőfeszítéseire hasonlóan – a magyar nyelv művelésére, fejlesztésére való törekvés. Saját tapasztalatából tudta, hogy a magyar szókinccs nem elégséges minden fogalom, kifejezésére. Ezért elismerően adózott a *boldog emlékezetű Apáczai Csere János fáradtságának, aki majd mindenféle tudományokhoz tartozó szókat magyarul adott elő, melyben ötlet vagy senki, vagy igen kevesen követték. Az általa javasolt társaságnak egyik feladatául éppen Apáczai kezdeményezésének folytatását szánta, valamint egy új magyar nyelvtan kidolgozását. Bár e tervek nem váltak valóra, Bod saját erejéből legalább annyit tett, hogy megújította és kibővítette Pápai Páriz Ferenc szótárát (Szeben, 1767).*

Munkásságának legfontosabb ága az irodalomtörténet. Az elődök – Czvittinger, Bél – útján haladt tovább, irodalmi és könyvészeti adatait azonban saját széles körű gyűjtéséből, első kézből vette. Alapul szolgált ehhez Bethlen Kata könyvtára, amelyről ő készített jegyzékeket (1747-1752), majd Ráday Gedeon gyűjteménye, amelynek fejlesztésében szintén segédkezett. Könyvészeti ismereteit először *A Biblia históriájában* hasznosította. Ennek utolsó fejezetében a magyar bibliafordítások és kiadások történetét dolgozta fel. A literatúratörténet körébe vágnak azok a kiadványai, amelyekben forrásértékű szövegeket bocsátott közre. *A Hungarus tymbaules* (Nagyenyed, 1764), füzetében epitáfiumokat gyűjtött össze, hogy emléket állítson velük a régi magyar irodalmi érdemeknek. A közölt szövegek legnagyobb része verses epigramma.

Előmunkálata során külön is megírta egy sor régi, neves író, így Balsaráti Vitus János, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Pápai Páriz Ferenc életét. E kisebb gyűjtései, kiadványai azonban mind csak előmunkálatai nagy irodalomtörténeti vállalkozásának, melynek tervéről első ízben egy 1753-ban írt levele értesít. E tervek szerint még Erdélyre korlátozta volna kutatásait. A terv azonban tartalmilag egyre bővült, Erdély helyett már Magyarországot és az egész literatúrát felölelte abban a

kézíratos változatban, amelyre végül ráépült a végső kidolgozás: az első magyar nyelvű írói lexikon, a *Magyar Athenas* (1766), több mint 500 magyar író életének és munkáinak, egyebek közt olyan, azóta elveszett könyveknek ismertetésével, amelyeket ma már csak innen ismerünk. Bod Péter kifejti a tudomány és az irodalom szükségességét. Szerinte az ország viszonylagos elmaradottsága nem érzéketlenségből, hanem pusztító háborúkból, vagyis külső csapásokból következett. Az is igaz, hogy más változatban a korai munkáiban felbukkant legendákat is előadja arról, hogy már időszámításunk előtt is volt hun-magyar írásos emlék, csak éppen elpusztult.

A bővülés azzal is együtt jár, hogy az egyházi alapfelfogás mellett a világi és a nemzeti szempontok is szerepet kapnak. De ez még nem a felvilágosodás. A historia literaria műfaja, amelyet az előszó kimondva is képvisel, a régi még, bár itt ér arra a pontra, amely után már felbomlása és differenciálódása következik. A szerző maga is még az egyház ortodox hagyományán belül él, ha azon túl is tekint, és ha tudomásul is veszi, hogy Wolf filozófiája kezd az erdélyi kollégiumokban szintén az első helyre kerülni. Felekezeti elfogultsága is sok helyt szembetűnő. A polgári felfogás szempontjából Bod régiesebb, mint Rotarides húsz évvel korábban, de a jövőnek mégis közvetlenebb előkészítője a korabeli feltételek között. A felvilágosodás fő változatát ugyanis Magyarországon nem a polgárság, hanem a magyar nemesség alakította ki. Bod e lassúbb, de szélesebb úton ért el addig a pontig, amely után a nemesi felvilágosodás következett.

A mű teljes címe: *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós embereknek, nevezetesebben, akik valami világ eleiben bocsátott írások által esmértekké lettek, s jó emlékezeteket fennhagyták, Históriaijuk, melyet sok esztendőök alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybe-szedetetett, és az mostan élőknek, s ez után következőknek tanuságokra, s jóra való felserkentésekre közönségessé tett Bod Péter.*

A címlap alján pedig a nyomtatás éve áll: *Nyomtattatott 1766-dik esztendőben.*

A cím megválasztásában egy hasonló fogalmazású belga írói lexikon címlapja (1628) lebegett szeme előtt, az *Athenaeből* képzett *Athenas* (= egyetemi város) az egész ország tudós világát akarja jelenteni.

A címlap hátsó felén egy Plinius és egy Horatius idézet található. A Plinius idézet magyarra is fordítja: *Minthogy nem adatott nekünk, hogy sokáig éljünk, hagyjunk valamit, mellyel megbizonyítsuk, hogy élünk.* (Libr. III. Epist. VII.)

Az író szándéka, problémamegoldó stratégiája szempontjából a *Magyar Athenas* szövege elbeszélő típusú.

4.3.2. Szövegszemantikai elemzés

Témáját tekintve a *Magyar Athenas* több részre oszlik. Művét előszó vezet be, melyben részletesen kifejti, hogy milyen céllal készítette az *Athenast*: *Arra a végre intéztetett ez az írás, hogy... az előtt élt tudós embereket, kivált akik valami világra bocsátott munkájuk által emlékezeteket fennhagyták, régi eltakartatot, megavult hamvokból megelevenítse, és újonnan világra hozza.*

Az előszóban pontosan megjelöli, hogy csupán a XVI. és XVII. századi írókat vette be lexikonába: *Előszámláltatnak itt azok a' tudósok bővöbben, akik a XVI. és XVII-dik században éltenek. Azok is nem mindenek, hanem többire tsak azok, kik valami írásokban emlékezeteket fenn-hagyták. De még azok sem mindenek, hanem akiknek írásaik és írásaikban emlékezetek előfordultanak. Említetnek olyanok is, de kevesen, kiknek írásaik nem fordulnak elő, de jó emlékezetek fenn maradt (7).* Az írói és tudományos tevékenység XVIII. századi felgyorsulását jól szemlélteti Bod Péternek az a megállapítása, miszerint *kevesen vagyunk ugyan, akik itt megjelenhetnek: mivel csak ötven esztendőnek elfolyások alatt is többen éltenek, mint ezek mindnyájan, akik itt előszámláltatnak (7).*

Vallása miatt nem hagyott ki senkit a lexikonból, csak ha ő nem olvasott vagy halott róluk.

Ugyancsak az előszóban tesz említést arról, hogy bár igyekezett tiszta magyarsággal megfogalmazni művét, óhatatlanul is bekerültek olyan latin szavak, amelyeket akkor természetszerűleg használtak: *Ebben a könyvben sok Deák szók és Deák nyelven írott dolgok elegyedtek, de azt el nem távoztathattam, mint hogy a magyar beszéd közéd sok Deák szókat elegyítenének, melyek idővel megmagyarosodnak. Sőt sokan magyar könyveknek Deák titulusokat írtanak (8).*

Az előszót azzal a szép gondolattal zárja, hogy *miként a vitézek hosszú álló fegyverekkel, a bölcsök okos tanácsokkal, ő írói pennájával kívánt felebarátai és hazája javára és hasznára cselekedni.*

Az előszó után következnek betűrendben az írói életrajzok. Az írók neve nagy betűvel szedve kerül cím nélkül a róluk szóló szövegrész első sorának elejére. Tematikai szempontból tehát egy íróról szóló szövegrész alkot önálló egységet. A mű tehát annyi altémára tagolódik, ahány íróról beszámol. Ezek az írói portrék azonban elég változatosak. Van akiről gazdag életrajzi adatokat közöl előbb, másokról csupán egy-két életrajzi adatot említ meg, majd a tudományos vagy írói munkásságát taglalja, és felsorolja megjelent műveit. Természetes tehát, hogy az egyes írókról szóló szövegrészek terjedelme sem egyforma. Vannak néhány soros, de vannak néhány lapnyi szövegrészek is. A terjedelem nyilván értékítéletet is tükröz. A jelentősebb, gazdag tudományos és írói munkával rendelkezőknek sokkal nagyobb teret is szentel. De ez nem minden esetben van így. Közrejátszhatott itt a felhasznált forrásanyag is. Mun-

kájának megbízhatóságát szavatolja, hogy a szerző csak azokat az írókat vette fel lexikonába, akiről maga olvasott, és működésükről tulajdon szemével győződött meg, és csak azt közölte róluk, amit biztosan tudott. Nem véletlen tehát, hogy Apáczai Csere Jánosról, Pápai Páriz Ferencről, akiről már előtanulmányokat is készített, sokkal részletesebben ír.

Bod értékítéleteit nemcsak a terjedelem jelzi, hanem az a változatos megfogalmazásmód, ahogy ír egyik-másik íróról. A teljesen közömbös hangú megfogalmazásoktól a lelkes hangú, csupa szuperlatívuszokban fogalmazó írásokig terjed a skála.

A lexikon végén két mutatót találunk. Az első címe: *Magyar könyvek, melyek bizonyos materiákból írtak és adattak világra*. Ebben tematikusan csoportosítva sorolja fel az addig írt magyar nyelvű könyveket (természetesen a fordításokat is). Érdekes azonban, hogy a vallásos témájú könyvek mellett csak az orvosi könyveket sorolja fel külön csoportban, szám szerint tizenegyet.

A második mutató, amelynek címe is *Mutató tábla*, betűrendben tartalmazza azoknak az íróknak a nevét, akik lexikonában megtalálhatók, s a név mellett a lapszámot tünteti fel, amelyen az illető íróról ír.

4.3.3. Szövegszintaktikai elemzés

Mínthogy az író szándéka, problémamegoldó stratégiája szempontjából a *Magyar Athenas* szövege elbeszélő típusú, a továbbiakban vázolom ennek a szövegtípusnak a szerkezetét. Az elbeszélés, akárcsak a leírás, tanácsolás, érvelés, sajátos kommunikációs törekvés, amelynek során a közlő bizonyos események helyi és időbeli egymásutánját beszéli el. Ezért a szöveg szerkezeti felépülését egy sajátos helyi és idői viszonyítás biztosítja.¹⁶ Az eseményeknek ezt a térbeli összefüggését, időbeli egymásutánját a kötőszók, igeidők, a szórend és a mondatrend is jelzi, de elsősorban a hely- és időhatározók. Mégpedig az egyes fejezetek szerkezeti vázát éppen ezek a határozók alkotják. Példaként idézek egy részt az Apáczairól szóló fejezetből:

Erdélybe visszahívattatván Belgyiomból a' Fejérvári híres Kollégyiomban az akkori szokás szerint tétetett Collaboratornak. 1653-dik esztendő novemberében orált az Bölcsességről a' tudományoknak hasznos voltáról, a' nyelveknek szükségéről... Végre Keresztúri Pál fél apostoli ember a' fejedelemnek ezelőtt tanítója és igen kedves embere, ki Apáczait igen szerette szép tudományáért, azt javallotta, tegyék a Kolozs-vári Oskolába mesternek, s úgy lett. Mikor oda bévitetett, perorált az oskoláknak igen nagy szükségéről és annak okairól... Itt mindjárt tanítani kezdette a theológiát, philosophiát, mathesist, jurisprudenciát... Adott ki ott egy Disputációt de Politica Ecclesiastica. 1658-dik eszt...

*Nemsokára az lengyelországi veszedelem miatt Erdély megháborodván sok nyomorúság következett, s ő is egészségének semmit nem kedveznén és szorgalmatos-
sággal nem tágítván, megholt száraz betegségben Kolozsváron 1659-dik eszt. Nem-
sokára gyámoltalanságra maradt Belga boldogtalan felesége is gyermekeivel együtt
elhaltanak... (13-14)*

A szövegrész váza a következő:

1653-DIK ESZTENDŐ... VÉGRE... MIKOR... ITT... OTT... NEMSOKÁRA...
1659-DIK ESZT... NEMSOKÁRA.

A Bethlen Miklósról szóló fejezet (39. l.) váza pedig a következő:

MÉG GYERMEKKORÁBAN... MINDENKORON... 1662-DIK ESZT.... 1667-
DIK ESZT.... AKKOR... OTT... MINDJÁRT... NEMSOKÁRA... AZUTÁN... A
VESZEDELEM UTÁN.

Ezen túlmenően a tanácsoló szöveghez hasonlóan az elbeszélő szövegtípust is a közlési szándéknak megfelelő tartalmi relációk fogják egybe, amelyek a továbbiakban bemutatott modell formájában írhatók föl.

Az elbeszélő szövegeknek ilyen tartalmi relációkra bontását több szövegvizsgáló is elvégezte. Elsőként Propp (1928) a húszas évek közepén orosz varázsmeséket abból a szempontból vizsgált, hogy a meséknek mik az állandó (invariáns) elemei, s hogy az egyes mesék ezekből milyen általános elvek alapján szerveződnek együvé. A vizsgálat eredményeképpen megállapította, hogy a személyek nevei és jellemző vonásai változnak, cselekedeteik viszont változatlanok, ezért ez utóbbiakat funkcióknak nevezte el. Ebből levonta a következtetést, hogy különféle mesék gyakran ugyanazt a cselekvést tulajdonítják az esetenként változó szereplőknek. A szereplők funkciói tehát változatlanok, ezért Propp ezeket tekintette a varázsmesék invariáns alkotóelemeinek. Ilyen funkció például: az eltávozás, a tilalom és ennek megszegése, a károkozó kémkedése, híradás a hősről, cselvetés és kézrejtés, károkozás, útnak indulás, a varázsszerek megszerzése stb.

Lévi-Strauss (1958) és Greimas (1966) hasonló elemzési módszert dolgozott ki, de ők csökkentették a Propptól megállapított funkciók számát.

Ilyen állandó funkciókat a *Magyar Athenas* egy-egy íróról szóló szövegrészeiben is felfedezhetünk:

AZ ÍRÓ SZÜLETÉSE – TANULMÁNYAI – ELHELYEZKEDÉSE – IRODALMI VAGY TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA – MŰVEINEK FELSOROLÁSA.

Van Dijk (1976) az elbeszélő szövegek szerkezetét a cselekvéslogika segítségével elemezte. Ilyen alapokra helyezkedve az elbeszélő szövegek legfőbb jellemvonásának ő is azt tartja, hogy bennük a szereplő személyek cselekvése áll előtérben. Az elbeszélő szöveg szerkezetében szerinte az első mozzanat az exozíció, vagyis a kezdeti állapot leírása, amely a lejátszódó események idejéről, helyéről, körülményeiről tájékoztatja az olvasót vagy hallgatót. A következő rész a komplikáció, vagyis a bonyodalom. Ennek során kerülnek felszínre azok az események, amelyek az eredeti állapot megváltozását idézték elő. Végül a befejező rész, e változás eredményét tárja elénk.

A *Magyar Athenas* egy-egy íróról szóló szövegegységben szintén elkülöníthetjük ezt a három részt. Az exozícióban mindig fény derül az író születési helyére, idejére, családi helyzetére, a komplikáció vagy bonyodalom során elénk tárulnak a gyermekkori évei, tanulmányai, irodalmi vagy tudományos munkássága, a befejező részben pedig tudomást szerzünk műveiről.

A mondat szerkezeti sajátosságok¹⁷ vizsgálata során megállapíthatjuk, hogy az egyes mondat hosszúsági csoportok előfordulási aránya a következő:

Csoport	Szám	Arány
1/1	31	32,62%
2/2	27	28,42%
3/3	14	14,73%
4/4	14	14,73%
5/5	3	3,15%
6/6	1	1,06%
7/7	4	4,21%
8/8	1	1,06%

A szerkesztetlen, vagyis az egytagú mondat egységek előfordulási aránya itt sem túl magas, majdnem akkora, mint az *Encyclopaediában* (33,67%) meg a *Herbarivmban* (34,51%). Az egyes mondat hosszúsági csoportok részesedési aránya az *Encyclopaedia* és a *Herbarivm* mondataihoz hasonlóan a mondat hosszúság növekedésével fokozatosan csökken. Tehát a *Magyar Athenas* mondat egységeinek összeszerkesztettsége nem magas. Ez kitűnik a szerkesztettségi mutató értékéből is, amely itt 2,52 me/m. Ez az érték is megközelíti az *Encyclopaediáét* (2,42 me/m), valamint a *Herbarivmét* (2,07 me/m). Tehát a leíró és a tanácsoló szövegtípushoz hasonlóan az elbeszélő szövegtípus is a kevésbé összeszerkesztett mondatépitkezést kedveli.

A tömbösödést és a zsúfoltsági mutatót vizsgálva mondat hosszúsági csoportonként a következő értékeket kapjuk:

A 3/3 csoportban

1 me/t 13 = 59,09%

2 me/t 3 = 36,36%

3 me/t 1 = 4,55%

A 4/4 csoportban

1 me/t 18 = 54,54%

2 me/t 8 = 24,24%

3 me/t 5 = 15,15%

4 me/t 2 = 6,07%

Az 5/5 csoportban

1 me/t 1 = 25%

2 me/t 0 = 0,00%

3 me/t 0 = 0,00%

4 me/t 1 = 25%

5 me/t 2 = 50%

A 6/6 csoportban

1 me/t 1 = 50%

2 me/t 0 = 0,00%

3 me/t 0 = 0,00%

4 me/t 0 = 0,00%

5 me/t 1 = 50%

6 me/t 0 = 0,00%

Minden hosszúsági csoportban kiszámítottam a tényleges zsúfoltsági mutatót (Z_t) és az elvi mutatót (Z_e), a kettő hányadosából pedig a kihasználtsági fokot (K).

A 3/3 csoportban

$Z_t = 1,45$ me/t

$Z_e = 2,00$ me/t

$K = 71,5\%$

A 4/4 csoportban

$Z_t = 1,75$ me/t

$Z_e = 2,50$ me/t

$K = 70\%$

Az 5/5 csoportban

$Z_t = 3,75$ me/t

$Z_e = 3,00$ me/t

$K = 125\%$

A 6/6 csoportban

$$Z_t = 3 \text{ me/t}$$

$$Z_e = 3,50 \text{ me/t}$$

$$K = 85\%$$

Ha összevetjük az egyes mondatösszeállításai csoportokra kiszámított tényleges zsúfoltsági mutatókat, megállapíthatjuk, hogy ezek az 5/5 csoport kivételével az elvi mutató alatt maradnak. Ebben már eltér a *Magyar Athenas* a *Herbarivm* és az *Encyclopaedia* szövegegységétől, ahol a tényleges zsúfoltsági mutató általában az elvi mutató fölé emelkedik. Megegyezik viszont a *Pax Corporis* szövegegységének mondat szerkezeti sajátosságával. Tehát az érvelő szövegtípushoz hasonlóan az elbeszélő szövegtípus is gyakran él a mondatösszeállítások apróbb tömbökre bontásával.

Ha összesítjük a tömböket a szövegegység egészére, a következő képet kapjuk:

	1 me/t	2 me/t	3 me/t	4 me/t	5 me/t	6 me/t
szám	33	16	6	3	3	0
%	54,09	26,22	9,83	4,93	4,93	0,00

A szövegegység tömbösödhető mondatösszeállításokból alkotott összes zsúfoltsági mutató a Z_k , amely a szövegegység egészét jellemzi, ebből megadható:

$$Z_{kt} = 1,80 \text{ me/t}$$

$$Z_{ke} = 2,38 \text{ me/t}$$

$$K = 75,6\%$$

A szövegegység egészére vetítve is hasonló eredményt kapunk. A *Herbarivm* és az *Encyclopaedia* szövegegységeivel szemben a *Pax Corporis*hoz hasonlóan itt is a tömbökben előforduló mondatösszeállítások számának növekedésével párhuzamosan csökken az előfordulási arányuk. Tehát a *Magyar Athenas* mondatösszeállításai is több apróbb tömbre bomlanak, s így kevés mondatösszeállítást foglalnak magukba.

A szövegegység egészére kiszámított zsúfoltsági mutató is hasonló eredményre vezet. Az egy tömbre eső tényleges mondatösszeállítások száma még a *Pax Corporis*hoz képest is sokkal inkább az elvi mutató alatt marad (1,80 me/t). Ebből tehát arra következtethetünk, hogy a leíró szövegtípus még az érvelő szövegtípushoz viszonyítva is inkább él az összeszerkesztés tömbök által nyújtott lehetőségeivel. Mindez elősegíti azt, hogy az egyes gondolatösszeállítások szorosabban egymáshoz kapcsolódjanak.

A továbbiakban a mondatösszeállítások kapcsolódásának mennyiségi és minőségi vizsgálatát végzem el. A mennyiségi vizsgálat során kiszámítottam a bonyolultsági mutatót: $B = 1,90$. Ez azt jelenti, hogy a kapcsolások száma nagyobb, mint az *Encyc-*

lopaedia meg a *Herbarivm* szövegében, de kevesebb, mint a *Pax Corporis*ében. Tehát az elbeszélő szövegtípusban is a nagyobb szerkesztettségű, több kapcsolást rejtő mondategyszeknek nagyobb a súlya, mint az érvelő szövegtípusban.

Minőségüket tekintve a kapcsolásformákat mellérendelőkre és alárendelőkre osztjuk. A következő összegező táblázat a mellérendelő kapcsolásoknak az alárendelő kapcsolásokhoz viszonyított részesedését százalékosan adja meg minden egyes mondathosszúsági csoportban:

2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7	8/8
33,33	28,62	42,74	8,33	20,00	41,74	14,28

Egybevetve az előző három szöveggel, megállapítható, hogy a mellérendelő kapcsolások részesedési aránya kisebb, mint az *Encyclopaediában* és a *Herbarivm*ban, de valamivel nagyobb, mint a *Pax Corporis*ban. Valamennyi mondathosszúsági csoportban jóval 50% alatt van. Tehát ebben a szövegben is az alárendelő kapcsolat van túlsúlyban.

A következő táblázat a tipikus mellérendelő, illetőleg alárendelő kapcsolásfajtákat szemlélteti feltüntetve részesedési arányukat:

Mellérendelő	Kapcsolatos	83,74%
	Ellentétes	16,26%
	Választó	0,00%
	Magyarázó	0,00%
	Következtető	0,00%
Alárendelő	Állítmányi	0,00%
	Alanyi	3,12%
	Tárgyi	10,41%
	Határozói	47,91%
	Jelzői	36,46%
	Megengedő	2,09%

A mellérendelő kapcsolások közül itt is a kapcsolatos a leggyakoribb. Egybevetve a másik három szövegegységgel kitűnik, hogy itt a legnagyobb a részaránya: 83,74%. Tehát az elbeszélő szövegtípus mondatépítkezésére ez a legjellemzőbb. Ez nem véletlen, ha az elbeszélő szöveg stratégiájára gondolunk: az író ugyanis az eseményeket általában egymáshoz kapcsolva beszéli el.

Az alárendelő kapcsolások közül pedig a *Herbarivm* és a *Pax Corporis* szövegéhez hasonlóan itt is határozói mellékmondatok fordulnak elő a leggyakrabban. De a *Herbarivm*-mal szemben, ahol a feltételes árnyalatú időhatározói mellékmondat volt a leggyakoribb, és szemben a *Pax Corporis*-szal, ahol az okhatározói mellékmondat szerepelt a leggyakrabban, a *Magyar Athenas*-ban a hely- és időhatározói mellékmondatok a tipikusak. Ez az elbeszélő szövegtípus sajátos stratégiájából következik, ugyanis ennek a szövegtípusnak a szerkezetét egy sajátos helyi és idői viszonyítás biztosítja. Például:

Pereni Gábor Úr 1560-dik eszt. visszahívtá Magyarországba: kinek udvarában mindenelelőtt-való kedvességben szolgált mindaddig, amíg 1567-dik esztendőben ez az úr meghalt (22.).

Melyet meg is tselekedett, és 1556-dik esztendőben elment Olasz országba, az holott Bononiában és Petáviumban négy esztendőig tanult az Pereni Gábor költségén (21.)

Elég magas a jelzői mondatok részesedési aránya is: 36,46%. Tehát az elbeszélő szöveg, akár csak a leíró, a felsorolt, bemutatott dolgok, események tulajdonságára helyezi a hangsúlyt. Például:

Keze alá vette az után ötet atyjához való háládatosságának megmutatására az nagy Úrasszony, a Nagyságos Jaksi Péter Anna nevű özvegye, aki kezdette taníttatni Gyulában, az holott kezdett volt valami oskolátska indulni a' reformátzió kezdetével (20).

Melyet 1570-dik eszt. kezdett folytatni a' Liskai Eklézsiában, esztendő múlva holtig a' Patakiban, az holott egyszer s mind volt a kollégyiomnak is Kurátora, melynek azelőtt állandó fundust is közbenjárása által a patronussától Pereni Gábortól szerzett vala (22).

A közlőnek a szöveghez társított háttérfeltevésai közül a befogadó magatartására irányuló szándéka szempontjából az *Encyclopaedia* és a *Pax Corporis* szövegéhez hasonlóan a *Magyar Athenas* is túlnyomóan kijelentő mondatokból épül. A közlő célja itt ugyanis az, hogy a befogadó, olvasó tudomásul vegyen, megértsen valamit.

Tehát az elbeszélő szövegtípusnak is jól meghatározott mondat szerkezeti sajátosságai vannak.

ÖSSZEGEZÉS

A felvilágosodást megelőző stílustörténeti korszakban tehát nem beszélhetünk még a mai értelemben vett tudományos művekről, hiszen szépirodalmi, tudományos, tudománynépszerűsítő jelleg egybemosódik bennük. Az írók sem tettek még elvi különbséget tudományos és szépiírói tevékenység között, és személyi tekintetben sem különültek el mereven tudósok és írók. Voltaképpen a tudományok differenciálódása sem jutott messzire, ugyanis együtt, egy tövön találjuk eljövendő külön diszciplínák szerény elődeit. Hasonló a helyzet a vékony értelmiségi réteg összetételében, jellegében is. A már különvált szaktudományokat is gyakran még ugyanazok művelik. Ez a jelenség még a XVIII. század első felében Európa-szerte eléggé általános. Magyar viszonylatban a késői feudalizmus elmaradt viszonyai között a tudományosság helyzete még kedvezőtlenebb, így társadalmilag a differenciálódás is kezdetibb.

Amint láttuk, a pietizmussal lezárult a vallásos mezben jelentkező haladó társadalmi és szellemi mozgalmak sora. Új tudományos és művelődési kezdeményezések a felvilágosodás korában már csak világi célok jegyében jönnek létre.

A késő barokk korban a természettudományi ismeretek elmélyülése és a történetírásba bevonuló kritikai módszer végleg felbomlasztotta a vallásosságnak alárendelt barokk enciklopédizmust, betetőzve a szaktudományok önnállósulását. Ekkor történik meg a szigorúan vett szaktudomány és ismeretterjesztés elkülönülése is. Ezt megelőzően a kettő ugyanis egybemosódott. Ezt az elkülönülést jelzi az is, hogy az ismeretterjesztő művek nagy része már magyar nyelvű, a szigorúan szaktudományosak még mindig latin nyelvűek. A késő barokk mint az első stílustörténeti korszak utolsó periódusa tehát már több vonatkozásban is a felvilágosodást készíti elő.

Összefoglalásként elmondható az is, hogy az első magyar nyelvű tudományos szövegek a XVI. század második felében születnek. Ekkor válik ugyanis a magyar nyelv nagykorúvá. Kialakulnak a nyelvi normák, és a helyesírás is bizonyos mértékben egységesül, komoly fordulatot hoz a könyvnyomtatás megindulása is.

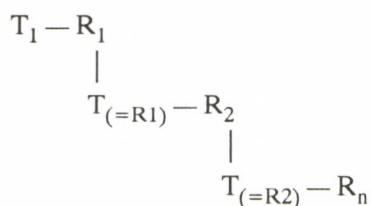
A magyar reneszánsz korai szakaszában a világi tudományok terén elsősorban latin nyelvű művek születnek. De a reformáció idején megkezdődik néhány tudományágban az átváltás a magyar nyelv használatára.

Ha összegezzük a felvilágosodás kora előtt magyar nyelven megjelent műveket, elmondható, hogy a reneszánsz idején, hat tudományágban születtek magyar nyelvű művek: aritmetika, orvosbotanika, jog, történelem, medicina és földrajz-útirajz. A barokk korban pedig ezek mellett megszületik az első nyelvtan, állattan, logika, enciklopédia, valamint az első politikai és kertészeti szakkönyv. A késő barokk ide-

jén a filozófia, mezőgazdaság, építészet, természetrajz és írói lexikon terén születnek az első könyvek.

Tehát a felvilágosodás koráig 16 tudományágban összesen 33 magyar nyelvű tudományos mű születik. Jelentőségük fölbecsülhetetlen, hiszen e művek szerzői elsőként vállalkoznak egy-egy tudományág magyar nyelvű megszólaltatására. Így voltaképpen ők az első nyelvújítóink. Természetesen ezeknek az első magyar nyelvű tudományos szövegeknek a megalkotásához nemcsak magyar műszavakra volt szükségük, hanem elsősorban sajátos szövegezési módot, szövegszerkesztési stratégiát, szövegszerkesztési sajátosságokat kellett kidolgozniuk. Vizsgálataimat ezért a tudományos stílus mindmáig elhanyagolt összetevőjére, a szövegszerkezetre összpontosítottam. Ezt indokolta egyébként a szemiotikai érdekű megközelítés is. A szövegvizsgálatok során kiderült, hogy a magyar tudományos stílus szempontjából első korszaknak tekintett periódusban a tudományos stílus szövegszerkesztésének kialakultak a szabályszerűségei, léteztek már olyan sajátos szövegszerkezeti stratégiái, amelyek a tudományos közléshelyzetben a kommunikáció sikerét biztosítják. A tudományos stíluson belül elkülönültek a sajátos közléshelyzetnek megfelelő szövegtípusok: a tanácsoló, az érvelő, a leíró, az elbeszélő. Ezeknek pedig jól meghatározott szöveg- és mondat szerkezeti sajátosságai vannak. A közlő szándéktípusa, problémamegoldó stratégiája tehát sajátos struktúra-szervezési módokat hozott létre. Az elemzések során kiderült ugyan, hogy négy alapvető szövegtípust különíthetünk el, de nagyon ritka a tiszta szövegtípus. Ez azt jelenti, hogy gyakran váltakozik egy adott művön belül legalább kétféle szövegtípus, például leíró és tanácsoló, vagy leíró és érvelő. De mindig van egy uralkodó szövegépítkezési mód, amely az illető szövegművet jellemzi.

Szerkezeti szempontból a legegyszerűbb a leíró szövegtípus, amely a végig futó témára $(T_1 - R_1)$ $(T_1 - R_2)$ $(T_1 - R_3)$ $(T_1 - R_n)$ vagy a láncszerű témafejlődésre

épül.

Az érvelő szövegtípus szerkezeti vázát az jellemzi, hogy az egyszerű témafejlődésre ráépül egy explicitebb tartalmi-logikai vagy idői viszonyítás. A tartalmi-logikai viszonyok közül az ellentétes, az okadó magyarázó és a következtető a leggyakoribb. Ezen túlmenően elvonható a mondatok kapcsolódásának egy típusmodellje, amely a következőképpen írható fel:

KIINDULÓ ÁLLÍTÁS → OKADÓ MAGYARÁZÓ → ELLENTÉTES,
KÖVETKEZTETŐ.

Ez valójában megfelel az érvelés stratégiájának:

ÁLLÍTÁSOK → IGAZOLÁS (ÉRVEK) ESETLEG ELLENÉRVEK →
KÖVETKEZTETÉS.

A használati utasítás, tanácsolás stratégiáját olyan határoló-kapcsoló elemek biztosítják, amelyek egy feltételesen állított jelen, illetőleg tervezett, tanácsolt jövő időben zajló idői progressziót alkotnak. Emellett ezeket a szövegeket a közlési szándéknak megfelelő tartalmi relációk is egybefogják, amelyeket a következő modell formájában írhatunk fel:

A HALLGATÓRA TÖRTÉNŐ UTALÁS → FELSZÓLÍTÁS A CSELEK-
VÉS VÉGGZÉSÉRE → EGY KÖVETKEZŐ ALTERNATÍV LÉPÉS →
LEHETSÉGES EREDMÉNY, KÖVETKEZMÉNY.

Az elbeszélő szövegtípus szerkezeti felépülését egy sajátos helyi és idői viszonyítás biztosítja. Az eseményeknek ezt a térbeli összefüggését vagy időbeli egymásutánját a kötőszók, igeidők, a szórend és a mondatrend is jelzi, de elsősorban a hely- és időhatározószók. Az egyes fejezetek szerkezeti vázát éppen ezek a határozószók alkotják.

A tanulmány kereteit túlhaladta volna a vizsgált korszak valamennyi magyar tudományos szövege elemzésének részletes kifejtése. Az elemzett szövegek mintájára azonban valamennyit elemeztem, és besoroltam valamelyik szövegtípusba. Így a korszak tudományos szövegtípusairól és ezek előfordulási arányáról is képet alkothattam. A típusok megléte és előfordulási arányának felmérésével a vizsgált korszak jellemző magatartásformáit, problémamegoldási stratégiáit térképezhettem fel.

A gyakorisági sortrendet figyelembe véve a korszak szövegtípusai a következőképpen oszlanak meg:

LEÍRÓ:	12 tudományos mű
ÉRVELŐ:	10 tudományos mű
TANÁCSOLÓ:	6 tudományos mű
ELBESZÉLŐ:	6 tudományos mű

Tehát a vizsgált korszakban 4 tudományos szövegtípus különül el, csak más-más arányban fordul elő. Ez nem véletlen, ha figyelembe vesszük a szociológiai és lélektani kontextust. A XVI-XVIII. században az anyanyelven megszólaló tudományos

művekkel nagy lemaradást kellett behozni, és így a didaktikusabb szövegtípusok a gyakoribbak, a leíró és az érvelő-magyarázóak.

Az egyes szövegtípusoknak jól meghatározott mondatszerkezeti sajátosságai is vannak. Az elemzett szövegek tehát azt bizonyítják, hogy a közlő (író) a tények leírásán túl a sajátos közléshelyzetből adódó szövegtípusoknak megfelelő mondatszerkezeti sajátosságokkal voltaképpen a rájuk vonatkozó felfogását, állásfoglalást, valamint a befogadó szempontjait is kifejezetté teszi.

A tudományos stílus kialakulása szempontjából ezek tehát az első lépések. Természetesen a felvilágosodás hozza majd meg a tudományos irodalom föllendülését, újabb tudományos szövegtípusok kialakulását, valamint a tudományos szakterminológia tudatos, rendszerszerű megmagyarítását.

JEGYZETEK

1. A funkcionális stílusokról I. Kabán 1991.
2. A nyelv funkcióiról még sok más véleményt ismerünk. Bally (1935) például a nyelvi funkciók alapján különbséget tesz az értelmi és az érzelmi nyelvezet között. Ogden–Richards (1956) a nyelvnek szintén két funkcióját különbözteti meg: a szimbolikusát és az emotívát. A nyelvi funkciókról azonban az első elméletileg is megalapozott vélemény a Bühleré (1936). Bühler szoros kapcsolatban állt a prágai strukturalista iskola tagjaival, és így nem véletlen, hogy elmélete az ők folyóiratában, a Travaux-ban látott napvilágot. Bühler a nyelvi közlésnek három tényezőjét különbözteti meg: a beszélőt, a hallgatót és az üzenetet. Ennek megfelelően szerinte a nyelvnek három funkciója van: a kifejező, a felhívó és az ábrázoló. A prágai strukturalista iskola képviselői különbözőképpen vélekednek Bühler elméletéről. Trubetzkoy például ezt a hármas modellt használta fel fonológiai stilisztikájában. Jakobson (1960) újabb három funkcióval bővítette. Mukarovský és Mathesius viszont hevesen bírálta Bühler elméletét, mondván, hogy nem teljes.

A német nyelvészek körében is akadtak Bühler modelljének folytatói. Így például Hermann (1943) a három funkciót egy negyedikkel egészítette ki, a kérdező („die Frage“) funkcióval, Lerch (1938) pedig a közlő funkcióit iktatta be.

3. L. még erről Hymes (1964), Szecskó–Szépe (1969), Slama-Cazacu (1973), Greimas (1976), Szende (1976), Solomon (1981).
4. A művelődéstörténeti áttekintéshez a következő szakmunkákat használtam fel: Bárczy (1963), Balázs (1958), Horváth (1931), Kardos (1963), Klaniczay (1961, 1962, 1964), Kristeller (1979), Molnár (1963).
5. Melius Péter életét és munkásságát a következő szakirodalom alapján mutatom be Botta (1978), Horváth (1953), Kardos (1960).
6. Minthogy a mondat a szöveg alapegysége, jellemzésekor nem lehet elszakítani a szövegtől (a szituációtól és nyelven kívüli tényezőktől). Antal (1964) véleménye szerint is *...egy-egy elem gyakoriságát ... csak bizonyos mennyiségű szöveggel szemben, azon belül adhatjuk meg. Ilyenformán a mennyiségi nyelvi elemzés lényegében két úton járhat. Vagy egy meghatározott elemmel jellemez egy bizonyos mennyiségű szöveget (azaz elemcsoportot), vagy egy meghatározott elemcsoporttal egy bizonyos elemet.*

A szöveg alatti nyelvi szintek elemeinek, egységeinek kvantitatív vizsgálata valóban jellemezheti a szóban forgó egységeket nyelvi gyakoriságuk szempontjából, de jellemzi a szöveget is, hogy milyen elemek és egységek milyen elosz-

lásban, mennyiségben, arányban fordulnak elő benne. Legközvetlenebbül és leg-többszörmondóbb a szöveget a közvetlenül alatta levő nyelvi szint: mondatainak adatai jellemzik. A kvantitatív mondattani vizsgálat tehát fontos része a szöveg-leírásnak.

A mondatok gyakorisági vizsgálata természetesen nem azt jelenti, hogy a szövegből kiragadott, attól elszigetelve szemlélt egyedi mondatok egyedi szerepét vizsgálom, hanem éppen egészében tekintem át a szöveget, különféle mondatainak, mondatszerkezeti sajátosságainak arányában. A számszerű vizsgálatnak megvan az az előnye is, hogy az intuitív módon megsejtett összefüggéseket megfelelő táblázatokkal, mutatókkal egyértelműen, világosan ki lehet fejteni.

A *Herbarium* mondatszerkezeti sajátosságait egy szűkebb korpuszon, tizenkét lapnyi szövegegységen vizsgálom. Ezenkívül természetesen kontrollegységeket is bevontam az elemzésbe.

7. A *Herbarium* növényneveiről l. még tőlem (Kabán 1978, 1980). A továbbiakban a *Herbarium* növényneveinek átírt alakját adom.
8. A barokk művelődéstörténeti áttekintéséhez a következő műveket használtam fel: Bán (1971), Bárczy (1963), Klaniczay (1960, 1961), Szigeti (1971), Turóczi-Trostler (1961).
9. L. erről Deme (1960).
10. Apáczai Csere János életét és munkásságát a következő szakirodalom alapján mutatom be: Bán (1953, 1958, 1960), Deme (1960), Herepei (1964), Szigeti (1959, 1962).
11. A mondatszerkezeti sajátosságokat a *Magyar Encyclopaedia* tizenkét lapnyi szövegegységében vizsgálom.
12. Pápai Páriz Ferenc életét és munkásságát a következő szakirodalom alapján mutatom be: Kótay (1956), Nagy (1977), Varga (1960).
13. A mondatszerkezeti sajátosságokat a *Pax Corporis* tizenkét lapnyi szövegegységében vizsgálom.
14. A késő barokk bemutatásához ugyanazokat a műveket használtam fel, mint a barokk bemutatásához, ezenkívül még: Tolnai (1929), Kosáry (1989).
15. Bod Péter életét és munkásságát a következő könyvészet alapján mutatom be: Herepei (1961, 1962), Tarnai (1961).
16. L. erről még Bernáth (1971, 1978), Csúri (1974).
17. A mondatszerkezeti sajátosságok feltárására a *Magyar Athenas* tizenkét lapnyi szövegegységét vizsgálom.

SZAKIRODALOM

- Anderson, Erik 1975. Optional Rules and Contextual Conditioning. *Ringbom et al.* (szerk.) 1975.
- Antal László 1964. *A formális nyelvi elemzés.* Budapest.
- 1976. Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom. *ÁNyT.* XI. 5-14.
- Austin, John Langshaw 1962. *How to Things with Words.* Oxford.
- Balázs János 1958. *Sylvester János és kora.* Budapest.
- 1985. *A szöveg.* Budapest.
- Bally, Charles 1905. *Précis de stylistique.* Genève.
- 1935. *La langue et la vie.* Paris.
- Bán Imre 1953. Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediája. *It.* 1-2. 146-66.
- 1958. *Apáczai Csere János.* Budapest.
- 1960. Apáczai Csere János tudományos fejlődése. *PedSz.* 123-33.
- Bánrétai Zoltán 1979. A szöveg interpretációja és témája. *NyK.* 81. 323-38.
- Bárczi Géza 1949. A nyelvi elkülönülés és egységesülés. *MNy.* 65. 231-44.
- 1963. *A magyar nyelv életrajza.* Budapest.
- Bateson, Gregory 1973. A theory of Play and Phantasy. *Steps to an Ecology of Human Mind Paledin.* New York.
- Békési Imre 1976. A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és szinteződésének kísérleti vizsgálata. *ÁNyT.* XI. 15-21.
- 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok.* Budapest.
- 1986. *A gondolkodás grammatikája. (Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések.)* Budapest.
- Békési Imre – Petőfi S. János (szerk.) 1991. *Szemiotikai szövegtan 2.* Szeged.
- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Budapest.
- Benveniste, Emile 1965. Le langage et l'expérience humaine. (Diogène 51.)
- Bernáth Árpád 1978. Narratív szövegek irodalmi magyarázata. *Literatura* 3-4. 191-97.
- Bernstein, Basil (szerk.) 1973. *Applied Studies Towards a Sociology of Language.* London, 1973.

- Botta István 1978. *Melius Péter iffúsága*. Budapest.
- Breuer, Dieter 1974. *Einführung in die pragmatische Texttheorie*. München.
- Brown, Gillian – Yule, George 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge, London.
- Budagov, R. A. 1962. *Problemele studierii limbilor literare romanice*. Bukarest.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena.
- Cassirer, Peter 1975. On the Place of Stylistics. *Ringbom et all.* (szerk.) 1975.
- Coteanu, Ion 1967. Structura stilistică a limbii. *Elemente de lingvistică structurală*. Bukarest.
- 1973. *Stilistica funcțională a limbii române*. Bukarest.
- Cressot, Marcel 1954. *Le style et ses techniques*, Paris.
- Csúri Károly 1974. Egy narratív struktúra néhány szabályszerűsége. Generatív megközelítések. *ÁNyT*. XI. 37-49.
- Csűrös Zoltán 1960. Természettudományi nyelvünk helyzete és feladatai. *AnyMűv*. Budapest. 77-86.
- Daneš, Frantisek 1974. Functional Sentence Perspective and the Organization of the Text. *Daneš* (szerk.) 1974. 106-29.
- Daneš, Frantisek (szerk.) 1974. *Papers on Functional Sentence Perspective*. The Hague – Paris.
- Deme László 1960. Apáczai Csere János nyelvhasználatáról. *MNy*. 56. 21-31.
- 1971. *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata*. Budapest.
- 1973. Nyelviség és megismerés. *TIT Filozófiai Közlemények*. 10/1. 51-73.
- Deme László (szerk.) 1974. *Szónokok, előadók kézikönyve*. Budapest.
- Dijk, Teun A. van. 1972. *Some Aspects of Text Grammars: A study in Theoretical Linguistics and Poetics*. The Hague – Paris.
- 1979. New Developments and Problems in Textlinguistics. *Petőfi* (szerk.) 1979. 509-24.
- 1974. *Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of discourse*. London and New York.
- Dressler, Wolfgang U. (szerk.) 1978. *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin – New York.
- Dukáti Ferenc 1960. Szabványosítási kérdések a műszaki szókincs alakulásában. *AnyMűv*. Budapest. 86-95.
- Eco, Umberto 1970. Sémiologie des messages visuels. *Communications*.

- Ervin-Tripp, Susan M. 1971. Sociolinguistics. *Fischman* (szerk.) 1971. 15-152.
- Fábián Pál, Szathmári István és Terestyéni Ferenc 1958. *A magyar stilisztika vázlata*. Budapest.
- Fayolle, Roger 1966. La „critique nouvelle”. *La nouvelle critique*. 114-35.
- Fischman, Joshua A. 1968. Readings in the sociology of language. The Hague – Paris.
- Fischman, Joshua A. (szerk.) 1971. *Advances in the Sociology of Language*. The Hague – Paris.
- Fucks, Wilhelm és Lauter, Josef 1965. Matemetische Analyse des literarischen Stils. *Kreutzer és Gunzenhauser* (szerk.) 1965. 107-123.
- Гальперин, И. А. 1958. *Очерки по стилистике английского языка*. Москва.
- B. Gergely Piroska 1983. Az idő és szócsaládja szó- és jelentéstörténeti vizsgálata. *B. Gergely* (szerk.) 1983.
- B. Gergely Piroska (szerk.) 1983. *Nyelvészeti tanulmányok*. Bukarest.
- Greimas, Algirdas Julien 1966. *Sémantique structurale*. Paris.
- Guiraud, Pierre 1957. *La stylistique*. Paris.
- Gumperz, John I. 1971. *Language in Social Groups*. Stanford, California.
- Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.) 1991. *Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára*. Budapest.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood – Ruqaiya, Hasan 1976. *Cohesion in English*. London.
- Hankiss Elemér (szerk.) 1971. *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Budapest.
- Hart, Friedrich 1976. Fogalomalkotás az irodalomtudományban. *Helikon*. 22. 51745.
- Harweg, Roland 1972. Stilistik und Textgrammatik. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik (LiLi)*. 5. 71-81.
- Herepei János 1961. Bod Péter jegyzőkönyvecskéje. *ItK.* 65. 64-68.
- 1962. Adalékok Bod Péter életrajzához. *ItK.* 66. 341-43.
- 1964. Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz. *Itk.* 68. 478-82.
- Hermann, Eduard 1943. *Herkunft unserer Fragewörter*. SB Bayer Ak. d. Wiss.
- Hintikka, Jaakuo 1971. Semanties for Propositional Attitudes. *Linsky* (szerk.) 1971. 145-67.
- Hjemslev, Louis 1953. *Prolegomena to a Theory of Language*. Baltimore.

- Horváth János 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest.
- 1935. *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Budapest.
- 1953. *A reformáció jegyében*. Budapest.
- Hymes, Dell 1975. *Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach*. (2. print) Philadelphia.
- Horváth Tibor 1974. A szaknyelvek stílusjegyei. *Imre, Szathmári és Szűts* (szerk.) 1974. 207-13.
- Imre Samu, Szathmári István és Szűts László (szerk.) 1974. *Jelentéstan és stilisztika*. Budapest.
- Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana és Chitoran, Dumitru (szerk.) 1975. *Sociolingvistică – Orientări actuale*. Bukarest.
- Jakobson, Roman 1960. Concluding Statement: Linguistics and Poetics. *Sebeok*. (szerk.) 1960.
1969. *Hang – Jel – Vers*. Budapest.
- Józsa Péter 1980. *Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika*. Budapest.
- Kabán Annamária 1980. Melius Péter Herbariuma magyar növényneveinek nyelvi vizsgálata. *NyIrK*. (XXIV.) 81-88.
- 1982. A tudományos stílus fogalmának tisztázásához. *Nyr*. 1982. 106. 343-52.
- 1983. Mondatszerkezeti sajátosságok Apáczai Melius éa Pápai Páriz műveiben. *B. Gergely* (szerk.) 1983. 99-110.
- 1984. Bekezdések szövegszerkezeti sajátosságai Apáczai, Melius és Pápai Páriz műveiben. *Szabó* (szerk.) 1984. 215-30.
- 1990. A tudományos stílus szemiotikájából. *NyIrK*. (XXXIV.) 67-70.
- 1991a. Szövegsemiotikai alapkérdések. *Békési és Petőfi* (szerk.) 1991. 67-73.
- 1991b. A funkcionális stílusok szemiotikájáról. *Hajdú és Kiss* (szerk.) 1991. 304-11.
- 1991c. Hungarian scientific texttypes in the XVIth, XVIIth and XVIIIth century. *FUF* 147-60.
- 1992. Szövegnyelvészet és nyelvtanítás. *Nyr*. 116. 191-95.
- Kainz, Friedrich 1946. *Einführung in der Sprachpsychologie*. München.
- Károly Sándor 1961. Az irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv elnevezésekről. *Nyr*. (LXXXV.) 385-98.

- 1969. A szóösszetételek és a velük kapcsolatos lexikológiai egységek. *ÁNyT.* VI. 271-316.
- 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Budapest.
- Kardos Tibor 1963. A renaissance és a humanizmus fogalmainak összefüggései. *FK.* 9. 315-25.
- Kelemen János 1976. Szöveg és jelentés. *ÁNyT.* XI. 183-96.
- Kiefer Ferenc 1976. A szövegelmélet grammatikai indokoltóságáról. *ÁNyT.* XI. 197-222.
- Klanciczay Tibor 1960. A magyar barokk irodalom kialakulása. *ItK.* 64. 319-41, 449-61.
- 1961. A magyar irodalom reneszánsz korszaka. *It.* 49. 1-16.
- Klanciczay Tibor (szerk.) 1964. *A magyar irodalom története.* Budapest.
- Klár János és Kovalovszky Miklós 1955. *Műszaki tudományos terminológiánk és fejlesztésének főbb kérdése.* Budapest.
- Kosáry Domokos 1983. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest.
- Kótay Pál 1956. Pápai Páriz Ferenc orvosdoktori értekezése. *Communicationes* IV.
- Kovács Ferenc 1964. *A magyar jogi terminológia kialakulása.* Budapest.
- Kovalovszky Miklós 1955. Tudományos nyelvünk alakulása. *Pais* (szerk.) 1955. 227-313.
- Kretschmer, Paul 1916. *Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache.* Göttingen.
- Kreuzer, Helmut és Gunzenhauser, Rul (szerk.) 1965. *Mathematik und Dichtung,* München.
- Kristeller, Paul Oskar 1979. *Szellemi áramlatok a reneszánszban.* Budapest.
- Лаптева, О. А. 1066. *О некоторых синтаксических тенденция в стиле современной научной прозы. Развитие современного русского языка.* Москва.
- Lerch, Eugen 1938. Vom Wesen des Satzes und von der Stimmführung für die Satzdefinition. *Archiv für die gesamte Psychologie.*
- Linsky, Leonard (szerk.) 1971. *Reference and Modality.* Oxford.
- Longacre, Robert E. 1972. *Hierarchy and Universality of Discourse Constituents.* Washington.
- Lotman, J. M. 1973. *Szöveg – modell – típus.* Budapest.
- Lukács György 1969. *Az esztétikum, sajátossága.* Budapest

- Lux, Friedemann 1981. *Text, Situation, Textsorte*. Tübingen.
- Marcus, Solomon 1970. *Poetica matematică*. Bukarest.
- 1977. *A nyelvi szépség matematikája*. Budapest.
- Markiewicz, Henryk 1968. *Az irodalomtudomány fő kérdései*. Budapest.
- Mikó Pálné 1976. A kommunikációs és szövegszerkesztési egységekről. *ÁNyT*. XI. 247-60.
- Miller, George Armitage 1979. Images and Models, Similes and Metaphors. *Ortony* (szerk.) 1979.
- Molnár József 1963. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527-1576 között*. Budapest.
- Montague, Richard 1974. Pragmatics. *Richmond H. Thomason* (szerk.) 95-118.
- Morris, Charles W. 1955. *Signs, Language and Behavior*. New York.
- Mukarovský, Jan 1974. *Studii de estetică*. Bukarest.
- Nagy Géza 1977. *Pápai Páriz Ferenc: Békeséget magamnak, másoknak*. Bukarest.
- Ogden, Charles Kay – Richards, Ivor Armstrong 1956. *The Meaning of Meaning. A Study of Influence of Language upon Thought and the Science of Symbolism*. New York.
- Ortony A. (szerk.) 1979. *Metaphor and Thought*. Cambridge.
- Pais Dezső (szerk.) 1955. *Nyelvünk a reformkorban*. Budapest.
- Palek, Bohumil 1968. *Cross-reference. A study from Hyper-syntax*. Prága.
- Péter Mihály 1974. Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. *Imre, Szathmári és Szűts* (szerk.) 1974. 458-64.
- Petőfi S. János 1968. *Műelemzés – strukturalizmus – nyelvi struktúra*. *Kritika* 10. 18-28.
- 1969. On the Problems of Co-textual Analysis of Texts. *International Conference on Computational Linguistics*. Sweden
- 1971. *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie*. Frankfurt am Main.
- 1975. *Vers une théorie partielle du texte*. Hamburg.
- 1976. A mondatgrammatikától egy formális szemiotikai szövegelméletig. *Magyar Műhely* 51-59.
- 1978. A Formal Semiotic Text Theory as Integrated Theory of Natural Language. *Dressler* (szerk.) 1978.

- Petőfi S. János (szerk.) 1979. *Text vs Sentence, Basic Questions of Text Linguistics I-II*. Hamburg.
- Plett, Heinrich F. 1975. *Textwissenschaft und Textanalyse. Semiotik, Linguistik, Rhetorik*. Heidelberg.
- Posner, Roland 1971. Strukturismus in der Gedichtinterpretation. *Literaturwissenschaft und Linguistic*. Vol.II./1 Frankfurt am Main.
- Propp, Vi. I. 1975. *A mese morfológiája*. Budapest.
- Ringbom, Hakan et al (szerk.) 1975. *Style and Text – Studies Presented to Nils Erik Enkvist*. Stockholm.
- Riesel, Elise 1963. *Stilistik der deutscher Sprache*. Moszkva.
- Sanders, Willy 1973. *Linguistische Stiltheorie*. Göttingen.
- Schaff, Adam 1965. Langage et réalité. *Diogène* 51.
- 1969. *Langage et connaissance*. Paris.
- Schmidt, Siegfried J. 1973. *Texttheorie*. (Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation). München.
- 1982. *Foundations for the Empirical Study of Literature: The Components of a Basic Theory*. Hamburg.
- Schmidt, Siegfried J. (szerk.) 1976. *Pragmatik II*. München.
- Schuchard, Hugo 1928. *Hugo Schuchard-Brevier*. Összegyűjtötte és közzétette Leo Spitzer. Halle.
- Schwarze, Christoph 1973. A statement on "Textlinguistics". *Petőfi* (szerk.) 74-77.
- Sebeok, Thomas Albert (szerk.) 1960. *Style in Language*. Cambridge (Mass).
- Sebeok, Thomas Albert 1974. *Current Trends in Linguistics*. The Hague-Paris.
- Simai Ödön 1908. Nyelvújítók a XVII. század közepén. *MNy*. 4. 108-14.
- Somogyi Béla 1973. A geomorfológia szókészletének néhány sajátossága. *Nyr*. 97. 422-26.
- Spencer, John – Gregory, Michael 1970. *An Approach to the Study of Style. Linguistics and Literary Style*. New York.
- Szabó József 1861. *Magyarítás a természettudományban*. Budapest.
- Szabó Zoltán 1974. A stilisztikai elemzés az újabb szövegméletek megvilágításában. *MNy*. 70. 315-24.
- 1976. Az irodalmi mű stiláris kohéziójáról. *Nyr*. 100. 163-72.

- 1979. Stylistics within the Interdisciplinary Framework of Text Linguistics. *Petőfi* (szerk.) 1979. 433-50.
- 1982a. A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége. *Szabó* (szerk.) 1982. 84-148.
- 1982b. Szövegnyelvészet és stilisztikai elemzés. (József Attila: Favágó). *Nyr.* 106. 62-73.
- 1982c. *Kis magyar stílustörténet*. Budapest.
- Szabó Zoltán (szerk.) 1982. *A szövegvizsgálat új útjai*. Bukarest.
- 1984. *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok*. Bukarest.
- Szigeti József 1962. Apáczai Csere János társadalmi nézeteinek kérdéséhez. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*. Series Philologica I. Kolozsvár.
- 1971. *A régi magyar irodalom története*. Bukarest.
- 1977. *Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia*. Bevezető tanulmány. Bukarest.
- Tarnai Andor 1961. A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása. *ItK.* 65. 637-58.
- Thomason, Richmond H. (szerk.) 1974. *Formal Philosophy Selected Papers of Richard Montague*. New Haven and London.
- Tolnai Vilmos 1923. Műnyelv, szaknyelv. *MNy.* 19. 76-78.
- 1929. *A nyelvújítás*. Budapest.
- Turóczi-Trostler József 1961. *Magyar irodalom – világirodalom*. I. Budapest.
- Vachec, Josef 1975. *Some Remarks on functional Dialects of Standard Language*. Stockholm.
- Varga Imre 1960. Fejezet a XVII. századi polgári irodalom történetéből. *ItK.* 64. 51-65.
- Vlad Carmen 1982. *Semiotica criticii literare*. Bukarest.
- Wartofsky, Mark W. 1977. *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai*. Budapest.
- Wunderlich, Dieter 1976. Grammatical and Pragmatical Meaning. *Kasher* (szerk.) 251-77.
- Zeman László 1978. A tudományos nyelvhasználat. *MNy.* 74. 316-33.

TÁRGYMUTATÓ

- aktuális mondattagolódás 47, 78
anaforikus elem 48, 79, 90
~ sor 80
~ sorrend 48, 80-81
~ visszautalás 48, 81, 91
- bonyolultsági mutató 32, 52, 83, 93,
108
- diaszisztéma 9, 11
- elbeszélő szöveg 105-106, 109-110
~ szövegtípus 105-106,
108-110, 113
- előfeltevés 24, 27-29
- előismeret 27, 44
- érvelő szöveg 40, 91, 94, 99
~ szövegrész 40, 74, 88, 97
~ szövegtípus 86, 88, 93, 95,
108-109, 112
- funkcionális stílus 5, 7, 9-14, 17-18,
21, 25
- használati utasítás 86, 88
~, tanácsolás 39, 44, 46, 53, 89,
113
- hivatalos 10-11, 17
hivatalos stílus 9, 12
- jelentésstruktúra 16
jelentésváltozás 57-58, 60-62
~ -típus 54, 60-63
- koherencia 28
koherens 27, 44, 86
kohézió 27-28, 48, 81, 91
kommunikáció 5-6, 13-14, 17-18, 21,
25-26, 28, 30, 112
- kommunikációelmélet 5, 12, 18
kommunikációs cél 17
~ egység 6, 19
~ stratégia 12, 13
- kontextuális 13
~ jegy 18
~ szint 21
~ vizsgálat 21
~ elemzés 21
- kotextuális szint 21
közléshelyzet 5, 10, 14, 16-17, 20-22,
27, 29, 94, 112, 114
közlési cél 29
~ folyamat 10, 12
- lehetséges világ 15, 17
leíró szöveg 84, 97
~ szövegrész 47, 73, 90
~ szövegtípus 84, 99, 108, 112
- lexikális szerkezet 54, 59, 63
logikai szemantika 14
- megnyilatkozási forma 19, 20
mondategész 30-32, 49, 51-52, 77,
81-83, 91, 93-94, 106, 108-109
mondategység 30-32, 49-52, 81, 83,
91, 93, 108
mondatszerkezeti vizsgálat 30
- nyelven kívüli tényező 5-6, 12, 25,
115
nyelvhasználat 17, 25, 29, 36, 38, 46
nyelvi alakulat 10
~ megnyilatkozás 14, 20
~ rendszer 5, 9, 17, 20, 30
~ részrendszer 14, 17
- nyelvszociológiai szerep 14
nyelvtípus 9
nyelvváltozat 10, 36

- pragmatikai aspektus 13, 17
 ~ megértés 16
 ~ szempont 44, 86
 ~ tényező 5, 20-21
 publicisztikai 10-11
 ~ stílus 12

 réma 78-80, 90

 stiláris variáns 10
 stílusbeli változat 10
 stílusréteg 9, 17
 stílustípus 7, 9, 17

 szemiotika 5, 22
 szépirodalmi 10-11
 ~ diszkurzustípus 19
 ~ stílus 12
 ~ szöveg 74
 szépírói stílus 7
 szerephelyzet 14
 szerkesztettségi mutató 31, 49, 81,
 91, 106
 szociológiai meghatározó 14
 szövegépítkezési mód 29, 97, 98, 112
 szövegfajta 18-19
 szöveggrammatika 6
 szövegkommunikáció 5
 szövegpragmatika 27-28, 43, 75, 85,
 101
 szövegsemantika 27-28, 44, 77, 87,
 103
 szövegsemiotika 27
 szövegszerkezet 6, 28, 33, 39, 41-42,
 71-74, 78, 99, 112
 szövegszerkezeti stratégia 26, 112
 szövegszervező funkció 18
 szövegszint 18
 szövegszintaktika 46, 77, 88, 104
 szövegtipológia 18

 tanácsoló szöveg 74, 105
 ~ szövegrész 73-74, 99
 ~ szövegtípus 40, 53, 88, 106
 téma 28, 47, 48, 78-80, 87, 90, 112
 téma-réma 47, 77
 témafejlődés 29, 47-48, 78-80, 88,
 90, 112
 tömbösödés 31-32, 49, 81, 91, 106,
 117
 tudáskeret 15-16, 20
 tudományos közléshelyzet 5-6, 112
 ~ stílus 5-7, 12, 21-22, 112
 ~ szövegtípus 7, 113-114

 világelmélet 15
 világmodell 15, 29
 viselkedési norma 14, 18

 zsúfoltsági mutató 32, 50-51, 82-83,
 91-93, 106-108

SUMMARY

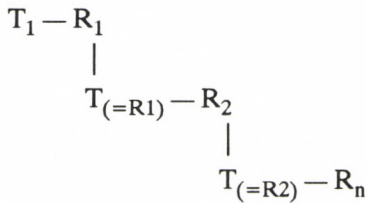
Hungarian scientific style from the beginnings to the Age of Enlightenment

I subjected Hungarian scientific works which were issued in the first period of development of the Hungarian scientific style (from the beginnings to the Age of Enlightenment) to a detailed text-analysis. My study focuses on a neglected component of scientific style, i. e. on the structure of the text. This interest is also justified by the semiotic approach, the obligatory starting point thus being the close analysis of the text, of the complete unity from the point of view of communication. We might then reach a re-evaluation of the analysis of constitutive text elements such as compound sentences, sentences and the lexicon in the light of these investigations (for the analysis of words on the basis of text-theory see Petőfi 1985, for syntactic analysis see e. g. Brown—Yule 1983, Halliday 1985). Through this investigation I am seeking an answer to the questions: what regularities of writing were established in the scientific style during the period under study? Did any specific strategies of text-structuring exist, strategies which could assure its success in the scientific communicative situation? Were the authors of the period already able to organize the scientific material in accordance with the principles of textual logic, with the demands of science? Are there any rules in the structure of thoughts, and what are the structures of text through which they are accomplished?

Analysing the different texts, I seek an answer to questions of how certain authors transmitted their ideas, how they modulate them, how they co-relate them, in other words, what linguistic means they used to modify ideas. When analysing the texts, I have the entire body of work in view, those basic types of writing which are the most characteristic of the whole work. Using Longacre's (1972) terminology, we see the *dominant* mode of the architectonics of the text, the one which defines it. The construction of a text has from its smallest components the form which serves the idea as it develops. The formation which appears is by no means arbitrary, but it can generally be typified from a linguistic point of view. *For the modulation of thought, the creation of a text has many dominant forms which vary according to the epoch, the genre or the author. Thus the text can be constructed upon the grammatical relationship between compound sentences, ellipsis, association, rhythm, theme-development, etc.* — Békési (1986: 7) points out.

The analysis revealed the fact that there exist four types of texts in this epoch: a descriptive, a prescriptive, an argumentative and a narrative one.

The descriptive type of text is build on a repetition of the same theme: $(T_1 - R_1)$ $(T_1 - R_2)$ $(T_1 - R_3)$ $(T_1 - R_n)$ or by a chain-like development of the theme:

The strategy of prescription is assured by delimitative-cohesive elements which form a temporal progression in evolution, in a present conditional time, respective to a projected, prescribed future. Besides, this type of text is also integrated by means of relations of content which correspond to the communicative intention which can be described with the following model:

REFERENCE TO LISTENER \longrightarrow APPEAL FOR ACTION \longrightarrow A FURTHER ALTERNATIVE STEP \longrightarrow POSSIBLE RESULT, CONSEQUENCE.

The structural scheme of the argumentative text is characterized by the fact that in the simple development of theme, there is an upper layer of more explicit coordination or temporal subordination. Of the coordinative relationships, the most frequent are the adversative, explanatory and conclusive. Besides these, a model of the phrase-chain can be abstracted and can be shown as follows:

INITIAL ASSUMPTION - EXPLANATORY PHRASE - ADVERSATIVE - CONCLUSIVE.

The fourth type of text is the narrative one. The architecture of this type is achieved by means of a special local and temporal relation. This special co-relation of events or temporal succession is indicated by conjunction, tenses, word order, but above all by means of temporal and local adverbs. The structural scheme of certain paragraphs is given by these adverbs themselves. For instance:

FROM EARLY CHILDHOOD... FOR EVER... IN THE YEAR 1662... THERE... THEN... AS SOON AS... SOON... THEN.

After the dominant structural peculiarities of the four types of texts I have designated, I proceed to the internal structural features of the text-constructing compound sentences. I further analyse those characteristics of sentence structures which affect the progress of communication. Of course, I do not consider that these features are characteristic exclusively of compound sentences, but I analyse compound sentences as integrated parts of the text. By demonstrating the validity of the text's functional characteristics, which may also be supported by a quantitative analysis, I can point out the structural features of compound sentences, characteristics, in fact, of the whole of the text they are parts of. For all these I have applied Deme's method (1971).

The aim of the analysis is to find an answer to the question: what degree of complexity do the complete sentences of the texts have and what are the typical kinds of connection. Of the five criteria defined by Deme, I have limited my analyses to only three. To establish the degree of complexity of complete sentences I have analyzed the indices of length and complexity, as well as the problem of agglomeration of sentences in blocks, and in order to discover the typical kinds of connection I have made a quantitative and qualitative analysis of connections between sentences.

As a result of the analysis, it can be said that the four types of texts have well-defined features not only at the level of text structure, but also of compound sentence structure. The texts analysed thus demonstrate that, besides the description of facts, the writer expresses his own point of view, his position towards the fact, even the receiver's points of view through the characteristics of text structure and sentence structure which result from the specific communicative situation.

Text analysis thus manages to highlight the fact that during the period under examination, the first stage in the development of Hungarian scientific style, there were already rules and strategies of text construction and text structuring in the scientific style which assured the success of communication in the scientific communicative situation. There were already types of texts corresponding to the specific communicative situation: prescriptive, descriptive, argumentative and narrative texts.

A detailed analysis of all the Hungarian scientific works of this epoch would have gone beyond the scope of the present study. However, after the model of the texts analyzed in it I read and analyzed other scientific works of the epoch and ranked them according to text type. Thus I managed to create an image of the scientific writing of the epoch and the frequency of types. Measuring the proportion, I made an inventory of the characteristic forms of behaviour during the period, and the strategies applied to solve scientific problems.

If the order of frequency of the text types is taken into account, they can be divided as follows:

DESCRIPTIVE:	12 scientific works
ARGUMENTATIVE:	10 scientific works
PRESCRIPTIVE:	6 scientific works
NARRATIVE:	6 scientific works

During the epoch under investigation, there were four different types of scientific texts, but their frequency varies. This fact cannot be accidental if we consider the social and psychological context. In the case of scientific works in the native language, there was a need to catch up with the general development of science between the 16th and the 18th centuries, and so didactic works are more frequent than the others. The descriptive texts present the facts studied or discovered in a certain branch of science, the prescriptive texts appear in the domain of Medicine and Botany because they contain recommendations for different types of treatments.

A tördelés BANKÓ ÁGNES munkája,
MTA Nyelvtudományi Intézet

MAGYAR ATHENAS

AVAGY

AZ ERDÉLYBEN ÉS MAGYAR-ORSZAG-
BAN ÉLT TUDOS EMBEREKNEK, NEVE-
ZETESEBBEN A' KIK VALAMI, VILÁG ELEI-
BE BOTSÁTOTT IRÁSOK ÁLTAL ESMÉ-
RETESEKKÉ LETTEK, 'S JO EMLÉ-
KEZETEKET FEN-HAGYTÁK
HISTORIAJOK

MELLYET

SOK ESZTENDŐK-ALATT, NEM KEVÉS
SZORGALMATOSSÁGGAL EGYBE-SZEDEGETETT, ÉS AZ
MOSTAN ÉLŐKNEK, 'S EZ-UTÁN KÖVETKEZEN-
DŐKNEK TANUSÁGOKRA, 'S JORA-VALO FEL-
SERKENTÉSEKRE KÖZÖNSÉGESSÉ TETT.

F. TS. BOD PÉTER.

A' M. Igeni Ekklesiában a' KRISTUS Szolgájac

Id. BORBÉLY SÁMUEL
GYŰJTEMÉNYE.

Nyomtatott 1766-dik Esztendőben.

HERBARIVM¹

AZ FAKNACFVV=

EKNEC NEVEKRÓL, TERMÉSETEK-
ról, és hasznokról, Galenusból, Plini-
usból, és Adámus Lonicerusból
Bedetettéc ki.

Kezdetic azért előbb a Fákrol, neuc kedig
Deakól, Magyaról, és Németül: Némely
helyeken kedig Görögül is meg
vadnac a neuc Deac
börtücel.

Pyrus.

Körtüelyfa.

Byrbaum.

Görögül Apion, Az Körtüelynec ter-
méséti ez, hogy igen hidegitő, de fél-
reönt borito, A mely kedig igen megert és
édes, Nedues és melegítő valami keussé.

HASZNÁ BELŐL EZEK,

Az ert édes Körtüely id hasa fátónac, de az
fauanyu, Vad Körtüely, borito, árt, és Coli-
kat hoz, a maguai az Körtüelynec használnac

A

a Tü

2737 M A G Y A R
E N C Y C L O P Æ D I A.

Az az,

MINDEN IGAZ ÉS HASZNOS
Böltféségnek szép rendbe foglalá-
sa és Magyar nyelven világra botfátása.

A P A T Z A I T S E R E J A N O S

által.

S E N E C. 64. E P I S T.

*Etsi omnia à veteribus inventa essent : hoc
tamen semper novum erit , usus & inven-
torum ab aliis scientia & dispositio.*

U L T R A J E C T I,

Ex Officinâ J O A N N I S à W A E S -
B E R G E, c l o l o C L I I I.

8186
Pax Corporis

az az:

Az emberi Testnek belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkéiről, s' azoknak Orvoslásának módgyáról való

TRACTA.

Mellyet mind élő tudós Tanítóinak szájokból, mind a Régieknek tudós Irásokból, mind pedig maga sok Betegek körül való Tapasztalásból summáson öszve-szedett, és sok ügyefogyott szegényeknek hasznokra, mennyire lehetett értelmessen, világosan Magyar nyelven ki-adott.

PAPAI PARIZ FERENCZ,

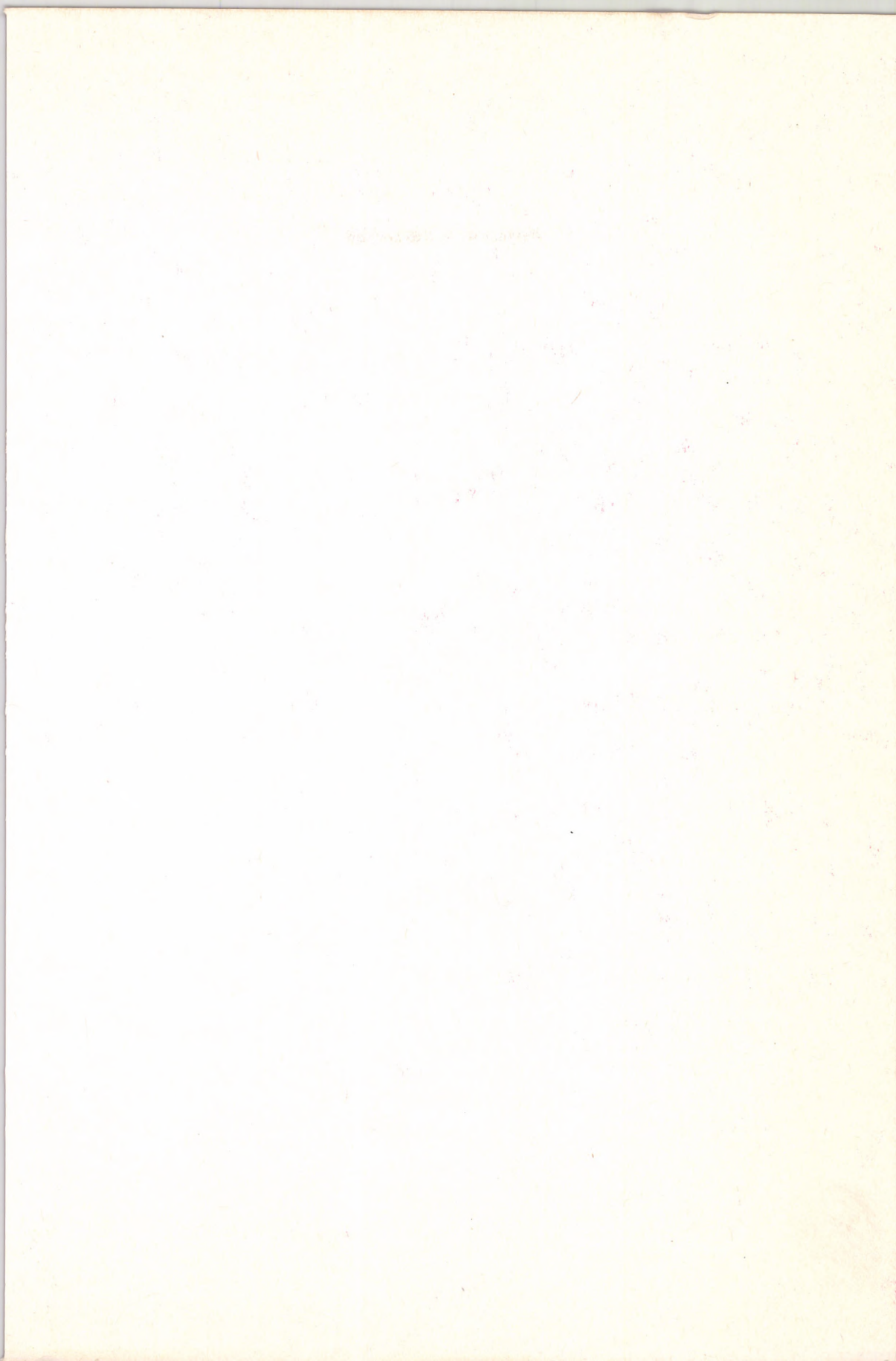
M. D. Helvetiában azon Facultásban Hites Assessor, az Enyedi Collegiumban edgyik méltatlan Tanító.

1. Johan. 3. v. 18.
Cselekedettel és valósággal.

K O L O S V A R A T T

Nyomtatta Némethi Mihály, M. DC. XC. Eszgendőben.

P. Horvath Miklosé és a Könyv...

Ára: 250,- Ft